

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Ю.В. Подкопаєва

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ
УМОВИ ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ
ПРО ДУХОВНИЙ ІДЕАЛ У ДІТЕЙ
МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ**

Монографія

Чернівці – 2017

Рецензенти:

Помиткіна Любов Віталіївна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри авіаційної психології Навчально-наукового гуманітарного інституту Національного авіаційного університету.

Смольникова Галина Валентинівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри методики та психології дошкільної і початкової освіти, Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(протокол № 11 від 25.09.2017 р.)*

П44

Подкопаєва Ю. В.

Соціально-психологічні умови формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку : монографія / Юлія Валеріївна Подкопаєва. – Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2017. – 248 с.

ISBN 978-617-620-000-0

Монографія присвячена дослідженню соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку, адже саме у дитинстві формуються перші уявлення про духовні ідеали та цінності, які з віком набувають все більшої самоцінності та духовної значущості. У праці проаналізовано психолого-педагогічні підходи до вивчення сутності та особливостей формування уявлень про духовний ідеал особистості. Виявлено вікову і гендерну специфіку сформованості уявлень про духовний ідеал у молодших школярів та соціально-психологічні умови їх формування. Обґрунтовано авторську модель, розроблено й апробовано розвивальну програму з формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку на основі духовно-особистісного підходу.

Книга може бути корисною науковцям, докторантам, аспірантам, магістрантам, студентам, працівникам системи освіти, соціальної галузі, практичним психологам, батькам, а також широкому загалу, зацікавленому у духовно-моральному розвитку підростаючого покоління.

УДК 159.922.75 (043.3)

ISBN 978-617-620-000-0

© Подкопаєва Ю.В., 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ДУХОВНИЙ ІДЕАЛ У ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ.....	9
1.1. Уявлення про духовний ідеал особистості як предмет психологічного дослідження	9
1.2. Психолого-педагогічні підходи до формування уявлень про духовний ідеал особистості	29
1.3. Особливості формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів	49
РЕЗЮМЕ.....	76
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ДУХОВНИЙ ІДЕАЛ В УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ.....	76
2.1. Організація дослідження та психодіагностика уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку	76
2.2. Специфіка сформованості уявлень про духовний ідеал у молодших школярів	90
2.3. Виявлення соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів	124
РЕЗЮМЕ.....	151
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ДУХОВНИЙ ІДЕАЛ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	155
3.1. Розвивальна програма з формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів та її обґрунтування	155

3.2. Особливості сформованості уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів за результатами формувального експерименту	174
РЕЗЮМЕ	195
ВИСНОВКИ	199
ПІСЛЯМОВА	203
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	205
ДОДАТКИ	242

ПЕРЕДМОВА

У період соціально-політичних змін, економічної кризи і нестабільності в українському суспільстві відбувається різнобічний вплив на духовний та моральний розвиток підростаючого покоління. Зниження показників духовності, підсилення егоїстичних та матеріалістичних тенденцій в особистісному розвитку молодих людей, певна деформація їх моральних цінностей, ідеалів Краси та Добра, відсутність прикладів для ідентифікації та їх наслідування призводять до викривлення в них уявлень про духовний ідеал. Такі несприятливі умови духовно-морального розвитку молоді ставлять перед освітою завдання розробки нових сучасних технологій та пошуку ефективних шляхів для формування уявлень про духовний ідеал.

У класичній психології питання розвитку духовності та моральності вивчалось на рівні особистості як такої, і побіжно з цим вчені торкалися аспектів формування у неї ідеалів (Р. Бернс, К. Роджерс, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Юнг та ін.).

Сучасні вчені обґрунтували низку теоретичних положень з проблеми формування духовних цінностей та ідеалів особистості. Так, психологічні погляди на духовні виміри особистості базуються на вивченні вікових закономірностей, природи і якостей особистості (О.Ф. Бондаренко, І.С. Булах, Л.Ф. Вербицька, В.У. Кузьменко, С.Д. Максименко, Ю.О. Приходько, Л.Є. Просандеева, С.О. Ставицька, Т.М. Титаренко). У дошкільному віці основним фактором формування духовних цінностей та ідеалів особистості є позитивний приклад дорослих (І.Д. Бех, Г.М. Гумницький, Н.М. Дятленко, Д.Б. Ельконін, Е.О. Помиткін, Г.В. Смольникова та ін.). У молодшому шкільному віці, як показують дослідження Н.А. Побірченко, В.А. Роменця та

ін., становлення моральних та духовних ідеалів пов'язане з етичними знаннями та способами їх реалізації у соціальній поведінці. Дослідники проблеми морально-духовного становлення дитини (І.С. Булах, М.Г. Іванчук, В.У. Кузьменко, Р.В. Павелків, О.В. Скрипченко, Є.В. Субботський та ін.) виявили, що в цьому віці відбувається лібералізація ціннісних уявлень, зміна моральних ідеалів, перенесення морального зразка з батьків, вчителів на референтну групу.

Молодші школярі розмірковують про себе, розуміють, що відрізняються від інших і переживають свою індивідуальність, здійснюють самооцінку, навчаються розглядати власну поведінку з позиції соціальних норм (І.Д. Бех). Науковці вважають (А. Бандура, Т.В. Говорун, Е.Г. Ейдеміллер, А.Є. Лічко, В.В. Столін, Т.С. Яценко та ін.), що духовні цінності та ідеали молодших школярів, головним чином, залежать від взаємин, які налагоджуються між дітьми та їх оточенням. Саме цінності визначають особливості та характер відносин особистості з середовищем (Г.С. Абрамова, А.Г. Здравомислов, З.С. Карпенко, В.П. Тугаринов, В.О. Ядов та ін.). На думку дослідників (О.О. Бодальова, В.С. Мухіної, Т.О. Рєпіної та ін.) дитина як найбільш чутлива частина соціуму виявляється незахищеною від різноманітних негативних впливів.

Проблема формування духовних цінностей та ідеалів привертала і привертає до себе увагу багатьох дослідників, однак комплексне вивчення умов формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів не були предметом спеціального дослідження, тоді як у дитячій психології констатовано, що саме у дитинстві формуються перші уявлення про духовні ідеали та цінності, які з віком набувають все більшої самоцінності та духовної значущості.

У поданій монографії *уявлення про духовний ідеал особистості* – це досконалий образ, який формується у свідомості на основі пригадування або продуктивної уяви в процесі діяльності та спілкування з іншими людьми (Г.С. Абрамова, С. Гроф, Н.М. Добкіна, І.С. Кон, Т.І. Пашукова, О.М. Семашко та ін.). Потреба в духовних ідеалах зумовлена прагненням особистості до визначення сенсу людського буття, до пізнання гармонії внутрішнього та зовнішнього світу. Уявлення про духовний ідеал, під впливом виховання, стають основою духовних цінностей та смислів особистості (Е. Бусон, В.П. Москалець, І.П. Підласий, Т.Л. Смирнов, Л. Фейербах, Ф. Шиллер та ін.).

Уявлення про духовний ідеал молодших школярів – це суб'єктивно-досконалі образи, які через ідентифікацію та наслідування їх носіїв сприяють формуванню ціннісного ставлення до ідеалів Краси та Добра.

Новизна наукового дослідження полягає у тому, що: *вперше* обґрунтовано психологічну сутність понять “уявлення про духовний ідеал особистості” та “уявлення про духовний ідеал молодшого школяра”; встановлено критерії (ціннісно-позитивне ставлення дитини до ідеалів Краси та Добра; ідентифікація з носіями цих ідеалів; наслідування поведінки людей і літературних персонажів; розуміння власних уявлень про духовний ідеал), показники та рівні (високий, середній, низький) сформованості уявлення про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку; виявлено вікову і гендерну специфіку їх сформованості та умови: соціальні (особливості взаємин з оточуючими, вплив засобів масової інформації, художньо-естетичний вплив) і психологічні (індивідуально-психологічні властивості: прагнення дитини, потреби, інтереси, особливості уяви, конфліктні

переживання) формування уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів; побудовано авторську модель формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів; розроблено розвивальну програму та апробовано психологічний супровід цілеспрямованого створення соціально-психологічних умов для формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку за допомогою використання системи розвивальних засобів, що ґрунтуються на положеннях духовно-особистісного підходу; *поглиблено та уточнено* вікові особливості ідентифікації та наслідування поведінки носіїв духовних ідеалів; *набуло подальшого розвитку* знання щодо формування уявлень про духовний ідеал молодшого школяра як провідного чинника розвитку його духовності на наступних вікових етапах.

Подана на розгляд читача монографія за своїм змістом і формою є науково-психологічною працею, що базується на загальнометодологічних принципах і підходах. Однак, розгляд феномена формування уявлень про духовний ідеал особистості з наукових позицій є певною мірою обмеженим. Зважаючи на це, автор усвідомлює недоцільність абсолютизації наукових здобутків, отриманих у процесі дослідження, але сподівається, що запропоновані підходи, методи і практичні методики стануть у нагоді як науковцям, докторантам, аспірантам, магістрантам, студентам, психолого-педагогічним працівникам системи освіти, соціальної галузі, так і широкому загалу, зацікавленому у духовно-моральному розвитку підростаючого покоління.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ДУХОВНИЙ ІДЕАЛ У ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

1.1. Уявлення про духовний ідеал особистості як предмет психологічного дослідження

Вивчення проблеми формування уявлень про духовний ідеал особистості неможливе без чіткого розуміння його сутності та психологічних ознак. Зважаючи на численні трактування, насамперед, уточнимо зміст поняття “уявлення про духовний ідеал особистості”.

Упродовж багатьох століть ці уявлення формувалися, збагачувалися та трактувалися у наукових поглядах, християнських віровченнях і народних традиціях. Аналіз народних традицій засвідчує, що уявлення про духовний ідеал пов’язане з прагненням людини до визначення сенсу буття, до гармонії внутрішнього та зовнішнього світу, до власного вдосконалення за напрямками Краси, Добра, Істини. У численних арсеналах української народної мудрості, казках, піснях, прислів’ях, приказках, байках завжди правдоподібно описуються реальні людські взаємини, прославляються загальнолюдські цінності, щирість, доброта, глибока духовність, висока мораль, виразно зображуються позитивні та негативні риси, наміри і вчинки персонажів. У християнських релігійних віровченнях ідеал представляється як фантастичний образ досконалої особистості, недосяжний для людей.

Аналіз наукових джерел свідчить про те, що поняття ідеалу розглядали філософи,

богослови, а з часом педагоги та психологи. Серед відомих дослідників цього наукового напрямку – М.О. Бердяєв, Е. Бусон, Г.Г. Ващенко, С.У. Гончаренко, І.А. Зязюн, І. Кант, В.П. Москалець, І.П. Підласий, Г.М. Сагач, Т.Л. Смирнов, Л. Фейербах, З. Фрейд, Е. Фромм, Ф. Шиллер, К. Юнг та інші.

Психологічні аспекти духовності розглядаються у працях І.Д. Беха, М. Боуена, М.А. Брага, Ж. Брасса, Ю.Г. Буртіна, В.І. Гусєва, В.П. Зінченко, М.С. Кагана, М. Коула, Л.П. Овсянецької, Е.О. Помиткіна, В.В. Пономаренка, К. Роджерса, І.В. Силюянової, С.О. Ставицької, П. Тейяра де Шардена, В.Г. Федотової, В. Франкла, А. Швейцера, Ж.М. Юзвак, В.М. Ямницького та інших.

Значну увагу у вітчизняній, українській та зарубіжній психології приділено проблемам формування духовного ідеалу (Г.С. Абрамова, А. Адлер, В.М. Бондаровська, М.Й. Боришевський, Л.А. Венгер, А. Гармаєв, С. Гроф, Н.М. Добкіна, К.О. Журба, І.С. Кон, А.Д. Косичев, Г.С. Костюк, О.П. Логунова, О.О. Лопатина, Н.П. Махова, В.М. Оржеховська, Т.І. Пашукова, Ж. Піаже, Г.В. Платонов, Г. Райх, С.Л. Рубінштейн, О.М. Семашко, А.М. Склярова, М.В. Скребцова, П.Р. Чамата).

У сучасній психології проблема формування уявлень про духовний ідеал особистості належить до найскладніших та найактуальніших. Особлива увага науковців зосереджена на вивченні психологічних аспектів духовності, духовної культури особистості, поняття ідеалу, сутності прагнень до духовного ідеалу, проте не існує чітко сформульованого визначення поняття “уявлення про духовний ідеал особистості”.

Оскільки духовні ідеали особистості існують, передусім, в її уяві, для з'ясування сутності поняття “уявлення про духовний ідеал особистості” варто проаналізувати психологічні погляди на поняття “уявлення”.

Згідно із словником психолога-практика, уявлення – це наочні образи предметів, сцен і подій, що виникають на основі пригадування або продуктивної уяви [319, с. 534-536]. На відміну від сприйняття, уявлення можуть носити узагальнений характер. Якщо сприйняття відносяться лише до дійсного, то уявлення – до минулого і можливого майбутнього.

Існування уявлень не пов'язане із наявністю предмета і його впливом на органи чуття. Образ уявлення проектується у сфері свідомості. Проекція уявлень у реальний простір – це галюцинація. Особистісні уявлення об'єктивуються, стають доступними іншим через словесний опис, графічне зображення і пов'язану з ними поведінку. Уявлення налаштовують людину на дію і як еталон коректують її. За допомогою мови відбувається перехід уявлення у абстрактне поняття.

При порівнянні якісних характеристик образу сприйняття і образів уявлення спостерігається неясність, невиразність, неповнота, фрагментарність, нестійкість і блідість останніх у порівнянні з образом сприйняття. Сутність уявлень в тому, що вони є узагальненими образами дійсності, які зберігають найхарактерніші, важливі для особистості особливості світу. При цьому ступінь узагальненості якогось уявлення може бути різною, у зв'язку з чим розрізняють уявлення одиничні й загальні. Уявлення – вихідні дані для оперування у свідомості дійсністю [69; 319].

Уявлення – підсумок чуттєвого пізнання світу, досвід, надбання кожної особистості. Одночасно,

образ уявлення – вихідна форма розвитку і розгортання психічного життя особистості.

Згідно із психологічним словником, уявлення – це конкретно-ілюстративні образи предметів, наочно-ейдетичні моделі явищ, подій, фрагментів, які виникають на підставі апостеріорно-індивідуального досвіду, шляхом його репродукції, за допомогою мнемотехнічних феноменів або ж, за допомогою ремінісценцій, чи репродуктивних форм-матриць уяви. Багато вчених диференціюють узагальнені уявлення пам'яті або ж узагальнені уявлення репродуктивної уяви. У базально-онтологічно-індивідуальному порядку, феномени уявлень виникають у суб'єкта зважаючи, в основному, на відсутність співвіднесених з ними предметів, і самі уявлення менш експресивні, менш елементні, ніж саме сприйняття, а в них віддзеркалюються, відображаються специфічно-наочні особливості властиві певному кластеру об'єктів-предметів [383, с. 504-506].

Ступінь узагальненості в уявленнях може бути різною; в зв'язку з цим розрізняють одиничні та загальні уявлення: одиничні уявлення більш індивідуальні і конкретні за своєю наочністю, ніж загальні, але й в одиничних уявленнях міститься відоме узагальнення, оскільки вони є підсумованими образами багатьох сприйняттів окремих об'єктів. У цьому полягає важлива пізнавальна роль уявлення як перехідного ступеня від сприйняття до абстрактно-логічного мислення.

Поняття “уявлення” визначається як чуттєво-наочний образ предметів та явищ дійсності, що зберігається та відновлюється у свідомості без непосреднього впливу самих предметів на органи чуття [329, с. 404-405]. Основою уявлення є минулий досвід людини, її попередні відчуття та сприймання. Уявлення мають багато спільного зі сприйманням,

бо в обох випадках наслідком є чуттєвий образ реальності. На відміну від відчуттів та сприймань уявлення дає узагальненіші образи дійсності. У виникненні таких узагальнених образів важливу роль відіграє мовлення та мислення. Образи уявлення від першого знайомства з предметом розвиваються і збагачуються знаннями про предмети чи явища, стають змістовнішими. Узагальнення багатьох вражень від однакових предметів створює загальні уявлення. Через уявлення реалізується синтез чуттєвих і раціональних моментів людського пізнання.

На думку О.В. Винославської, уявлення – це процес утворення образу предмета або явища, які в даний момент не сприймаються, але були сприйняті раніше [77, с. 91]. На відміну від відтворення, уявлення не передбачають чіткої часової локалізації в минулому, а стосуються предмета або явища як такого.

Уявлення, як і образи пам'яті, відрізняються від образів сприймання. Між образом сприйнятого предмета та його уявленням через деякий час майже ніколи не буває фотографічної подібності. Зміна образу пояснюється тим, що уявлення є результатом не тільки одиничного акту сприймання даного предмета, воно є результатом складної практичної діяльності. В уявленні та образі пам'яті матеріал окремого сприймання обов'язково пов'язується із матеріалом всього попереднього досвіду.

Надалі розглянемо психологічний механізм виникнення уявлень особистості. Багато вчених (П.П. Блонський, У. Джемс, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн та ін.) [107; 296; 298; 299; 300] вважають, що психологічним механізмом уявлення є асоціація – тобто зв'язок близьких за змістом уявлень. За принципом побудови розрізняють такі основні їх види: асоціації за суміжністю

(вони виникають між уявленнями, які відносяться до просторово близьких явищ); асоціації за подібністю (вони виникають між подібними за змістом уявленнями); асоціації за контрастом (вони виникають між протилежними за змістом уявленнями).

Види уявлень можна виділити за такими ознаками: за модальністю; за ступенем яскравості; за ступенем чіткості; за ступенем повноти; за ступенем стійкості. За модальністю уявлення поділяються на зорові, слухові, рухові, нюхові, смакові та дотикові. Але часто різні за модальністю уявлення сполучаються, утворюючи синтетичний образ. Так, наприклад, уявлення морського узбережжя може включати в себе не тільки зорову картину моря та піску, але і шум хвиль, крик чайок, запах водоростей. Яскравість уявлення можна зрозуміти як міру подібності до актуального образу сприймання. Уявлення значно менш яскраві, але змістовно багатші, ніж образи сприймання. Як і відтворення предмета в пам'яті, уявлення передбачає попередню інтелектуальну переробку інформації, виділення найбільш суттєвих його ознак, віднесення предмета до певної категорії.

Чіткість, повнота та стійкість уявлення залежать від часу. Ступінь відмінності між образом сприймання предмета та його уявленням зростає зі зростанням проміжку часу, який пройшов між актом сприймання і уявленням. Із збільшенням часу спрощуються та знищуються деталі предмета, деякі елементи перетворюються, роблячи предмет більш симетричним та однорідним, може змінюватися його розташування. З часом образ предмета може перетворитися на загальну схему або символ.

Чим більша кількість зв'язків предмета відображається у процесі сприймання, чим більше якостей даного предмета розуміється, тим більш

повним, чітким та стійким буде його уявлення. При повторному сприйманні предмета його уявний образ доповнюється новими деталями, росте, збагачується та поступово прояснюється. У різних людей, залежно від їх індивідуальних особливостей, уявлення також розрізняються за даними якостями [77, с. 92-98].

Отже, можемо зробити висновок, що уявлення – це суб'єктивний образ сприймання. Сприймання – складний психічний процес, який є основою творення уявлень. У свою чергу, сприймання пов'язане із мисленням, так як образи, що формуються, узагальнюються та конкретизуються через мислительні операції, судження і поняття.

Продовжуючи теоретичне уточнення сутності уявлень про духовний ідеал особистості, розкриємо психологічні погляди на поняття “духовність”.

Проблема духовності активно почала розроблятися у філософській та педагогічній науках з початку 90-х років ХХ століття (Ш.О. Амонашвілі, В.Ф. Баранівський, С.У. Гончаренко, І.А. Зязюн та ін.) [14; 32; 33; 99; 125; 126; 127; 128]. У психологічних джерелах духовність трактується по-різному: в одних, як певна риса; в інших – як особистісна якість. Так, згідно із психологічним словником, духовність – з матеріалістичної точки зору позначає індивідуальну вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання і соціальної потреби жити, діяти “для інших”. Під духовністю переважно розуміється перша з цих потреб, під душевністю – друга. Душевність характеризується добрим ставленням людини до оточуючих її людей, турботою, увагою, готовністю прийти на допомогу, розділити радість і горе [283, с. 112]. Це ставлення поширюється і на справу, яка виконується уважно, зацікавлено, з любов'ю, тобто “з душею”.

З категорією духовності співвідноситься потреба пізнання – світу, себе, сенсу і призначення свого життя. Людина духовна тією мірою, якою вона замислюється над цими питаннями і намагається отримати на них відповідь. Об'єктивна корисність духовної діяльності людини діалектично співпадає з її суб'єктивною безкорисністю, де нагородою слугує задоволення, яке забезпечується процесом пізнання навколишнього світу, і задоволенням від виконаного обов'язку; покаранням є докори совісті і почуття провини. Ця відносна незалежність пізнавальної діяльності від прагматичних цілей, а альтруїстичних діянь – від негайного соціального схвалення робить духовність важливим чинником розвитку цивілізації, відкриття нових норм загального громадського життя, відповідних умов, що змінилися [346].

Розвитку духовності, на думку С.О. Ставицької, сприяє культура, завдяки якій суспільна діяльність поєднується з фізичним, психічним та соціальним розвитком. Духовна самосвідомість особистості є результатом не лише соціальних та психолого-педагогічних впливів, а й зусиль самої людини, що забезпечує її духовний саморозвиток [330].

У психологічному енциклопедичному словнику, духовність (дух) розглядається як пошук, практична діяльність, досвід, за допомогою яких суб'єкт здійснює в самому собі перетворення, необхідні для досягнення істини, для самовизначення [58, с. 149]. Точніше, духовність – духовно-практична (не утилітарна) діяльність самотворення, самовизначення духовного зростання людини.

Сьогодні ми, з усе більшою очевидністю, переко-нуємось в тому, що казки письменників-фантастів про поневолення людини кібернетичними роботами не така вже й нісенітниця. Такі машини починають створювати собі подібних і перетворюють людину в

механічний додаток до механізованих структур. І єдине, що може вберегти індивідуальність людини – це її душа, духовність.

Духовність відіграє важливу роль у формуванні та вихованні особистості, сприяє її становленню, виробленню та утвердженню концептуальних життєвих переконань, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях і впливають на розвиток суспільства [165, с. 157-161].

На думку Е.О. Помиткіна, духовність – це специфічна людська якість, яка характеризується усвідомленням загальної єдності й зумовлює прагнення людини до гармонії внутрішнього і зовнішнього світу, спрямовує особистість до реалізації у власному житті ідеалів Краси, Добра та Істини [263, с. 30].

Опираючись на наукові дослідження, окремі автори відстоюють таку точку зору, за якою духовність – це морально орієнтовані воля і розум людини (І.В. Силуянова). Інші стверджують, що це – певна історична свідомість народу в практичній інтерпретації окремого індивіда (М.А. Брага). Є такі міркування, що духовність – це цілісна сфера психічної діяльності людини (М.С. Каган), синтез естетизму, етизму та теоретизму (В.Г. Федотова). Однак, всі вони не мислять сутності і функціонального прояву духовного без морально-етичного узгодження його змісту з індивідуальною і суспільною свідомістю [132; 133; 310; 311; 354; 372].

Є й інші позиції щодо змістовної сутності духовності. С.Ф. Анісімов, Ю.Г. Буртін, В.І. Гусев у категорійній структурі цього явища суспільного буття схильні віддати основні пріоритети емоційним основам земного життя людини [21; 22; 116; 180]. Стверджується, навіть, що духовність – це лише здатність людини управляти собою і своєю

поведінкою, осмислено регулювати свою діяльність тощо [312, с. 215-216].

Духовність, за поглядами М.Й. Боришевського – це одна з найважливіших характеристик людини як особистості, як активного суб'єкта міжлюдських взаємин, де опосередковано чи безпосередньо виявляються певні особливості ставлення особистості до інших, до явищ навколишньої дійсності, до себе самої, до всього того, що вона здобула упродовж життя [62, с. 25-32].

На думку Л.П. Овсянецької, “духовність” – термін, прийнятий для відображення вищих сторін внутрішнього світу людини, які проявляються у людяності, сердечності, доброті, щирості, теплоті, відкритості до інших людей [212, с. 186-191].

Вітчизняна дослідниця Ж.М. Юзвак вважає, що “духовність – це складне гармонійне поєднання певних психічних та особистісних якостей людини” [379, с. 5-7; 380].

У свою чергу, варто, також, зауважити, що суттєвою ознакою духовності є її цінності. Аналіз теоретичної літератури свідчить, що цінності – це будь-які матеріальні чи ідеальні явища, які мають значення для людини або суспільства, заради яких вона діє, витрачає сили та живе.

Цінності – це соціально схвалені уявлення більшості людей про те, що таке добро, справедливість, любов, дружба тощо [11; 12; 21; 22; 42; 43; 61; 76; 117; 226; 233; 234].

Отже, цінності – це узагальнене поняття для такого явища духовного життя як ідеал. Через особистісні зв'язки, визнання чи невизнання тієї чи іншої цінності, важелі соціально-психологічного впливу пов'язані з інтересами людей, об'єктом яких виступає певний духовний зміст, втілений у взірцях прекрасного та доброго. Цінності – це те, що людина особливо цінує у житті, що виступає

еталоном належного й коректує поведінку. Система цінностей є орієнтиром у визначенні різноманітних ставлень до оточуючих предметів та явищ.

Аналізуючи подані визначення, можемо зазначити, що кожне з них є відображенням певного аспекта поняття “духовність”. Узагальнення поглядів вчених дає підстави зробити висновок, що духовність визначається через цінності, які виступають основою сприйняття духовного образу. Першооснова мотиваційної сфери особистості, її внутрішніх спонукань, за стереотипною схемою поведінки, до гуманного, шляхетного. Духовність виступає ніби еталоном вибору орієнтирів і рівнів активності практичних дій, суджень і висновків. У духовно багатій людині всі уявлення про добро і зло, про світ і Всесвіт, про себе і своє оточення, а також численні способи виявлення свого ставлення до життя обов’язково корегуються і регулюються її душею. Якщо людина втрачає цінності, то вона стає бездуховною.

Проаналізувавши психологічні погляди на поняття “уявлення” та “духовність”, надалі ретельніше розглянемо зміст поняття “ідеал”.

Кожна людська цінність має свою “верхівку” – ідеал, який визначає її якісний зміст і неповторність. Йдеться саме про загальнолюдський, релігійний, національний ідеал, а також ідеал громадянський та ідеал особистого життя. Ідеал, як взірець, норма й найвища мета самовдосконалення надає діям людини конкретну спрямованість і соціальну значущість. Важлива риса цього духовного феномена полягає в орієнтації особистості на ті цінності, які ще не реалізовані в житті сучасного суспільства. Але ідеальне у взірці повинно передбачати конкретне. В силу своєї конкретності ідеал не залишає людину байдужою, спонукає її до активних дій. Зазначимо, що саме ідеал вирішує

суперечності між індивідуальними й суспільними інтересами через формування майбутнього стану, де всі вони урівноважуються.

Згідно із філософським енциклопедичним словником, ідеал (образ, ідея) – вища абсолютна істина, Бог, вища цінність; найкращий, завершений стан того чи іншого явища; зразок особистих якостей, здібностей; вища норма морально-етичної особистості; вищий ступінь морально-етичного уявлення про належне; досконалість у відносинах між людьми; найбільш досконалий устрій суспільства.

У якості загальної форми цілеспрямованої діяльності ідеал виступає в усіх сферах суспільного життя – соціальній, політичній, моральній, етичній, естетичній, духовній тощо. Категорія ідеалу наділяється глибоким соціальним значенням. Упродовж століть прогресивні класи у боротьбі проти віджилих форм суспільних відносин черпали свій ентузіазм у високих ідеалах свободи, рівності, братерства.

Поняття “ідеал” застосовується однаково і до абстрактних, і до конкретних предметів: ідеал добра; ідеал жіночої краси; ідеал чоловічої краси; ідеал держави; ідеал громадянина тощо.

У загальне вживання слово “ідеал” стало входити з кінця XVIII і початку XIX століття, головним чином, завдяки Ф. Шиллеру [383, с. 192-195].

Згідно з етичним словником, ідеал (грец. idea – уявлення, ідея) – поняття моральної свідомості, у якій пред’явлені до людей моральні вимоги, виражаються у вигляді образу морально досконалої особистості, уявлення про людину, яка втілила у собі всі найбільш високі моральні чесноти [318].

Згідно із психологічним енциклопедичним словником, ідеал – (пізньолат. Idea – ідея) – ідеальний образ, що має нормативний характер і

визначає спосіб, характер поведінки або діяльності людини чи соціальної групи. Потреба в ідеалі є однією з вищих соціогенних потреб людини, яка формується у її свідомості через діяльність і спілкування з іншими людьми, в процесі духовного освоєння світу та самовизначення у ньому. Ідеал виконує спонукальну, світоглядну, нормативну, оцінювальну, проектувальну та інші функції. У ньому поєднуються життєві погляди, принципи і плани, ціннісні орієнтації, рівень домагань, задуми особистості. Існують різні види ідеалів (політичний, естетичний, моральний, духовний та ін.). Психологія найбільшу увагу приділяє вивченню особливостей і шляхів формування морально-духовного ідеалу, як одного з важливих компонентів у становленні особистості. Морально-духовний ідеал – це уявлення про людину, яка гідна наслідування за її особисті якості, особливості поведінки, ставлення до навчання і діяльності, стосунки з іншими людьми тощо [284, с. 149].

В основі більшості поглядів на поняття “ідеал” лежать загальнолюдські цінності. У них зафіксовано те, що склалося як норма у певний період історичного розвитку суспільства. Змінюються часи, іншими стають уявлення про людину і про те, що з нею і з неї може зробити виховання. Змінюються цінності, трансформуються норми, а з ними й ідеали [232, с. 3-7].

У християнській моралі ідеал уявляється, як правило, недосяжним для людей (неопротестантизм). Виключення можуть складати тільки “святі праведники”. З подібного ж уявлення про ідеальне виходять прихильники ідеалізму в етиці [34; 108; 136; 208; 276; 277; 345; 370; 393; 395; 397].

“Людина, – як стверджував М.О. Бердяєв, – влаштована так, що вона може жити вірою в Бога, або вірою в ідеали і кумири” [35, с. 201].

За І. Кантом, ідеал – це недосяжний першообраз, який ніколи не може стати дійсністю [138].

Від духовних поглядів людини, від її усвідомлення чи неусвідомлення ідеалів залежать домінантні цінності, моральні погляди і, як наслідок, вся свідома поведінка [255, с. 217].

Ідеали, цінності та смисли являють собою орієнтири на шляху духовного сходження особистості. Під ідеалами (idea – уявлення) розуміють уявлення людини про досконале в особистості, у внутрішньому та зовнішньому світі [355, с. 464].

Розглядаючи поняття ідеалу, доречно згадати ідеал-Я З. Фрейда [360; 361]. У класичному психоаналізі ідеал-Я має декілька значень:

Ідеал-Я – це любов людини до самої себе; любов, яка виникає в дитинстві і зберігається на все життя; любов, що супроводжується виникненням ідеального образу власного Я.

Ідеал-Я – це точка відліку, що дає можливість порівнювати реальний стан людини з тим, якою б вона хотіла бути в житті. Нерідко утворення цього ідеалу пов’язане з ідеалізацією, тобто процесом, що супроводжується завищеною самооцінкою.

Ідеал-Я – це спостерігач за людиною, за її мисленням і поведінкою. З. Фрейд зазначав, що якась сила, втілена у внутрішньому спостерігачі, стежить за нашими намірами, дізнається і критикує їх.

Ідеал-Я – це організовуюча основа, яка сприяє об’єднанню людей в групи, спільноти, маси. Вождь, політичний лідер, духовний наставник знаходять в очах інших людей ідеальний образ, якому сліпо поклоняються і підкоряються. Цей ідеал заворожує

багатьох людей. Він стає ідеалом-Я для кожного, хто об'єднується у відповідну групу або масовий рух. Людина ніби відривається від свого власного ідеалу-Я заради набуття нового масового ідеалу-Я. Почуття ґрунтуються “на ідентифікації себе з іншими на основі однакового ідеалу-Я”.

Ці значення ідеалу-Я і їх функції тісно взаємопов'язані між собою. Але вони можуть набувати самостійного характеру, надавати особистості ту чи іншу спрямованість.

У свою чергу, швейцарський психолог К. Юнг зазначає, що ідеал – “Це такий стан, до якого потрібно прагнути, тобто він повністю недосяжний, характеризується певним ступенем абстрактності” [382, с. 121].

На думку академіка С.У. Гончаренка, ідеал як взірець, норма і найвища мета самовдосконалення, визначає певний спосіб і характер дій людини [99]. Формування ідеалу необхідно розглядати як виключно важливий аспект загального розвитку особистості, її морального виховання [352, с. 272].

Пошуки визначення істинних ідеалів та прагнення до їх реалізації завжди визначали сенс людського буття. Тому для наступності їх формування нагальною проблемою постає визначення виховного ідеалу як найвищої духовної цінності і мети виховання [353, с. 45-55].

На думку Г.Г. Ващенко, “виховним ідеалом треба визначати лише той, що витримав іспит історії, найбільше відповідає психології народу та його призначенню, увійшов у психіку народних мас, відображений у народній творчості і в творах кращих митців і письменників, що стали духовними провідниками свого народу” [73, с. 112].

Аналіз і синтез культурно-історичної спадщини дає можливість намалювати ідеал українця як людини з сильним і мужнім характером, лагідної

і щирої душі, щедрої, гостинної і доброзичливої, свободолубивої і чуйної, дотепної і жартівливої, талановитої і працювитої. Це вічний правдошукач, славний господар, добрий хазяїн, мужній захисник свого родоводу і Батьківщини [27, с. 94].

Проектуючи виховний ідеал, не можна не звертати уваги на цінності, що їх приймає або вже прийняла нинішня молодь, ідеали, які вона вважає значними для себе, свого майбутнього. Зауважимо, що цінності, які вже сформувалися, є наслідком виховання [232, с. 7].

Зазначимо, що не зважаючи на абстрактність духовно-моральних ідеалів минулого, вони завжди втілювали у собі певні історичні прагнення людей, виражали їх незадоволеність моральними вадами, побутуючими у товаристві соціальної несправедливості.

Отже, ідеал – суб'єктивований образ, який виникає у результаті набуття певного досвіду, згідно з яким людина формує для себе ідеальні враження, визначає свою поведінку та способи життя за конкретних обставин. Уявлення про вищу норму досконалості, духовне вираження людини в упорядкуванні, гармонізації відносин людини і природи, людини і людини, особистості і суспільства.

Ідеал суттєво впливає на людське життя, стаючи його орієнтиром, вектором, що дозволяє визначити стратегічні цілі, реалізації яких людина готова присвятити все своє життя. За відсутності ідеалів у людини виникає відчуття, що діяльність цілеспрямована неповністю, а тому залежить не від її волі.

У своєму абсолютному формулюванні, ідеал є уявленням про мету людського роду в цілому. Історично таке поняття ідеалу змінюється. Ідеал може бути суспільно-політичний – уявлення про

досконалий суспільний лад; етичний – про досконалі моральні якості людини та досконалі взаємини між людьми; естетичний – про естетичну досконалість. Також існують й інші ідеали, наприклад, індивідуальний, особистий, колективний, психічний, фізичний, духовний тощо, а також їх комбінації.

Оскільки нас цікавить саме духовний ідеал, розглянемо його більш детально. Згідно із російсько-англійською енциклопедією, духовний ідеал – це потенційні мотиви, детермінанти поведінки, що втілюються у законах моралі, цінностях, принципах [347, с. 235].

На думку японського поета Е. Бусона, духовний ідеал – це не творчий метод, а спосіб життя. Прагнення знайти свободу духу в світі мистецтва, як зразок виконання свого призначення у земному житті [72, с. 342].

Вивчаючи проблеми духовно-моральних ідеалів, Е. Фромм вважає, що “такі ідеали, як істина, справедливість, свобода, хоч вони часто і виявляються пустими словами чи абстракціями, можуть бути справжніми прагненнями людини, і що будь-який аналіз, який не враховує цих прагнень як динамічних чинників, помилковий. Ці ідеали не метафізичного характеру, а кореняться в умовах людського життя, і їх можна аналізувати з цієї точки зору. Такому аналізу не повинно перешкоджати побоювання знову впасти у метафізику та ідеалізм. До завдань психології як емпіричної науки входить і вивчення мотивацій, що виробляються ідеалами, і пов’язаних з ідеалами моральних проблем з метою звільнити наше мислення у цій сфері від неемпіричних і метафізичних елементів, що затемнювали ці питання в їх традиційному трактуванні” [363; 364].

Т.Л. Смирнов стверджував – “...духовні ідеали – це якраз те, що торкає людину за деякі духовні струни, за живе; розбурхує, запалює, кличе до подальшого пошуку. Це ті самі перші важелі, стимули, причини і опора від яких відштовхується весь духовний розвиток людини” [321, с. 149].

Однак, зводити духовний ідеал лише до інтересів вихованця не можна. Окрім інтересів, у духовному ідеалі відображається, також, навколишнє соціальне середовище. Навіть не просто дійсність, а її тенденції, можливості, цінності. Духовний ідеал – один із центральних, принципово важливих компонентів світогляду особистості. В ідеалі світогляд ніби концентрується, він є стрижнем, навколо якого об’єднуються в єдине ціле всі інші компоненти самосвідомості вихованця. Світогляд – це світосприймання і світорозуміння, передусім, з позицій певних духовних ідеалів, які має вихованець. Духовні ідеали є ядром світогляду, що визначає ставлення вихованця до минулого, теперішнього і майбутнього [2; 4; 8; 19; 31; 384; 398].

Отже, духовні ідеали стоять на початку усіх піднесених і світлих устремлінь людини, а це свідчить про те, що вони завжди є конкретними духовно-енергетичними структурами у полі свідомості людини. Духовні ідеали дають людині головне – життєву енергію для тієї чи іншої практичної діяльності. Духовні ідеали спонукають особистість до добра, блага, позитивного розвитку людини, суспільства, середовища. Помилкові ідеали ведуть до зла, деградації людини, суспільства, середовища проживання.

У свою чергу, ідеали можна поділити на духовні та бездуховні.

Бездуховний ідеал вчені пов’язують із відсутністю високих громадянських, культурно-моральних

якостей, естетичних потреб, з переважанням суто біологічних [15; 16; 36; 71; 263; 275; 330; 347; 384].

Причини бездуховності криються у характері сімейного та суспільного виховання, системі ціннісних орієнтацій особистості; економічної, політичної, культурної ситуації в тій чи іншій країні. Якщо бездуховність стає масовою, якщо людям стають байдужі такі поняття, як честь, совість, особиста гідність, то у такого народу немає шансів зайняти гідне місце у світі.

Здійснений теоретичний аналіз проблеми формування уявлень про духовний ідеал особистості дозволив встановити, що духовність визначається через цінності, які виступають основою сприйняття духовного образу. Першооснова мотиваційної сфери особистості, її внутрішніх спонукань, за стереотипною схемою поведінки, до гуманного, шляхетного. Духовність виступає ніби еталоном вибору орієнтирів і рівнів активності практичних дій, суджень і висновків. У духовно багатій людині всі уявлення про добро і зло, про світ і Всесвіт, про себе і своє оточення, а також численні способи виявлення свого ставлення до життя обов'язково корегуються і регулюються її душею. Якщо людина втрачає цінності, то вона стає бездуховною. Наразі не існує погодженості у визначенні поняття “духовний ідеал”, що пов'язано з різноманітними теоретичними і критеріальними основами досліджень. Проте, вагомими для нашого дослідження є визначення, у якому під *духовним ідеалом* психологи розуміють образ, який є втіленням досконалості і зразком наслідування у життєвих прагненнях особистості (Р. Абсаттаров, А. Адлер, І.Д. Бех, А. Маслоу, Д. Мен, Л.П. Овсянецька, В.В. Пономаренко, І.В. Силуянова та ін.). Духовні ідеали спонукають людину до добра, блага, позитивного розвитку. Це активна енергетична сила, яка організовує

свідомість та діяльність особистості, стимулює її до реалізації вищої мети і є, одночасно, чинником духовного розвитку людини. У свою чергу, *бездуховний ідеал* характеризується відсутністю високих культурно-моральних якостей, естетичних потреб із переважанням суто біологічних. Такі ідеали ведуть до зла, деградації людини, суспільства, середовища проживання (Б.Г. Ананьєв, І.А. Зязюн, Е.О. Помиткін та ін.). Людина є носієм добра та зла, обираючи ідеал позитивного чи негативного, морального чи аморального, духовного чи бездуховного, ідеал вміщує в себе лише суб'єктивно-позитивні риси. В міру досягнення духовного ідеалу вдосконалюються і конкретизуються уявлення людей про досконалість.

Уявлення про духовний ідеал особистості – це досконалий образ, який формується у свідомості на основі пригадування або продуктивної уяви в процесі діяльності та спілкування з іншими людьми (Г.С. Абрамова, С. Гроф, Н.М. Добкіна, І.С. Кон, Т.І. Пашукова, О.М. Семашко та ін.). Потреба в духовних ідеалах зумовлена прагненням особистості до визначення сенсу людського буття, до пізнання гармонії внутрішнього та зовнішнього світу. Уявлення про духовний ідеал, під впливом виховання, стають основою духовних цінностей та смислів особистості (Е. Бусон, В.П. Москалець, І.П. Підласий, Т.Л. Смирнов, Л. Фейербах, Ф. Шиллер та ін.).

Отже, розглянуті уявлення про духовний ідеал особистості як предмет психологічного дослідження та уточнення сутності даного поняття є лише початковим кроком вивчення проблеми формування уявлень про духовний ідеал. Враховуючи це, у подальшому дослідженні доцільним є спрямування на розкриття та з'ясування психолого-педагогічних підходів до формування уявлень про духовний ідеал

особистості, чому і присвячується наступний розділ роботи.

1.2. Психолого-педагогічні підходи до формування уявлень про духовний ідеал особистості

Визначення теоретичних основ процесу формування уявлень про духовний ідеал особистості, передусім, потребує аналізу провідних поглядів на проблему формування означеного феномена у працях видатних вітчизняних і зарубіжних вчених. Розглянемо, дотримуючись хронологічного порядку, основні психолого-педагогічні підходи до формування уявлень про духовний ідеал особистості та обґрунтуємо провідний підхід, який буде використовуватися на наступних етапах. Найперше, варто зазначити, що невисокий рівень сформованості уявлень про духовні ідеали деяких людей приводить їх до надання перебільшення значення матеріальних цінностей, до користолюбства, появи споживчого і утриманського ставлення до життя [1; 9; 10; 13; 20; 32; 70; 92; 95; 186; 187; 190; 199; 220; 287].

Історичний розвиток людства засвідчує, що на різних етапах духовний світ людини то вдосконалювався, багатшав, то зазнавав згубної руйнації, виродження, про що свідчить і філософське розуміння тим чи іншим суспільством матеріального і духовного життєвих начал [152, с. 72-78].

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що у стародавні часи зарубіжних країн ідеалами були: Апполон, Аристотель, Афіна, Афродіта, Будда, Венера, Геракл, Еней, Ісус Христос, Клеопатра, Крішна, Мойсей, Олександр Македонський, Піфагор, Платон, Рея Сільвія, Ромула та інші [40; 273; 295].

У стародавні часи до ідеалів українського народу відносили: Богдана Хмельницького, Івана Сірка, Княгиню Ольгу, Пилипа Орлика, Роксолану, Івана Мазепу, Ярослава Мудрого та інших.

У радянський період ідеалами були: Григорій Сковорода, Іван Котляревський, Іван Франко, Леся Українка, Тарас Шевченко та інші [14; 232; 296].

За даними опитувань у соціальній мережі [81; 111; 121; 155], ідеалами сучасності, у переважній більшості населення, є: актори, співаки, політичні діячі, спортсмени, дизайнери, телеведучі, бізнесмени і т.д. (Даша Астаф'єва, Володимир Вірастюк, Настя Каменських, брати Кличко, Тіна Кароль, Оксана Марченко, Лілія Подкопаєва, Андрій Шевченко, Савік Шустер та ін.). Однак, на превеликий жаль, до ідеалів сучасності люди менше відносять таких видатних постатей як письменники, науковці, вчителі, художники (М.П. Бажан, В.І. Вернадський, О.Т. Гончар, М.П. Драгоманов, Л.В. Костенко, Г.С. Костюк, Н.М. Матвієнко та ін.) [103; 127; 200].

З наведених матеріалів бачимо, що ідеали людей формуються та змінюються на різних етапах життя самої людини, й у різні періоди історичного розвитку. Проте, незважаючи на це, у психології проблема формування уявлень про духовний ідеал особистості до теперішнього часу досліджена недостатньо й надалі залишається актуальною. Основними джерелами теоретичного аналізу, окрім психолого-педагогічних досліджень, можуть служити роботи з філософії та етики. Так, філософське обґрунтування прагнень до формування духовного ідеалу знаходимо у працях Аристотеля, В.Ф. Баранівського, В.І. Вернадського, О.В. Духновича, В.І. Ксенофонта, Платона, Ж.-Ж. Руссо, Г.С. Сковороди, В.С. Соловйова, П.О. Флоренського, П.Д. Юркевича та інших.

Фундаментальні ідеї морально-духовного формування та розвитку особистості розроблені в педагогічних працях П.П. Блонського, А.С. Макаренка, В.О. Сухомлинського, К.Д. Ушинського, І.Я. Франка, А.П. Чехова, С.Т. Шацького.

Однак, для висвітлення психолого-педагогічних підходів до формування уявлень про духовний ідеал особистості, необхідне чітке розуміння самого процесу формування. Враховуючи це, у подальшому дослідженні розглянемо його більш детально.

Згідно із філософським енциклопедичним словником, формування (від лат. *formo* – утворюю) – процес соціального розвитку людини, становлення її як суб'єкта діяльності, члена суспільства, громадянина [3], виявляється у процесі свідомої діяльності, спілкування та поєднує у собі риси загальнолюдського, суспільного, індивідуального і неповторного. Відбувається цей процес завдяки засвоєнню гуманітарних дисциплін, виховному впливу сім'ї, школи, суспільства, взаємодії з мистецькими явищами, здатності людини пристосовуватися до зовнішнього оточення, участі у громадському житті, свідомій її підготовці до самостійного дорослого життя.

Формування – це складний процес становлення людини як особистості, який відбувається у результаті розвитку та виховання; цілеспрямований процес соціалізації особистості, що характеризується завершеністю [162]. Хоча про завершеність цього процесу можна трактувати лише умовно.

На відміну від цього, розвиток – процес становлення та формування особистості під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих чинників, серед яких провідну роль відіграють цілеспрямоване виховання та навчання. Проте, розвиток людини не можна зводити до засвоєння,

простого накопичення знань, умінь та навичок з різних галузей науки та практичної діяльності. Його не варто розглядати лише із кількісного боку. Розвиток полягає, передусім, у якісних змінах психічної діяльності, у переходах від її нижчих щаблів до вищих, у виникненні нових рис пам'яті, сприймання, уявлення, мислення, волі, характеру тощо, у формуванні нових якостей особистості [57, с. 51].

Розвиток – це специфічний процес зміни, результатом якого є виникнення якісно нового, поступальний процес сходження від нижчого до вищого, від простого до складного [130; 144; 154; 285; 286; 306; 307; 378].

Г.С. Костюк писав: “Розвиток – безперервний процес, що виявляється у кількісних змінах людської істоти, тобто збільшенні одних і зменшенні інших ознак (фізичних, фізіологічних, психічних тощо). Однак, він не зводиться до кількісних змін, до зростання того, що вже є, а включає “перерви безперервності”, тобто якісні зміни. Кількісні зміни зумовлюють виникнення нових якостей, тобто ознак, властивостей, які утворюються в процесі самого розвитку і зникнення старих” [150; 151].

Поняття “розвиток” та “формування” дуже близькі, їх не рідко вживають як синоніми. Виділяють три види розвитку і формування особистості: стихійне, цілеспрямоване, саморозвиток і самовиховання [356, с. 45-46]. Соціальна обумовленість психічного розвитку дитини умовами суспільства знаходить відображення у понятті “формування”. У формуванні можна виділити стихійний компонент (вплив некерованих, випадкових чинників, наприклад, неформальних об'єднань, реклами, моди, музики тощо, характер і наслідки дії яких непередбачувані) і

цілеспрямований процес змін особистості внаслідок спеціально організованих впливів [336].

Цілеспрямоване формування здійснюється у соціальній системі шляхом виховання. Виховання – суттєвий чинник розвитку і формування особистості. Воно коректує вплив спадковості й середовища з метою реалізації соціальної програми розвитку особистості. Сила виховного впливу полягає у цілеспрямованості, систематичності та кваліфікованому керівництві. Слабкість виховання у тому, що воно базується на свідомості людини і вимагає її участі, натомість, спадковість і середовище діють несвідомо і підсвідомо. Саме цим визначається роль, місце, можливості виховання у формуванні людини [39; 49; 75; 79; 100; 118; 120; 128; 225].

Цілеспрямований і систематичний вплив сприяє утворенню нових, заздалегідь запрограмованих умовно-рефлекторних зв'язків, які ніякими іншими шляхами не можуть бути створені. Одне з найважливіших завдань правильно організованого виховання – виявлення нахилів і обдарувань, розвиток у відповідності з індивідуальними особливостями людини, її можливостями і здібностями.

Впливаючи на розвиток людини, виховання саме залежить від розвитку, адже воно постійно орієнтується на досягнутий рівень розвитку [119, с. 94-95].

Духовні ідеали дитини формуються у безпосередньому спілкуванні з дорослими. Вони розповідають їй, “що є добре і що є погано”, заохочують ті дії дитини, які відповідають моральним нормам, правилам поведінки, духовним цінностям, і карають за провину. З часом цей зовнішній контроль замінюється самоконтролем.

Формування і розвиток особистості діалектично взаємозв'язані, тобто перше не лише впливає на друге, а залежить від нього, бо друге визначає мету, зміст і методику першого [384, с.162].

Підкреслимо, що надзвичайно важливе значення для формування та розвитку особистості, має виховання, яке повинно коригувати вплив спадковості й соціального середовища на людину шляхом формування її внутрішнього духовного світу. Узагальнюючи дані поняття, можемо зробити висновок, що формування особистості – це становлення людини як соціальної істоти внаслідок впливу середовища і виховання на внутрішні сили розвитку. Процес формування особистості залежить від особливостей розвитку, виховання, обставин життя і діяльності, а також вікових особливостей людини. Здійснений аналіз процесу формування особистості є підґрунтям для подальшого вивчення психолого-педагогічних підходів до формування уявлень про її духовний ідеал.

Надбання психолого-педагогічної науки зосереджені в межах різних підходів до формування уявлень про духовний ідеал особистості. При цьому, науковці роблять різний акцент на означену проблему. Так, з точки зору біхевіористичного підходу, уявлення про духовний ідеал формуються на основі поведінкових задатків особистості через наuczіння (А. Адлер, А. Бандура, Дж. Гевирц, Дж. Доллард, Г. Салліван, Б. Скіннер, Д. Уотсон, З. Фрейд, К. Юнг та ін.). Головна увага зверталася на вироблення моральних навичок і звичок поведінки, на накопичення морально-духовного досвіду життя в тій чи іншій соціальній групі.

Прихильники біхевіоризму (А. Бандура, Дж. Гевирц, Дж. Доллард, Н. Міллер, З. Фрейд та ін.) вважали, що поведінка людини є наслідком безперервної взаємодії між особистістю та її

оточенням, звертаючи увагу на те, що умови оточення людини формують її поведінку через навчіння, а поведінка особистості – формує її оточення [30; 82; 83; 84; 166; 194; 214; 218; 361].

Відповідно до психоаналітичної теорії З. Фрейда, більшість видів поведінки викликаються несвідомими мотивами. На його думку, особистість складається з “Воно”, Его і Супер-его, які часто вступають у суперечність. “Воно” діє за принципом задоволення, Его – за принципом реальності, Супер-его – нав’язує індивіду морально-духовні стандарти [170; 360; 361]. Дану теорію вдосконалювали інші вчені – А. Адлер, Г. Салліван, К. Хорні, К. Юнг та ін. [5; 6; 7; 84; 336; 381; 382]. Так, К. Юнг висунув припущення, що окрім особистого несвідомого, існує колективне несвідоме, спільне для всіх людей. Г. Салліван вважав, що реакція людей на ситуації міжособистісного спілкування призводить до психічних образів себе та інших людей. Н. Міллер та Дж. Доллард стверджували, що будь-які форми поведінки можна набути через наслідування. Наслідування та ідентифікація розглядаються як способи придбання дитиною поведінки, прийнятої у її соціальному оточенні. У своїх роботах І.П. Павлов, Б. Скіннер, Дж. Уотсон, розгорнули ідеї про те, що більшість ролей та форм соціальної поведінки формуються у результаті спостереження за такими моделями як батьки, вчителі, друзі, емоційно значущі люди тощо [83; 214; 219]. На думку Дж. Уотсона, усі вияви поведінки людини можна описати, послуговуючись термінами “стимул” – зміна зовнішнього середовища і “реакція” – відповідь організму на стимул. Дитина народжується вільною від досвіду чи схильностей, і виключно батьки несуть відповідальність за те, якою вона стане [83; 166; 170; 214; 336]. Його співвітчизник Б. Скіннер дослідив,

що поведінка людини повністю визначається впливом зовнішнього середовища. Люди схильні повторювати ті дії, що призводять до приємних суб'єктивно-позитивних наслідків, і уникають того, що викликало негативні результати. Він розробив специфічний тип навчіння, сутність якого полягає у тому, що людина контролює свою поведінку, орієнтуючись на ймовірні позитивні чи негативні наслідки. На його думку, діти переймають в інших різні форми поведінки за допомогою оперантного обумовлення, елементами якого є підкріплення та покарання [313].

Сучасні представники біхевіористичного підходу, окрім безпосереднього оперантного та класичного обумовлення включають й навчання через спостереження. Відкидаючи концепцію класичного біхевіоризму, відповідно до якої поведінку формують безпосередні підкріплення з навколишнього середовища, Дж. Роттер стверджував, що людську поведінку найкраще можна передбачити, розглядаючи взаємини людини зі значущим для неї оточенням. У своїх роботах він встановив зв'язок інтегральності з узгодженістю образів реального та ідеального "Я". Інший сучасний представник даного підходу, А. Бандура, розробив соціально-когнітивну теорію, згідно з якою відносини між середовищем і поведінкою носять взаємний характер. Він вважає, що найважливішими формами навчіння є формування досвіду дитини через імітацію, наслідування та ідентифікацію. Навчіння важливе тому, що за його допомогою можна регулювати і спрямовувати поведінку людини, надаючи їй можливість наслідувати авторитетні зразки [218; 396]. Адже, людська поведінка здебільшого засвоюється шляхом опанування певних зразків. За допомогою вербальних і образних репрезентацій особистість

аналізує, моделює і зберігає чужий досвід так, щоб він міг служити орієнтиром для майбутньої поведінки. Особливу роль у формуванні уявлень про духовний ідеал та зразків поведінки відіграють засоби масової інформації, які поширюють символічні моделі в широкому соціальному просторі [336].

У психолого-педагогічній літературі зустрічаються й інші підходи до проблеми формування уявлень про духовний ідеал особистості. Так, у минулому, під впливом відомого “біогенетичного” і “соціогенетичного” вважалося, що формування уявлень про духовний ідеал – це виключно процес саморозвитку особистості, або процес набуття індивідуального досвіду [210, с. 22].

У радянській психології найбільш доцільним до проблеми формування уявлень про духовний ідеал особистості вважався діяльнісний підхід, відповідно якому уявлення про духовний ідеал формуються в процесі включення особистості у різні види діяльності (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Л.В. Занков, О.В. Запорожець, О.М. Леонтєв, А.В. Петровський та ін.). Організацію вільного часу – клубну діяльність школярів деякі педагоги вважали головним засобом морально-духовного виховання. Духовний світ людини (її погляди, судження, думки, настрої, традиції) визначалися умовами життя суспільства, і тому в ньому знаходила свої прояви суспільна свідомість, яка зароджувалася у кожному окремому колективі через призму тих специфічних умов, в яких він жив та функціонував [95; 186; 187; 189; 190; 220; 287].

Так, Л.С. Виготський розвиток та формування людини розглядав у культурно-історичному контексті життєдіяльності. Критерієм розвитку психіки, на його думку, є ті новоутворення, які

визначають свідомість дитини. Л.С. Виготський висунув положення про те, що у процесі навчання відбувається інтенсивне формування інтелектуально-пізнавальної сфери. Провідне значення навчальної діяльності у тому, що через неї опосередковується вся система взаємин дитини з навколишніми дорослими [88; 89; 90; 91; 211; 336]. Розвиток його ідей було продовжено в роботах Л.І. Божович, Л.В. Занкова, О.В. Запорожця, О.М. Леонтьєва та інших радянських психологів.

Правильна оцінка поведінки людини повинна включати підтримку того доброго, гідного, що було у неї в житті, і засудження поганого, не гідного. Під впливом схвалення або засудження, вираженого громадською думкою, відбувається формування і зміна життєвої орієнтації особистості [66; 67; 68; 96; 185; 192; 333].

Поглиблюючи ідеї Л.С. Виготського, у своїх роботах О.М. Леонтьєв вказував на залежність розвитку від провідної діяльності. Провідною діяльністю дітей є безпосередньо-емоційне спілкування з дорослими. У дошкільному та молодшому шкільному віці провідною діяльністю є рольова гра. Головне значення гри для дітей полягає у тому, що завдяки особливим ігровим прийомам дитина моделює в ній стосунки між людьми [172; 336]. Розробляючи проблеми духовного розвитку особистості, О.М. Леонтьєв показував, що він відбувається за своїми законами та безпосередньо спонукається внутрішніми рушійними силами [173, с. 93-105].

Лише за наявності необхідних умов життя здійснюється формування уявлень особистості людини. Адже, сама особистість не замкнуте внутрішнє утворення, а інтеграція діяльності людини у системі суспільних відносин, сама

сутність її формується як певна сукупність загальнолюдських відносин [163, с. 32].

Твердження правомірності саморуку формування уявлень про духовний ідеал особистості не означає, що внутрішні рушійні сили з'являються десь усередині "ідеального" світу прихованими, в об'єктивний світ не включеними, а означає, що формування і розгортання цих рушійних сил відбувається в діяльності суб'єкта. Тому, мова йде, у даному разі, не про підлаштування морально-духовного виховання до якогось миттєвого розвитку особистості, а про організацію, властиву даному явищу розвитку діяльності, про оволодіння рушійними чинниками процесу морально-духовного виховання [301, с. 12-13].

У результаті переходу зовнішніх потреб у вимоги та зусилля особистості до самої себе, спрямовані на свій морально-духовний розвиток, стають важливим рушійним чинником процесу формування уявлень про духовний ідеал. Особистість стає не тільки об'єктом, а й активним суб'єктом виховання, творцем свого власного духовного ідеалу. Виникає, таким чином, певна гармонійність між завданнями виховання і самовиховання, в результаті чого зусилля виховання і самовиховання, взаємодоповнюючи та підтримуючи один одного, сприяють прискоренню формування уявлень про духовний ідеал особистості. "Гармонія протилежностей", за висловом Л.І. Анциферової, стає важливою рушійною силою розвитку особистості [23, с. 3-50].

Дана гармонія є природним результатом взаємозалежності виховання і самовиховання, і в першу чергу, соціальної детермінованості самовиховання.

Це становище зіграло і продовжує відігравати важливу роль у подоланні різного роду ідеалістичних концепцій самовиховання, що відриває його від

реального життя та розглядає роботу особистості над собою як засіб досягнення абсолютної незалежності від суспільства [301, с. 14-15].

Природно, суспільство зацікавлене у тому, щоб особистість засвоювала не взагалі будь-які морально-духовні норми і принципи, а суспільно цінні, відповідні його цілям і ідеалам, необхідні для утвердження і розвитку його ідеологічних позицій.

А.В. Петровський зазначав, що реалізація самоутвердження особистості полягає у тому, що вона починає вибірково ставитися до дій даної конкретної спільності, приймаючи одні й відкидаючи інші, залежно від сформованого світогляду, особистісних якостей, внутрішніх оцінок, переконань, ідеалів. “Таким чином, було виявлено протиставлення “автономії – підпорядкованості індивіда групі” самовизначення особистості в колективі, як і протилежність неусвідомлюваних установок сугестивності усвідомленими вольовим актам, у яких реалізується самовизначення ... Іншими словами, саме в колективі особистість знаходить свободу як усвідомлення необхідності діяти у відповідності зі своїми ціннісними орієнтаціями” [228, с. 151-173].

Педагог, плануючи виховну роботу, повинен бути твердо переконаний у тому, що дитина черпає морально-духовні сили для подолання своїх слабких сторін в успіхах, і якраз у тій діяльності, в якій вона може найкраще проявити себе, розкрити усі свої духовні сили [274; 308; 340].

З точки зору когнітивного підходу, уявлення про духовний ідеал формуються на основі процесів пізнання через особливості розвитку інтелектуальної сфери особистості (Дж. Келлі, Л. Колберг, Ж. Піаже та ін.). Когнітивний підхід до даної проблеми заснований на уявленні про те, що джерелом є відмінності у психічних репрезентаціях інформації

в різних індивідуумів. На думку швейцарського психолога Ж. Піаже, морально-духовний розвиток відбувається не так як розумовий, і залежить від досвіду спілкування дитини із навколишніми людьми та предметами. На ранніх етапах розвитку кожне уявлення про світ переживається дитиною як істинне. До певного віку діти не вміють розрізняти суб'єктивний і зовнішній світ. Крок за кроком дитина починає приймати позицію, яка дозволяє їй відрізнити те, що йде від суб'єкта і побачити, в об'єктивних уявленнях, відображення зовнішньої реальності [83; 166; 214; 218; 230; 336].

У своїх працях Ж. Піаже прийшов до висновку, що розвиток інтелекту дитини відбувається у постійних пошуках рівноваги між тим, що дитина знає, і що прагне зрозуміти. Він описав систематичне наслідування на зразок із уявленнями, відзначаючи істотну роль наслідування у розвитку інтелекту дитини: наслідування дорослому сприймається, як невичерпне джерело ініціативи, нових знань та умінь [231].

У теорії особистісних конструктів Дж. Келлі [336], основну увагу приділяє концептам, які використовуються людьми з метою інтерпретації себе самих та свого соціального оточення. Він говорив, що уявлення про інших людей формуються на основі конструктів. Когнітивно прості особистості розглядають навколишній світ та інших людей базуючись на великій кількості конструктів: мають усталені погляди щодо інших людей, ігнорують інформацію, яка суперечить їхнім уявленням. Уявлення про інших, когнітивно складних особистостей, складні та диференційовані, вони помічають тонкі нюанси поведінки інших людей та не ігнорують різноманітні суперечності.

Розвиваючи ідею Ж. Піаже, Л. Колберг розробив теорію морального розвитку дитини. Він узяв три

види орієнтації для критеріїв поділу розвитку на етапи: орієнтацію на авторитети, звичаї та принципи. У своїй теорії Л. Колберг виділив три рівні, які охоплюють шість стадій морального розвитку:

Передморальний рівень – стадія 1 “Орієнтація на покарання”; стадія 2 “Орієнтація на заохочення”.

Конвенціональний рівень – стадія 3 “Орієнтація на зразок “доброї дитини””; стадія 4 – “Орієнтація на авторитет”.

Постконвенціональний рівень – стадія 5 “Орієнтація на суспільний договір”; стадія 6 – “Орієнтація на загальнолюдські принципи і моральні норми”.

В останніх своїх працях Л. Колберг ставить питання про існування вищої стадії, 7-ї, де моральні цінності є наслідком більш загальних постулатів, проте, даної стадії досягають лише окремі люди [154; 218].

З точки зору гуманістичного підходу, уявлення про духовний ідеал формуються на основі зростання особистості, її самоактуалізації та саморозвитку (А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм та ін.). Так, представники гуманістичного підходу надають однакового значення свідомому і несвідомому, вважаючи їх основними процесами душевного життя людини та наголошують на значенні ролі справжніх духовних цінностей і переконань, довільності поведінки у процесі формування уявлень про духовний ідеал особистості в суспільстві. Особистість має певний ступінь свободи від зовнішньої детермінації завдяки смислам, цінностям та ідеалам, якими вона керується у своєму виборі [214; 363; 364; 366; 367; 398; 402].

Засновник гуманістичної теорії К. Роджерс важливим компонентом вважав “Я-концепцію”, яка формується у процесі взаємодії людини

з навколишнім середовищем, є інтегральним механізмом саморегуляції і поведінки, що може бути позитивною, негативною та амбівалентною. “Я-концепція” включає в себе не лише сприйняття себе реального, а й уявлення про те, якою би людина хотіла бути. У своїх працях К. Роджерс досліджував глибинні підвалини Я, дійшовши висновку, що основним мотивом поведінки людини є прагнення до самовираження. Вагомим чинником у формуванні уявлень про духовний ідеал є ставлення батьків або інших значущих людей до особистості. Згідно з його теорією, потреба в позитивному ставленні та увазі інших робить людину вразливою до впливу соціального середовища. На його думку, основою формування особистості є добро. Центральним ядром у його концепції є людина та допомога їй у процесі зростання. Основну увагу психолог зосереджував на прагненні індивіда до внутрішнього зростання і духовного прозріння [293, с. 68].

Цю думку підтримував й інший представник гуманістичного підходу А. Маслоу, вважаючи, що ядро особистості утворюють потреби в добрі, моральності, доброзичливості, з якими людина народжується та реалізує за певних умов. Умовою формування уявлень про духовний ідеал є єднання людини із соціумом. Згідно з теорією А. Маслоу, найвищими цінностями людини є духовні та релігійні, вказуючи на природну необхідність духовного розвитку людини та самотрансценденції. Він вважав, що люди, які гармонічно зливаються зі світом, втрачають відчуття свого Я, виходячи за його межі, часто переживають містичний досвід, долучаючись до вищих цінностей, які спостерігаються у людській природі: краса, добро, істина, життєвість, цілісність, унікальність, досконалість, справедливість тощо. Згідно з А. Маслоу, різні шляхи самоактуалізації можуть

бути за умови, якщо у людини є вищі потреби та життєві цілі: краса, доброта, істина, справедливість [188].

У свою чергу, Е. Фромм, пропонує прищеплювати людям засади, в основі яких лежить почуття любові. Це почуття притаманне духовному аспекту людини. Потреба в любові передбачає два її види – любові до себе і любові до інших. Відчуження згубно діє на людину, а любов сприяє покращенню суспільства. В цілому, учення Е. Фромма демонструють гуманістичну спрямованість, відображаючи певні соціально-психологічні реалії, однак разом із цим, соціальні явища дещо підмінюються психологічними, а основні тенденції поведінки людини мають надто фатальний характер [363; 364].

Враховуючи гуманістичний підхід до проблеми формування уявлень про духовний ідеал особистості, варто відмітити і принцип значущості, який розроблявся ще у радянській психології [109, с. 82-89], важливо підкреслити вимогу, яка пред'являлася до об'єкта засвоєння як цінності, що має позитивну значущість і для самої особистості. О.Ф. Шишкін справедливо акцентує увагу на принципі поваги до людини як до мети і вищої цінності, спираючись при цьому на те, що морально-духовний розвиток людини, розглядається як самоціль, і є істинним царством свободи [211, с. 38].

Гуманістичний підхід ставить акцент на мотиваційній сфері дитини, виникненні і функціонуванні у неї системи стійких ціннісних орієнтацій, ідеалів та моральних установок, а також подальше перетворення цієї системи під впливом умов життя. Головне питання полягає у тому, щоб з'ясувати, як відбувається засвоєння дітьми тих чи інших морально-духовних цінностей та ідеалів на

різних етапах індивідуального розвитку залежно від соціальних умов [336].

При вивченні питань формування уявлень про духовний ідеал доцільно спиратися на аксіологічний (ціннісний) підхід, з точки зору якого уявлення про духовний ідеал особистості формуються на основі цінностей, які з'ясовують якості і властивості предметів, процесів, явищ, здатних задовольнити потреби, інтереси та бажання людини (С.Ф. Анісімов, Аристотель, І.Д. Бех, З.С. Карпенко, Р. Лотце, П. Лінке, Платон, В.П. Тугаринов та інші). На думку Аристотеля, існування людських уявлень про “бажане” і “належне” зумовлює поняття “благо”. У свою чергу, Платон визначив існування двох світів буття: фізичну та ідеальну реальність, які пов'язують єдине начало – “благо”, що стало основою осмислення цінностей [227; 336].

На думку Р. Лотце, цінністю є все те, що для людини значуще, що має особистісний або суспільний смисл. Разом із цим, П. Лінке вважав, що проблема перетворення ціннісних уявлень на власні переконання є складною і внутрішньо суперечливою інтелектуально-вольовою процедурою. Оскільки, цінності не піддаються логіці раціонального пізнання та виявляються, переважно, в особистісних почуттях добра і зла, любові і ненависті, симпатії і презирстві, дружелюбності або ворожості. Представники аксіологічного підходу наголошують, що такі цінності, як Краса, Добро та Істина, до яких людина прагне заради них самих, виявляються в цінностях культури і повертаються до самої людини, як суб'єкта ціннісних узагальнень, в якості вимог належної потреби [221].

На думку З.С. Карпенко, особистість виділяє характерну для неї систему духовних цінностей. Усі загальні ціннісні уявлення можна умовно розділити на чотири підсистеми: духовні цінності

загальнолюдського характеру; духовні цінності, які відображають загальні інтереси та прагнення людей; духовні цінності, зумовлені конкретною діяльністю; індивідуально-особистісні духовні цінності [140].

Оволодівши технологією формування певної духовної цінності, як вважає І.Д. Бех, вихованець набуває дієвих засобів для духовного самовиховання і саморозвитку. Якщо розвиток Я-духовного особистості відбувається за відсутності наставника, вона відчуває зовнішній тиск людського оточення. Тому її духовний саморозвиток може бути спотвореним, якщо це оточення ставитиме вимоги, несумісні зі справжньою духовністю. Трансформація Я в духовно досконале, може відбуватися за рахунок вищих цінностей, до яких прагне особистість. Духовне Я стає наповненим не лише іншими індивідами, які взаємодіють між собою, а й тими ідеалами, на основі яких суб'єкт піднімається над сферою реальної життєдіяльності і часом, у якому він діє. Лише усвідомлення вищих духовних цінностей робить із конкретного, індивідуального Я безкінечне Я як вищий сенс життя особистості [46, с. 52-53].

З точки зору духовно-особистісного підходу, запропонованого Е.О. Помиткіним, уявлення про духовний ідеал формуються на основі інтересів, цінностей та життєвих смислів, враховуючи рівень свідомості та самосвідомості особистості. Саме на цій основі будується індивідуальна програма особистісного розвитку, реалізація якої вимагає сходження від егоцентризму до духовних цінностей та ідеалів [258; 259; 260; 263].

На думку Е.О. Помиткіна, особливі потреби дитини віддзеркалюються не тільки у сферах її фізичного, емоційного та інтелектуального розвитку, а й складають змістовну частину її вищих, духовних потреб. Від стану духовного здоров'я дитини

залежить її здатність не піддаватися життєвим кризам, підтримувати адекватно високу самооцінку, здатність віднайти власне гідне місце у складних соціальних умовах. Духовний розвиток спрямовує людину на шлях активного перетворення власної сутності у відповідності з місцем і завданням у єдиному цілісному світі [256; 257].

Упорядкування ціннісно-сислової сфери особистості неминуче призводить до позитивних змін у всіх її підструктурах: спілкуванні, спрямованості, характері, досвіді тощо. За змінами у внутрішньому світі відбуваються обов'язкові зміни у світосприйнятті, життя вступає у новий, сприятливіший період. Саме цінності та ідеали особистості зумовлюють основний профіль її повсякденної поведінки, саме у ціннісно-сислової сфері дитини криється безліч відповідей на численні запитання як психологів, вчителів, батьків, так і самої дитини [257; 260].

Таким чином, здійснений теоретичний аналіз наукових джерел із даної проблематики, дозволив виділити основні психолого-педагогічні підходи до формування уявлень про духовний ідеал особистості: 1) біхевіористичний, згідно з яким уявлення про духовний ідеал формуються на основі поведінкових задатків особистості через наочність (А. Адлер, А. Бандура, Дж. Гевирц, Дж. Доллард, Г. Салліван, Б. Скіннер, Д. Уотсон, З. Фрейд, К. Юнг та ін.); 2) діяльнісний, відповідно якому уявлення про духовний ідеал формуються в процесі включення особистості у різні види діяльності (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Л.В. Занков, О.В. Запорожець, О.М. Леонт'єв, А.В. Петровський та ін.); 3) когнітивний, що розглядає формування уявлень про духовний ідеал на основі процесів пізнання через особливості розвитку інтелектуальної сфери особистості (Дж. Келлі, Л. Колберг, Ж. Піаже та

ін.); 4) гуманістичний, згідно з яким дане уявлення формується на основі зростання особистості, її самоактуалізації та саморозвитку (А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм та ін.); 5) аксіологічний (ціннісний) – уявлення про духовний ідеал формуються на основі цінностей, які з'ясовують якості і властивості предметів, процесів, явищ, здатних задовольнити потреби, інтереси та бажання людини (С.Ф. Анісімов, І.Д. Бех, З.С. Карпенко, Р. Лотце, П. Лінке, В.П. Тугаринов та ін.); 6) духовно-особистісний, з точки зору якого, ці уявлення формуються на основі інтересів, цінностей та життєвих смислів, враховуючи рівень свідомості та самосвідомості особистості (Е.О. Помиткін).

Безумовно, як у вітчизняних, так і світових психолого-педагогічних напрацюваннях існують різні підходи до формування уявлень про духовний ідеал особистості. Але, для дослідження уявлень про духовний ідеал у молодших школярів, найбільш доцільним вважаємо застосування духовно-особистісного підходу, який виключить випадковість і стихійність процесу формування уявлень про духовний ідеал, уможливить досягнення належних результатів відповідно до вікових можливостей дітей. Адже, лише інтегроване знання зовнішнього і внутрішнього дає уявлення про єдиний, цілісний процес формування духовного ідеалу. Такий підхід дозволяє розглядати становлення уявлень про духовний ідеал як двосторонній процес взаємодії зовнішніх педагогічних впливів та внутрішніх психологічних чинників формування дитини.

В подальшому дослідженні доцільним є спрямування на вивчення особливостей формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку.

1.3. Особливості формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів

Надалі розглянемо особливості формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів та з'ясуємо основні соціально-психологічні умови, що впливають на цей процес. Насамперед, варто зазначити, що характерними особливостями для певного періоду життя є анатоמו-фізіологічні і психічні якості та властивості людини. Сутність вікових особливостей наочно розкривається на прикладі фізичного розвитку людини. Ріст, зростання ваги, поява молочних зубів, а потім їх зміна, статеве дозрівання та інші біологічні процеси здійснюються в певні вікові періоди з незначними відхиленнями. Оскільки біологічний і духовний розвиток людини взаємопов'язані між собою, то з віком відповідні зміни відбуваються і в психічній сфері. Поступово здійснюється соціальне дозрівання, проявляється динаміка духовного розвитку особистості.

У кожний з вікових періодів становлення дитини важливо досягти необхідної для цього періоду повноти розвитку, психофізіологічної й духовної зрілості, яка не завжди співпадає з віковими межами та вимогами шкільного навчання. Наприклад, шестирічки в кінці періоду все ще неготові до систематичних занять у школі. А старшокласники потребують більш рішучого й інтенсивного залучення їх до суспільного життя і продуктивної праці з метою забезпечення ефективної моральної, фізичної і громадянської зрілості. Тому, будь-які спроби форсування розвитку дітей за рахунок надмірного навантаження в молодшому шкільному віці неминуче сприяють перевантаженню і перевтомі, фізичним та психічним ушкодженням [29; 87; 146; 153; 176; 254; 291; 357].

Отже, особливості людини значною мірою зумовлюють зміст і соціальну спрямованість її орієнтацій та ідеалів. Життя переконливо свідчить,

що духовні орієнтації, ідеали дітей суттєво відрізняються, наприклад, від орієнтацій та ідеалів людей старшого віку. Так, у роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників М.Й. Боришевського, В.І. Гарбузова, Т.В. Говорун, Е.Г. Ейдемільера, О.І. Захарова, А.Є. Лічко, В.В. Століна, Т.С. Яценко та інших переконливо показана залежність формування особистості дитини від стилю виховання в родині, батьківського ставлення до дитини, способів родинного спілкування [61; 62; 63; 64; 65; 94; 98; 120; 175; 335; 376; 385].

На думку дослідників (О.О. Бодальова, В.С. Мухіної, Т.О. Рєпіної та ін.) дитина як найбільш чутлива частина соціуму виявляється незахищеною від різноманітних негативних впливів [54; 203; 204; 289]. У дошкільному віці основним фактором формування духовних цінностей та ідеалів особистості є позитивний приклад дорослих (І.Д. Бех, Г.М. Гумницький, Н.М. Дятленко, Д.Б. Ельконін, Е.О. Помиткін, Г.В. Смольникова та ін.) [42; 43; 45; 47; 105; 112; 113; 224; 256; 263; 272; 377; 323; 324; 326]. У молодшому шкільному віці, як показують дослідження Н.А. Побірченко, В.А. Роменця та ін., становлення моральних та духовних ідеалів пов'язане з етичними знаннями та способами їх реалізації у соціальній поведінці [52; 57; 235; 295; 296; 297; 368].

Проблема педагогічного спілкування (різні її аспекти) була поставлена як одна з найважливіших проблем навчання і виховання вже у працях видатних вітчизняних педагогів – таких, як С.Т. Шацький, А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський [179; 180; 184; 338; 339]. Однак, для чіткого висвітлення особливостей формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів, насамперед, варто розглянути психологію молодшого школяра.

Молодшими школярами вважають дітей віком від 6/7 до 10/11 років, які навчаються у 1-4 класах школи. Цей віковий період завершує етап дитинства.

Опановуючи новий для себе вид діяльності – навчання, молодші школярі ще багато часу й енергії віддають грі. У цих видах діяльності розгортаються їх стосунки з ровесниками і дорослими, особистісне психічне життя і психічний розвиток, формуються психічні новоутворення, завдяки чому діти виходять на новий рівень пізнання світу і самопізнання, відкривають нові власні можливості і перспективи [78; 82; 97; 156; 164; 169; 197; 198; 199; 316; 342; 369; 388; 405].

Головною особистісною характеристикою молодшого школяра є прийняття і усвідомлення своєї внутрішньої позиції, що дає підстави вважати цей вік зрілим дитинством [303, с. 165; 304].

У молодшому шкільному віці формується все точніше і повніше уявлення про свої фізичні і психологічні якості та якості оточуючих людей, що призводить до уточнення й ускладнення Я-образу та образів інших людей (М.Й. Боришевський, П.Р. Чамата та ін.) [63; 84; 369].

Соціальний розвиток молодших школярів досить широко представлений у дослідженнях вітчизняних психологів (Л.І. Божович, Н.С. Лейтес та ін.) [55; 56; 171; 374]. Науковці вважають, що особливо важливе значення у морально-духовному розвитку молодших школярів має формування у них правильних взаємин із однолітками, з іншими дітьми, з дорослими. Особистість молодшого школяра формується, перш за все, у колективі під впливом громадської думки.

Таким чином, здійснений теоретичний аналіз загальної характеристики молодшого шкільного віку є підставою для подальшого вивчення особливостей формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів та з'ясування основних соціально-психологічних умов формування даного психологічного процесу. Підкреслимо, що формування загальнолюдських ідеалів починається

з раннього дитинства – важливого етапу становлення людини, коли формується вміння мислити, свідомо сприймати навколишній світ і самого себе, спілкуватися з іншим людьми.

У дітей шкільного віку змінюються життєві ідеали. Якщо у дошкільників ідеалом найчастіше виступає хто-небудь з рідних, то у школярів ідеалами починають виступати інші люди, літературні герої, історичні особи, казкові персонажі мультфільмів. Так, у молодшому шкільному віці розвивається здатність до наслідування ідеалів. В учня початкової школи вони конкретні. Ідеалами стають переважно героїчні особистості, про яких він чув по радіо, дивився фільм, читав у книгах. Ці ідеали ще нестійкі, швидко змінюються під впливом нових, яскравих вражень. Не є вони й сформованими, оскільки не відповідають критеріям усвідомленості, дієвості. Молодший школяр наслідує, як правило, лише зовнішній вияв вчинків героїв, яких вважає для себе ідеалом. Навіть правильно проаналізувавши зміст вчинку, він не завжди зіставляє його зі своєю поведінкою [303, с. 181; 304].

Молодший шкільний вік завершується підлітковим, який вважають найскладнішим періодом. Підлітки ще недалеко відійшли від молодших школярів, але вже перейшли бар'єр самосвідомості. Їх ще досить сильно приваблюють зовнішні форми життєвих явищ, але цікавлять вже й змістові їх аспекти. Ідеал підлітка – це емоційно забарвлений, такий, що переживається і внутрішньо прийнятий образ, який служить для нього зразком, регулятором його поведінки і критерієм оцінки поведінки інших людей. Однак, дієвість ідеалу визначається не стільки розсудливою діяльністю підлітка, скільки силою його емоцій. Як ідеал, часто виступає конкретна людина. Зазвичай – це видатні люди, яскраві, героїчні особи, про яких він

дізнається з книг, кінофільмів і рідше – близькі люди, по відношенню до яких більшою мірою виявляється критичність. Ідеали підлітка часто змінюються і є неконкретними (якийсь час йому подобається один герой, децю пізніше – інший, наділений майже протилежними якостями). Підліток може захопитися й асоціальним типом поведінки, псевдоромантичним образом життя людей, які здійснюють правопорушення. Тому, підлітковий період вимагає особливої уваги з боку дорослих та індивідуального підходу.

Розвиток особистості дитини – суспільно обумовлений процес. Серед його умов вирішальна роль належить навчанню і вихованню. Навчання і виховання виступають як засоби управління з боку суспільства активністю дитини (грою, навчанням, спілкуванням, виконанням доручень тощо)[211, с.18]. У процесі розвитку психіки людини її духовні якості та ідеали набувають стабільності, постійності, зберігають, при цьому, пластичність і можливість компенсації. У цьому виявляється надзвичайно складна діалектика людського розвитку: з одного боку, психічний розвиток є поступове переростання психічних станів у риси особистості, з другого – їх завжди можна змінити на краще, а для цього необхідно створити потрібні умови й здійснити адекватні дії [119].

Вельми часто внутрішнє самопочуття, емоційний настрій дитини “зав’язаний” саме на особистості вчителя початкових класів. Усе залежить від того, кому дитина довіряє, з ким вона ідентифікується. Серйозні упущення в регулюванні та виборі партнерів у спілкуванні в дитячому віці призводять до рецидивної аморальної поведінки дитини в майбутньому. Саме в дитинстві закладаються ті риси особистості, які у зрілому віці визначають рівень довіри, що характеризуватиме людину як суб’єкта

спілкування, і сприятиме виробленню адекватного ставлення до світу, до самої себе.

Лише у повсякденному спілкуванні з товаришами та іншими людьми, в процесі досягнення загальних цілей учні можуть глибоко усвідомити духовні ідеали, виробити у собі духовну свідомість, погляди і переконання. Громадська думка, що виникає в колективі, служить чинником, сприяючим формуванню уявлень про духовні ідеали учнів. Попередній досвід життя, звички поведінки, що сформувалися раніше, характер етично-моральних відносин, духовність, якості особистості впливають на формування уявлень про духовний ідеал дитини, її погляди, вчинки і діяльність [209, с. 20].

Залежно від потреб, інтересів формуються: духовні ідеали – як бажаний досконалий зразок, еталон; мета – як практичне завдання; ціннісні орієнтації, що спрямовують діяльні акти; мотиви – як внутрішні збуджувальні до дій сили; вибір варіантів, засоби виконання дій. Завершується це вольовою дією, яка дає бажаний чи протилежний результат, а потім громадська думка або сама особистість оцінюють і мотиви, і результат, а якщо бувають наслідки, спричинені такими діями, результатами, то дається оцінка й наслідків. Важливо, щоб вихованець правильно усвідомлював свої інтереси. В іншому випадку його діяльність може бути спрямована протилежно власним потребам.

Успішність процесу формування уявлень про духовний ідеал особистості дитини молодшого шкільного віку залежить як від внутрішніх, психологічних умов, так і від зовнішніх впливів (соціальних умов). До внутрішніх умов слід віднести потенціал дитини, який проявляється з перших років її життя у нахилах та інтересах. Надалі цей потенціал закріплюється у рисах характеру, дається

взнаки при виборі життєвих цінностей, принципів і сенсів життя [263].

Зовнішні умови – це особливості сімейного виховання, події дитинства, специфіка спілкування з дорослими, наявність прикладів для наслідування та ідентифікації, особливості навчання і самореалізації [85; 207; 256; 257; 260; 263; 282; 305; 344; 351]. В цілому, соціальні та індивідуально-психологічні умови духовного розвитку слід розглядати у взаємозв'язку, оскільки життя сучасної людини неможливо відокремити від життя сім'ї і соціального середовища [104, с. 117-125].

С.Л. Рубінштейн підкреслював, що особистість має свій внутрішній світ, через який переломлюються зовнішні впливи: “Ефект зовнішнього впливу залежить від внутрішнього стану організму, на який цей вплив виявляється ... зовнішні причини діють через посередництво внутрішніх умов” [298, с. 14].

Багатим джерелом переживань, особистого інтелектуально-емоційного досвіду внутрішньої поведінки є мистецтво, художня література, театр, кіно, художня самодіяльність тощо. У свій час, ще А.С. Макаренко, переконливо показував, який благотворний вплив на його вихованців надавав театр, а також участь у художній самодіяльності [180].

Розглядаючи роль уяви у формуванні уявлень про духовний ідеал особистості дитини молодшого шкільного віку, варто зазначити, що уявлення є загальним механізмом, який лежить в основі будь-якої діяльності, і є обов'язковим чинником формування будь-якого особистого досвіду. Остання позначається тим, що уява – необхідна умова формування та становлення мети людини, “яка, як закон, визначає спосіб та характер її дій, і якій вона повинна підпорядковувати свою волю” [179]. Уява

лежить в основі не лише формування, а й прийняття мети діяльності. Останнє здійснюється завдяки оцінній функції уяви. Переживання майбутнього і його емоційна оцінка в процесі уяви – необхідна умова прийняття цілі як “моделі потрібного майбутнього”. Через оцінку встановлюється зв’язок між думками, знаннями та емоціями. Таким чином, формування будь-якого особистого досвіду передбачає не лише словесну оцінку та переживання безпосереднього розвиваючого процесу діяльності, а й її уявних результатів.

Сьогодні в суспільстві частина людей зневірилася і втратила справжні ідеали високого призначення людини. Прагматизм і раціоналізм виховання дітей у сім’ї та школі не здатні самі по собі створити цілісну картину світу. Саме тому, необхідний докорінний перегляд духовних і моральних основ формування особистості. Найперше, що необхідно зробити, це повернути людям високі духовні ідеали. Адже, набутий досвід, інтуїція, розум і воля людини та глибока віра в Добро, Любов, Справедливість спроможні вберегти людину від спокуси спроби “нових ідеалів”, “нової віри”, “нового вчення”.

У християнському віровченні основою істинності, мірилом Любові, Добра і Справедливості є Бог. Сім’я – це перехідний елемент, що стоїть між формами колективної та індивідуальної діяльності в соціальному і духовному розвитку людей [24; 25; 48; 51].

П.Б. Щербань так визначає місце наукового і релігійного світоглядів у системі виховання: “Проте, є Бог чи його нема – це не проблема педагогіки. Бог існує для тих, хто вірить у Нього. Головне призначення наукового світогляду – відповісти на запитання: “Який є світ?”, а релігійного – “Як жити у світі?” Тож краще було б, якби вони не ворогували між собою. Релігія звертається до почуттів людей і в

цьому подібна до мистецтва. А тому, слід позбутися зневажливого ставлення до релігії і, разом з тим, не поспішати відмовлятися від матеріалістичних переконань... Що ж до дискусій на світоглядні теми, то вони були і будуть, але корисними стануть лише при повазі до опонента. Цілком може статись, що погляди опонентів не стільки суперечать, скільки доповнюють один одного” [375, с. 24].

Християнська релігія орієнтує спрямування дітей на духовні ідеали. На такій основі кожна людина сповна усвідомлює всю відповідальність за праведну поведінку, за праведні діяння в своєму земному житті, і відповідне християнське формування духовної сфери своєї душі. Як показують дослідження, несформованість духовного ідеалу у дітей веде до проявів бездуховності, байдужості, споживацтва у найрізноманітніших сферах, а часто і до прямих правопорушень, карних злочинів, до активізації такого потворного явища, як сатанізм, ідеологічною основою якого є антихристиянство.

Основою духовного виховання дитини в сім'ї є передача їй певними педагогічними способами і методами духовних, естетичних, морально-етичних, ідейно-політичних ідеалів, ідей, уявлень народу, виражених у народній творчості: казки, пісні, легенди та інші художньо-мистецькі цінності, у повсякденній поведінці та поглядах, ставленні батьків до виконання найважливіших громадських обов'язків [152, с. 72-78].

Найпершими в структурі особистості дитини формуються уявлення про ідеали, якими, в більшості випадків, виступають батьки. Надалі, у підлітковому віці, ідеалізація батьків поступається критичному осмисленню їхніх вад і чеснот, відбуваються спроби підлітків вийти за межі сім'ї. Духовне становлення людини сприяє її переорієнтації з особистісних ідеалів на трансцендентні [267, с. 279-286].

Як було встановлено А. Бандурою та іншими дослідниками проблем соціальної психології, процес засвоєння морально-духовних ідеалів і правил суспільної поведінки проходить через стадії ідентифікації та моделювання. Спочатку діти простежують допустиме, з точки зору суспільної моралі, поведінку дорослих і відмічають, що дорослим подобається, а що ні. Потім, будучи прекрасними імітаторами, вони намагаються чинити так само [30; 288, с. 409].

Як відмічав Жан Піаже, духовний розвиток дитини, формування у неї поважного ставлення до існуючої системи духовних цінностей повинні бути інтерналізовані, увійти “у тіло та кров”. У результаті, такий процес призводить до якісної перебудови особистості людини і вироблення у неї почуття “моральної реальності”, в результаті чого вона починає наслідувати засвоєним правилам, незалежно від того, наскільки це важко. Відповідно до теорії психоаналізу, батьки, які проявляють турботу про дитину, стимулюють у неї усвідомлення принципів духовності і сприяють їх кращому засвоєнню. В результаті такого впливу батьків Супер-его дитини починає керувати морально-духовними аспектами її поведінки [230; 231].

Однак, основний напрям формування уявлень про духовний ідеал дитини визначається задоволенням у сім'ї найголовніших потреб: любові та довіри, самостійності, самоствердження і визнання. Відбувається це, насамперед, у взаєминах з батьками, їх сумісністю, оскільки характер батьків та їх взаємини з дитиною є основною умовою формування її уявлення про духовний ідеал.

Сім'я впливає на людину протягом усього її життя. Але особливо велика її роль на початку життєвого шляху. Адже від того, як у сім'ї буде здійснюватися процес формування у дитини уявлень про духовний

ідеал, залежить і весь подальший її розвиток [110; 135; 139; 191; 270; 309; 317; 331; 332; 343; 391; 392]. Позитивний вплив на особистість дитини полягає у тому, що ніхто, окрім найближчих для неї в сім'ї людей, не ставиться до дитини краще, не любить її так і не піклується стільки про неї. І разом з тим, ніякий інший соціальний інститут не може потенційно нанести стільки шкоди у формуванні уявлень про духовний ідеал дітей, скільки може спричинити сім'я [365, с. 98-102].

Повсякчасно, увага сімейно-родинних вихователів спрямовується на те, щоб дитина формувалась як високоморальна особистість і будь-які життєві рішення приймала лише на основі прагнення добра собі і людям, на основі справедливості, гідності, правди, честі, людяності. Така атмосфера внутрісімейного життя привчає до усвідомлення праці як найпершого обов'язку людини і джерела задоволення її фізіологічних, матеріальних і духовних потреб [301, с. 98-99].

Таким чином, змістом сімейно-побутового виховання охоплюються всі сторони процесу формування уявлень про духовний ідеал людини в межах, доступних її віку можливостей. Переважно в алегоричній формі, мудро і ненав'язливо, дитина спрямовується на гарні вчинки і вправляється в зразковій поведінці. В сім'ї дитина вчиться узгоджувати свої бажання з волею інших, підкорятися більшості, стримувати свої емоції, помірковано і виважено приймати рішення. За допомогою сімейно-родинних вихователів цей первісний досвід співжиття і поведінки засвоюється, закріплюється, проходить через почуття, переживання та розум дитини і лягає у стереотипну основу її благородних, шляхетних вчинків у майбутньому [373, с. 376-382].

Сім'я, як мала соціальна група, тісно пов'язана, із суспільством, змінюється і розвивається разом

з ним. Розшарування сучасного суспільства і поява нових верств населення започатковує нові типи сімей, а отже, і нові уявлення про духовний ідеал, відповідно до соціального стану сім'ї та її матеріального добробуту. Всім їм притаманні певні особливості устрою життя і внутрішньосімейних взаємин, які доцільно брати до уваги, розглядаючи їх виховний вплив на формування уявлень про духовний ідеал дітей [226, с. 274].

Відомо, що існує кілька психологічних механізмів впливу на дітей [148; 205; 403]. Насамперед, це ідентифікація та наслідування, у процесі яких діти засвоюють соціальні норми поведінки, ціннісні орієнтації, беручи приклад з дорослих, прагнучи стати такими, як вони. На основі позитивного емоційного ставлення дорослих до духовних ідеалів у дітей формується позитивне емоційне ставлення до них та закладається сенс існування духовних ідеалів, їх ціннісне значення. У процесі комунікації починає перебудовуватись пізнавальний механізм, тобто у спілкуванні з дітьми дорослі використовують мовні засоби, які впливають на мислення дітей та їх розуміння. Однак, щоб інтелектуально обговорювати ідеали, потрібні образи. Таким чином, значущості набуває інтелектуальний механізм, несвідома частина якого, за рахунок рефлексивного самопізнання та самоставлення, виділяє свідому модифікацію механізму, що стає чинником активного впливу на взаємодію образів, їх трансформацію і застосування з боку чуттєвих процесів. У почуттях виражається ставлення дитини до самої себе, до оточуючого середовища. Духовні ідеали, цінності, які засвоюються дитиною у чуттєвій формі, стають її особистим надбанням, що й утворює систему цінностей. Система цінностей, духовні ідеали сім'ї створюються подружжям вже на першому етапі спільного життя і значною мірою

обумовлені цінностями та ідеалами родин, з яких вони походять – ціннісний механізм. Адже з самого дитинства формується уявлення про духовний ідеал, здійснюється усвідомлення особистістю себе громадянином держави, носієм духовних ідеалів, цінностей, що склалися у процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти. Відмітимо, що ціннісний механізм пов'язаний із мотиваційним механізмом. Мотиваційний механізм – сукупність зовнішніх і внутрішніх умов формування уявлення про духовний ідеал, які зацікавлюють дитину з метою задоволення потреб та реалізації її інтересів.

Мотиваційний механізм забезпечує успішне формування уявлення про духовний ідеал, а також перетворює соціально-психологічні умови, чинники, принципи, стимули, мотиви впливу, ціннісні орієнтації, сподівання, поведінкові реакції у постійно повторювальний процес. Заохочуючи поведінку, що вважається правильною, і караючи дитину за порушення правил, дорослі поступово вкорінюють у її свідомість систему духовних ідеалів. Дорослі можуть використовувати різні засоби заохочення – соціально-психологічні (наприклад, похвала) чи матеріальні (винагороди, привілеї). При цьому, похвала дорослих, з якими дитина перебуває у дружніх стосунках, як правило, дієвіша, ніж похвала дорослих байдужих та холодних.

Дослідження свідчать, що правила поведінки, які нав'язуються через суворе покарання, діти засвоюють найменшою мірою. Покарання буде дієвішим, якщо пояснити дитині, за що її карають [362, с. 190-211].

Дослідники Ф. Кован та К. Кован, виявили, що дитина, яка позбавлена любові, має менше можливостей для формування уявлень про духовний ідеал, створення позитивного Я-образу,

побудови теплих стосунків з іншими людьми. Недоброзичливість або неуважність, мало того, жорстока поведінка дорослих із дітьми викликає в останніх неусвідомлені уявлення про духовний ідеал [145, с. 110-118]. Нездатність дорослих виробити сприятливу для формування уявлень про духовний ідеал дитини виховну позицію може призвести до бездуховності, глибоких порушень у стосунках з дітьми, до жорсткості стосовно них. Як наслідок, у дитини формуються здебільшого негативні уявлення про духовний ідеал, переживання безцільності існування.

Зазначимо, що дорослі переносять особистісні проблеми і проблеми у стосунках з іншими на дітей переважно підсвідомо, найчастіше з глибоким переконанням, що саме так дитині роблять добро. Проте, в результаті, неадекватне ставлення дорослих призводить до деформації уявлень про духовний ідеал особистості дитини та утруднює можливості її самореалізації [60, с. 45-46].

Таким чином, атмосфера в сім'ї, класному колективі може або сприяти, або перешкоджати залученню дітей до життєвих ідеалів дорослих. Авторитетне виховання, при якому одночасно наявні і підтримка, і контроль – веде до того, що діти охоче переймають духовні ідеали дорослих. Підтримка на фоні відсутності суворого контролю (ліберальне виховання) і низький рівень підтримки, і високий ступінь контролю (владне, або авторитарне виховання) обумовлюють формування у дітей духовних ідеалів, відмінних від дорослих.

Узагальнення вищесказаного дозволяє зробити висновок, що діапазон духовних ідеалів молодших школярів може бути значно ширшим, ніж обсяг загальноприйнятих духовних ідеалів конкретної сім'ї. Накопичення подружжям спільних духовних ідеалів відбувається у процесі пристосування їх

до сімейного життя. Для сімейної взаємодії має значення не лише створення спільних ідеалів, а й повага кожного до духовних ідеалів інших членів сім'ї. Однак, та обставина, що сім'я, школа відіграють вирішальну роль у формуванні уявлень про духовний ідеал, не виключає можливості впливу самого індивіда на формування власного уявлення про ідеал. Зміст і спрямованість сформованого у процесі спілкування з дорослими уявлення про духовний ідеал дітей створює той внутрішній світ, через який віддзеркалюються всі впливи, які сім'я, школа так чи інакше вносять у свідомість підростаючого покоління.

У процесі виховання у дитини формується уявлення про духовний ідеал безпосередньо із тієї дійсності, в якій вона знаходиться. У освоєнні нею духовного досвіду немає тієї послідовності і дозування знань, як в процесі навчання. У зв'язку з цим очевидна необхідність бесід, що мають на меті повідомляти дітям початкових класів духовні знання у певній системі ідеалів. Перші відомості про духовні ідеали потрібно молодшим школярам подати цікаво, особливостями мови формувати уявлення про духовний ідеал, чому підпорядковані засоби виразності народного фольклору. У фольклорі важливі не лише слова, а й висота тону, темп мовлення, які пов'язують слова між собою, мелодія, прихована між словами, пристрасть за цією мелодією. Саме з творів народної поезії розпочинається залучення дітей до словесного мистецтва, разом із чим здійснюються перші кроки на шляху формування духовного ідеалу, розуміння найістотніших зв'язків та закономірностей людського буття, уявлення про красу. Тому, з метою формування уявлень про духовний ідеал школярів, у процесі роботи над живим словом, доцільно використовувати

матеріал українського фольклору. Очевидно, що фольклор завдяки усному побутуванню володіє багатю палітрою зображальних засобів. Матеріал для занять художнім словом важливо підбирати із скарбниць народних, а особливо у період молодшого шкільного віку (1-4 класи), коли не всі твори дитячої літератури є для учнів зрозумілими і доступними у плані повного сприйняття і відтворення через призму мистецтва живого слова [229, с. 17-19].

Ще більш виразно і правдоподібно описуються реальні людські взаємозв'язки і стосунки в народних казках. Часто в тій же переносній, алегоричній формі, в образах звірів, явищ природи розкривається й утверджується сутність таких моральних категорій, як добро і зло, правда та неправда, щастя і нещастя. Одним із найпоширеніших видів народної творчості є казки про тварин, наділені рисами людської поведінки; героїчні казки, які відображають боротьбу людини зі звірами й темними силами природи. Близько до казок стоять перекази побутового або історичного змісту, в яких прославляються подвиги героїв-богатирів – Іллі Муромця, Добрині Никитича, Альоші Поповича, селянина-орача Микули Селяниновича та інші. Відповідно до цього, можна зробити висновок, що кожна народна казка, так чи інакше, проводить ідею становлення людини як особистості, її боротьби і неодмінної перемоги над тими силами, що заважають її гармонійному розвитку; за створення таких умов суспільного життя, в яких вона могла б найповніше виявити свої здібності, почувати себе вільною і незалежною. Казки, народні байки і легенди вчать аналізувати конкретну ситуацію, давати оцінку діям героїв, робити правильні моральні висновки щодо того чи іншого вчинку персонажа. Саме через казкову

алегорію маленькі слухачі усвідомлюють складні механізми соціального життя, його структурне улаштування і субординацію. У простих дитячих пісеньках, доступно і дуже виразно зображуються і негативні, і позитивні риси та якості, наміри і вчинки. На таких прикладах дитина проходить кроки чесності, працелюбства, готовності допомогти, стати в пригоді та й, власне, розширювати свої уявлення про те, що добре і що погано, і що погане у діях та вчинках людини [312, с. 136-139].

Зазначимо, що окрім регулятивного впливу батьківських та педагогічних виховних засобів на формування уявлень про духовний ідеал дитини, її поведінку, системустосунків, орієнтуюче спрямування та ідентифікацію спричиняють і засоби масової інформації. Регламентувати дію радіоінформації на дітей із кожним днем стає все важче. У такій складній атмосфері мовної дії, де розрахунок іде не тільки і не стільки на розум, скільки на почуття, дитині важко розібратися самостійно. Упродовж вечора перед очима юного глядача проходять: і герої війни, і жахливі звірині убивства, новини науки, техніки і медицини, спортивні передачі та кадри про міжнародні події, кінофільми різноманітних жанрів, мультики та спеціальні передачі для саморозвитку. Діти переглядають усе, що виходить на телеекрани та у мережу Інтернет: різноманітні програми, хороші та погані фільми, ідейні та невдалі, розраховані на маленького глядача та із попередженням “Дітям до 16 років заборонено”. Переглядають усе, але не бачать суттєвої інформації, на яку б могли звернути увагу їхні батьки.

Практика та спеціально проведені дослідження показують, що відбір кінофільмів, радіо- та телепередач батьками для перегляду і прослуховування дітьми існує лише формально, без належного реагування.

Більшість дітей переглядають та слухають все, а от обговорюють батьки з дітьми лише дитячі фільми, радіопередачі. Все решта вони сприймають за власним розумінням. Насилля на телебаченні не лише підвищує дитячу агресивність, а й впливає на їх систему морально-духовних цінностей та поведінку [288, с. 411].

Таким чином, постійно діючий вплив засобів масової інформації, який із самих ранніх років оточує підростаючу особистість, формує у неї життєві погляди, є витокom різноманітних знань, сприяє засвоєнню як позитивних, так і негативних уявлень про духовний ідеал, про вищу людську цінність.

Якщо у зведеному вигляді подати детермінанти формування уявлень про духовний ідеал особистості молодшого школяра, то серед основних їх компонентів вчені виділяють приклад дорослих, громадську думку (що люди скажуть); настанови, переконання, заборони, покарання; релігійні погляди; засоби масової інформації; психолого-педагогічні методи навчання; нахили, потреби, інтереси дитини (рис. 1.1). В доцільному поєднанні з певним методичним акцентуванням вони забезпечили такий рівень духовності і моральності українців, який визнається в усьому світі [45; 47; 61; 62; 64; 65; 94; 98; 120; 256; 263; 266; 271; 272; 296; 297; 322; 330; 335; 377; 385].

З наведених матеріалів бачимо, що вчені виділяють різні детермінанти формування уявлень про духовний ідеал, однак вважаємо, що на дитину молодшого шкільного віку найбільший вплив здійснюють засоби масової інформації, батьки, вчителі, вихователі, художньо-естетичні та індивідуальні особливості дитини. Ми їх угрупували за такими ключовими моментами, як соціальні умови впливу на формування уявлень про духовний

ідеал та психологічні умови впливу. До соціальних умов ми віднесли особливості взаємин з оточуючими, вплив засобів масової інформації та художньо-естетичний вплив. Психологічними умовами формування уявлень про духовний ідеал виступають індивідуально-психологічні властивості дитини.

Сфера минулого як складова внутрішнього світу дитини невіддільна від її теперішнього і майбутнього. Ця невіддільність не є лише свідченням її реального існування, а констатацією того факту, що минуле дитини, певним чином, впливає на її теперішнє життя, а через нього й на життєву перспективу у всій складності її цілей, ідеалів, сенсо-ціннісних орієнтацій.

Рис. 1.1. Детермінанти формування уявлень про духовний ідеал особистості дитини молодшого шкільного віку

Особливої значущості завдання педагога полягає у тому, щоб долучити вихованця як до процесу емоційного переживання, так і до процесу емоційного самоставлення. Цей напрям виховної роботи має базуватися на механізмах емоційного зараження, ідентифікації, актуалізації емоційних ситуацій, у яких знаходився вихованець. Варто, також, повною мірою використати переживання вихованцем вини та сорому, коли він здійснив певний проступок [47, с. 3].

Реальний виховний процес відзначається чисельністю ситуацій, які насторожують психологів та педагогів, змушують відповідно шукати нелегкі відповіді, що не входило у їх попереднє уявлення про свою діяльність. Так, часто, незважаючи на досконале і тривале використання переконуючого діалогу, частина вихованців не долучається до суспільно важливих моральних пріоритетів і способів поведінки. Натомість, вони демонструють готовність і практично діють за аморальним сценарієм. Ситуацію виховного неуспіху педагог пояснює психологічними особливостями вихованців: їхньою схильністю до забування, легкодумністю, слабкістю волі, розвивальною недосконалістю. Варто погодитися, що всі ці психічні процеси відіграють суттєву роль у такому перебігу виховної ситуації.

Ефективний виховний процес повинен ґрунтуватися на достатньо дієвій інформаційній техніці, пов'язаній з реалізацією суб'єкт-суб'єктної взаємодії, у просторі якої він розгортається. Отже, йдеться про методичну досконалість педагога у плані інформаційного забезпечення власної виховної діяльності, яка б щоразу наближала його до досягнення мети розвитку високоморальної та високодуховної особистості. Тож методична досконалість, у кінцевому підсумку,

вимірюватиметься прогресивними змінами в інтелектуально-емоційній сфері вихованця, на основі якої й відбувається його особистісне зростання [47, с. 4-8].

Оскільки духовність суспільства повниться духовними витокami кожної окремої особистості, то головна увага всіх виховних структур повинна спрямовуватися, найперше, на фундаментування сили Духу, як першооснови людини, та на реалізацію великої, змістовної роботи із вдосконалення внутрішнього світу індивіда за напрямami Краси, Добра, Істини. Проте, основне – засіяти зернами духовності поле внутрішнього світу людини і – насамперед – дитини [312, с. 216-217]. Духовне багатство молодшого школяра, його погляди, потреби, інтереси, спрямованість та різні здібності багато в чому залежать від того, в яких умовах відбувається формування дитини. Майбутньому вчителеві необхідно добре знати ці умови та враховувати їх у своїй виховній діяльності.

Формування уявлень про духовний ідеал значною мірою залежать від особистості самого педагога, який володіє етикою спілкування, вміє будувати взаємини з учнями на основі діалогу, підходить до дітей з “оптимістичною гіпотезою”, вірю в можливість піднесення духовного світу дитини. У зв’язку з цим, найбільш загальний шлях формування духовного ідеалу – це цілеспрямоване створення можливого максимуму сприятливих для духовного розвитку особистості умов. Створення такого роду умов у конкретних життєвих обставинах – це вже багато в чому справа творчості вихователя, що враховує все складне поєднання сил, які взаємодіють у духовному та етичному розвитку особистості [301, с. 4].

Упродовж останніх десятиліть у суспільній свідомості утверджувалася думка про те, що

школа, як навчально-виховний заклад, головним своїм завданням має навчання учнів. І її діяльність оцінювали, в основному, за успішністю дітей та якістю проведення уроків. Щодо оцінки результатів виховної роботи, то тут, як правило, розглядали поведінку та старанність школярів, кількість проведених заходів, а реальний рівень їх духовності (як і рівень вихованості кожного учня) фактично не вивчали і до уваги не брали.

Аналіз наведеного матеріалу дозволяє зробити висновок, що формування уявлень про духовний ідеал особистості дитини молодшого шкільного віку здійснюється шляхом цілеспрямованої і систематичної виховної роботи сім'ї, школи, суспільства, завдяки самовихованню, яке пов'язане з високим рівнем розвитку самокритики. Боротьба школяра зі своїми недоліками, що поєднується з дією громадської думки і контролю учнівського колективу, стає закономірністю формування його духовності. Проблема формування уявлень про духовний ідеал залишається незмінно гострою протягом усього розвитку психолого-педагогічної науки та практики. Формування духовних ідеалів учнів молодших класів здійснюються в ході виховання та навчання – єдиного взаємопов'язаного процесу. На соціально-психологічний стан сучасного суспільства впливає ряд негативних чинників, що в свою чергу відображаються на стані сім'ї, меті та завданнях виховання і розвитку дітей, на батьківсько-дитячих взаєминах, стилі батьківського виховання.

Формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів багато в чому залежить від того, як складаються взаємини саме у школі. Однак, сім'я може компенсувати можливу дефектність цих відносин, але вже для молодшого школяра центром, навколо якого формуються

відносини, є шкільне життя, товариші, вчитель, вихователь. Якщо ці відносини складаються відповідно до загальнолюдських духовних ідеалів, то процес формування уявлень про духовний ідеал проходить успішно. У іншому випадку, коли в сім'ї та у шкільному вихованні відношення складаються на основі різних ідеалів, формування дитини ускладнюється, відбуваються “помилки”, які утрудняють процес формування уявлення про духовний ідеал і створюють об’єктивні умови для бездуховності [211, с. 174-175].

Особливостями формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку є те, що вони формуються завдяки спілкуванню з батьками, вчителями, вихователями, а також під дією впливу засобів масової інформації, мистецтва, фольклору в залежності від індивідуальних нахилів, потреб та інтересів тощо (І.Д. Бех, І.С. Булах, Г.М. Гумницький, Н.М. Дятленко, Д.Б. Ельконін, М.Г. Іванчук, В.У. Кузьменко, Р.В. Павелків, Е.О. Помиткін, В.А. Роменець, О.В. Скрипченко, Г.В. Смольникова, Є.В. Субботський та ін.). Духовними ідеалами дітей молодшого шкільного віку виступають переважно образи казкових персонажів мультфільмів, літературних героїв, історичних осіб, інших людей і змінюються під впливом нових вражень шляхом ідентифікації та наслідування (А. Бандура, Т.В. Говорун, Е.Г. Ейдемільер, А.Є. Лічко, В.С. Мухіна, Ж. Піаже, Н.А. Побірченко, Т.О. Рєпіна, В.В. Столін, Т.С. Яценко та ін.).

Уявлення про духовний ідеал молодших школярів – це суб’єктивно-досконалі образи, які через ідентифікацію та наслідування їх носіїв, сприяють формуванню ціннісного ставлення до ідеалів Краси та Добра.

Водночас, теоретичний аналіз засвідчив відсутність експериментального вивчення вікової і гендерної специфіки сформованості та соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку, що й стало предметом нашого емпіричного вивчення, в основу якого було покладено зазначені теоретичні положення.

РЕЗЮМЕ

У процесі наукового аналізу проблеми формування уявлень про духовний ідеал встановлено її глибинний характер. Науковці різних галузей займалися проблематикою формування духовних цінностей та ідеалів, але через диференціацію наукових напрямів ускладнюється цілісне сприйняття даного психологічного феномена.

Наразі не існує погодженості у визначенні поняття “духовний ідеал”, що пов’язано з різноманітними теоретичними і критеріальними основами досліджень. Проте, вагомими є визначення, в якому під *духовним ідеалом* психологи розуміють образ, який є втіленням досконалості і зразком наслідування у життєвих прагненнях особистості (Р. Абсаттаров, І.Д. Бех, А. Маслоу, Д. Мен, Л.П. Овсянецька, В.В. Пономаренко, І.В. Силуянова та ін.). Духовні ідеали спонукають людину до добра, блага, позитивного розвитку. Це активна енергетична сила, яка організовує свідомість та діяльність особистості, стимулює її до реалізації вищої мети і є, одночасно, чинником духовного розвитку людини. У свою чергу, *бездуховний ідеал* характеризується відсутністю високих культурно-моральних якостей, естетичних потреб із переважанням суто біологічних. Такі ідеали ведуть до зла, деградації людини, суспільства,

середовища проживання (Б.Г. Ананьєв, І.А. Зязюн, Е.О. Помиткін та ін.).

Уявлення про духовний ідеал особистості – це досконалий образ, який формується у свідомості на основі пригадування або продуктивної уяви в процесі діяльності та спілкування з іншими людьми (Г.С. Абрамова, С. Гроф, Н.М. Добкіна, І.С. Кон, Т.І. Пашукова, О.М. Семашко та ін.). Потреба в духовних ідеалах зумовлена прагненням особистості до визначення сенсу людського буття, до пізнання гармонії внутрішнього та зовнішнього світу. Уявлення про духовний ідеал, під впливом виховання, стають основою духовних цінностей та смислів особистості (Е. Бусон, В.П. Москалець, І.П. Підласий, Г.М. Сагач, Т.Л. Смирнов, Л. Фейербах, Ф. Шиллер та ін.).

Надбання психолого-педагогічної науки зосереджені в межах різних підходів до формування уявлень про духовний ідеал особистості, основними з яких є: біхевіористичний, згідно з яким уявлення про духовний ідеал формуються на основі поведінкових задатків особистості через навчіння (А. Адлер, А. Бандура, Дж. Гевирц, Дж. Доллард, Г. Салліван, Б. Скіннер, Д. Уотсон, З. Фрейд, К. Юнг та ін.); діяльнісний, відповідно якому уявлення про духовний ідеал формуються в процесі включення особистості у різні види діяльності (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Л.В. Занков, О.В. Запорожець, О.М. Леонтєв, А.В. Петровський та ін.); когнітивний, що розглядає формування уявлень про духовний ідеал на основі процесів пізнання через особливості розвитку інтелектуальної сфери особистості (Дж. Келлі, Л. Колберг, Ж. Піаже та ін.); гуманістичний, згідно з яким дане уявлення формується на основі зростання особистості, її самоактуалізації та саморозвитку (А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм

та ін.); аксіологічний (ціннісний) – уявлення про духовний ідеал формуються на основі цінностей, які з'ясовують якості і властивості предметів, процесів, явищ здатних задовольнити потреби, інтереси та бажання людини (С.Ф. Анісімов, Аристотель, І.Д. Бех, З.С. Карпенко, Р. Лотце, П. Лінке, Платон, В.П. Тугаринов та ін.); духовно-особистісний, з точки зору якого, ці уявлення формуються на основі інтересів, цінностей та життєвих смислів, враховуючи рівень свідомості та самосвідомості особистості (Е.О. Помиткін). Безумовно, як у вітчизняних, так і світових психолого-педагогічних напрацюваннях існують різні підходи до формування уявлень про духовний ідеал особистості. Але, для дослідження уявлень про духовний ідеал у молодших школярів, найбільш доцільним вважаємо застосування духовно-особистісного підходу, який виключить випадковість і стихійність процесу формування уявлень про духовний ідеал, уможливить досягнення належних результатів відповідно до вікових можливостей дітей. Адже, лише інтегроване знання зовнішнього і внутрішнього дає уявлення про єдиний, цілісний процес формування духовного ідеалу. Такий підхід дозволяє розглядати становлення уявлень про духовний ідеал як двосторонній процес взаємодії зовнішніх педагогічних впливів та внутрішніх психологічних чинників формування дитини.

Особливостями формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку є те, що вони формуються завдяки спілкуванню з батьками, вчителями, вихователями, а також під дією впливу засобів масової інформації, мистецтва, фольклору в залежності від індивідуальних нахилів, потреб та інтересів тощо (І.Д. Бех, І.С. Булах, Г.М. Гумницький, Н.М. Дятленко, Д.Б. Ельконін, М.Г. Іванчук, В.У. Кузьменко, Р.В. Павелків,

Е.О. Помиткін, В.А. Роменець, О.В. Скрипченко, Г.В. Смольникова, Є.В. Субботський та ін.). Духовними ідеалами дітей молодшого шкільного віку виступають переважно образи казкових персонажів мультфільмів, літературних героїв, історичних осіб, інших людей і змінюються під впливом нових вражень шляхом ідентифікації та наслідування (А. Бандура, Т.В. Говорун, Е.Г. Ейдемільер, А.Є. Лічко, В.С. Мухіна, Ж. Піаже, Н.А. Побірченко, Т.О. Репіна, В.В. Столін, Т.С. Яценко та ін.).

Уявлення про духовний ідеал молодших школярів – це суб'єктивно-досконалі образи, які через ідентифікацію та наслідування їх носіїв, сприяють формуванню ціннісного ставлення до ідеалів Краси та Добра.

Водночас, теоретичний аналіз засвідчив відсутність експериментального вивчення вікової і гендерної специфіки сформованості та соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку, що й стало предметом нашого емпіричного вивчення, в основу якого було покладено зазначені теоретичні положення.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ДУХОВНИЙ ІДЕАЛ В УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ

2.1. Організація дослідження та психодіагностика уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку

Основна мета емпіричної частини дослідження полягала у вивченні та аналізі експериментальних даних щодо специфіки сформованості уявлень про духовний ідеал у молодших школярів, соціально-психологічних умов даного формування в учнів і створенні, на цій основі, розвивальної програми з формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів.

Процедура констатувального етапу дослідження передбачала:

– розробку методичного інструментарію дослідження (виділення позитивного впливу соціально-психологічних умов на формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку, а також підбір методик і їх обґрунтування);

– проведення констатувального дослідження щодо соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів за допомогою розробленого методичного інструментарію;

– кількісний та якісний аналіз отриманих результатів дослідження, що передбачав їх статистичну обробку та інтерпретацію.

У ролі досліджуваних виступили діти молодшого шкільного віку, їх батьки та вчителі.

Робота проводилась на базі загальноосвітніх шкіл I-III ступенів № 7, № 12; I-II ступенів № 11 міста Кам'янця-Подільського, які працюють за традиційною навчально-виховною програмою.

В експерименті взяли участь 180 учнів молодших класів (108 дівчаток і 72 хлопчики) віком 7-8 рр. (52), 9 р. (66) і 10-11 рр. (62), 80 батьків та 20 вчителів. У процесі дослідження було проведено 720 сеансів спостережень, одержано 1080 відповідей дітей у проєктивному методі “Казковий світ”, який реалізувався в бесіді, проаналізовано 540 дитячих малюнків за проєктивним методом “Вивчення особливостей ідентифікації дитини”, проведено анкетування 80 батьків (880 відповідей) та 20 учителів (220 відповідей).

У роботі досліджувалися уявлення про духовний ідеал дітей в контексті духовно-особистісного підходу, розробкою та впровадженням якого займається український психолог, провідний фахівець з питань духовного розвитку особистості Е.О. Помиткін. Сутність такого підходу полягає у тому, що першочергова увага приділяється пошуку шляхів і можливостей прояву Духа у природі особистості через розвиток свідомості й самосвідомості, визначення ідеалів, ціннісних орієнтацій та смислів, які є життєво важливими для людини. Реалізація духовно-особистісного підходу вимагає використання на практиці специфічних методик, спрямованих на досягнення позитивних особистісних змін [257; 260; 263].

Зазначимо, що складність вирішення даної проблеми полягала не тільки у різнобічності впливів, що визначають духовний ідеал дитини (зовнішні, соціальні умови – середовище, школа, сім'я і внутрішні, психологічні умови – реальний життєвий досвід дитини, сформовані у неї установки, потреби, мотиви), а й у складності самого

процесу дослідження уявлень про духовний ідеал, його багатоплановості, суперечності. Тому, для емпіричного дослідження соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів варто використовувати психологічну діагностику [37; 38; 50; 74; 94; 194; 281; 292].

У сучасній психологічній практиці проблема діагностики показників сформованості уявлень про духовний ідеал особистості дитини розроблена недостатньо. Загальновідомий психодіагностичний інструментарій спрямовується, переважно, на виявлення показників розвитку інтелектуальної та емоційної сфери особистості, спілкування, темпераменту, характеру. Такий стан речей пояснюється складністю побудови засобів психодіагностики, що надавали б достовірні результати [263, с. 90].

Перш за все, відбір та використання психодіагностичного інструментарію має спиратися на духовно-етичні норми, прийняті у психологічному товаристві, адже, саме молодший шкільний вік вчені вважають особливо сприйнятливим для засвоєння духовних та морально-етичних знань [17; 18; 106; 115; 157; 181; 182; 183; 278; 302; 350]. Зазначимо, що окремі аспекти даної проблеми ще недостатньо вивчені, зокрема, проблеми впливу соціально-психологічних умов на формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку.

У колі проблем формування уявлень про духовний ідеал дітей проблема критеріїв є однією з найактуальніших і найскладніших для сучасності. Учені і практики накопичили значний емпіричний досвід, який характеризує показники розвитку духовності, відносин, поведінки, свідомості школярів різних вікових груп. При цьому,

висуваються різні показники розвитку молодших школярів.

Розробка критеріїв розвитку духовного ідеалу привертає увагу багатьох дослідників (Є.В. Бондаревська, А.В. Зосимовський, Т.Є. Коннікова, І.С. Марьєнко) [59; 122; 123; 149; 187]. Так А.В. Зосимовський і Т.Є. Коннікова визначають рівень духовності та вихованості за спрямованістю, Є.В. Бондаревська – за “критеріальним ставленням”, під яким розуміється ціннісне ставлення школяра до іншої людини, до праці, до діяльності, до соціуму. Поняття “критерій” (від грец. *criterion* – засіб судження, мірило), визначається як: “мірило оцінки, думки” [213, с. 307]; “ознака, на підставі якої дається оцінка якого-небудь явища, взята за основу класифікації” [280, с. 163].

Виокремивши критерії, формулюємо показники до кожного рівня, що визначають особливості певної властивості, фіксуємо її наявність чи відсутність, а також, міру вираженості розвитку. Під показником також розуміємо якісні та кількісні характеристики сформованості кожного критерію [178, с. 218].

Вчені розглядають критерії як інструмент, який забезпечує можливість перевірки теоретичних положень. У виборі критеріїв формування уявлень про духовний ідеал, на наш погляд, необхідно виходити з рівня вікових можливостей особистості молодшого шкільного віку.

Л.С. Виготський зазначав, що “усяка функція у культурному розвитку дитини з’являється на сцені двічі, у двох планах – спочатку соціальному, потім психологічному; спочатку як форма співробітництва між людьми, потім як засіб індивідуальної поведінки” [91, с. 223].

Ісвідомість, і поведінку формують етично-духовні переживання дитини. Характер переживання

вказує на те, як дитина ставиться до обставин, що впливають на неї [211, с. 23-24]. Цілий ряд вчених вважають, що важливими ознаками для формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку є:

Ціннісно-позитивне ставлення до ідеалів Краси та Добра (Г.С. Абрамова, С.Ф. Анісімов, Л.С. Виготський, О.В. Матвієнко, М.І. Пірен, В.П. Тугаринов та ін.). На думку Л.С. Виготського, особистість характеризується певною спрямованістю – стійкою домінуючою системою мотивів – інтересів, переконань, ідеалів, смаків та ін., в яких проявляються основні потреби та глибинні смислові структури, що обумовлюють її свідомість та поведінку [90, с. 161-165].

Дослідники проблеми морально-духовного становлення дитини (І.С. Булах, М.Г. Іванчук, В.У. Кузьменко, Р.В. Павелків, О.В. Скрипченко, Є.В. Субботський та ін.) виявили, що у молодшому шкільному віці відбувається лібералізація ціннісних уявлень, зміна моральних ідеалів, перенесення морального зразка з батьків, вчителів на референтну групу [55; 56; 84; 131; 160; 161; 177; 315; 328; 337].

С.Ф. Анісімов, В.П. Тугаринов у своїх роботах звертали увагу на виховний аспект цінностей, підкреслюючи, що виховання передбачає усвідомлення конкретних явищ як цінностей або нецінностей, певне відношення виховання до сукупності цінностей [21; 22; 348].

М.І. Пірен зазначає: “...Сучасна людина втратила віру в безумовну цінність ідеалів ... така ситуація порушує душевний спокій людини і штовхає її на пошук нових сенсожиттєвих цінностей та світоглядних орієнтирів” [234, с. 31-41]. Академік І.А. Зязюн вважає, що від втрати почуття цінностей виникає бездуховність [125, с. 40].

Критерій ціннісно-позитивного ставлення до ідеалів Краси та Добра характеризується ставленням дитини до духовних та бездуховних цінностей і ідеалів [11; 12; 26; 41; 76; 88; 91; 117; 158; 189; 206; 233; 279; 334; 341; 349].

2. Ідентифікація з носіями ідеалів Краси та Добра (Дж. М. Болдуїн, А. Валлон, Г.Г. Ващенко, О.М. Леонт'єв, А.В. Петровський, Е.О. Помиткін, З. Фрейд та ін.). Філософські категорії Краси і Добра виступають предметом пізнання особистості дитини у випадку сприятливих внутрішніх умов (О.М. Леонт'єв) – ці категорії перетворюються у спонукальні мотиви духовного розвитку, зумовлюють естетичне світосприйняття та спрямованість учнів, прагнення до самовдосконалення та вдосконалення світу. Результатом цього процесу є набуття духовної ідентичності (Е.О. Помиткін). У свою чергу, концепція ідентифікації З. Фрейда, стверджує, що уявлення про ідеали дитини формуються на підсвідомому рівні, насамперед, як наслідування поведінки дорослих, в першу чергу когось із батьків [73; 173; 228; 256; 263; 360; 361].

Критерій ідентифікації з носіями ідеалів Краси та Добра свідчить про сформованість ідентифікації дитини з духовним ідеалом, ототожнення молодшого школяра із високодуховними особистостями через безпосереднє спілкування з оточуючими, засоби масової інформації, літературних героїв, казкових персонажів тощо на основі сильного емоційного зв'язку з ними [83; 148; 166; 170; 205; 214; 218; 336; 403].

3. Наслідування поведінки людей і літературних персонажів (А. Бандура, І.Д. Бех, Ж. Піаже, Р. Уолтерс та ін.). На думку А. Бандури, багато що в поведінці людини виникає на основі спостереження за поведінкою іншого. Окрім того, А. Бандура та Р. Уолтерс встановили, що можна регулювати

і спрямовувати поведінку дитини, надаючи їй можливість наслідувати авторитетні зразки. За науковими положеннями Ж. Піаже, інформація, яку сприймає дитина, впливає на вибір моделей для ідентифікації і наслідування [30; 42; 43; 44; 45; 46; 47; 230; 231].

У молодшому шкільному віці розвивається наслідування ідеалів. Ідеалами стають переважно героїчні особистості, про яких він чув по радіо, дивився фільм, читав у книгах [303, с. 181; 304]. Критерій наслідування у поведінці людей і літературних персонажів характеризується проявами елементів поведінки, притаманних носіям духовних ідеалів [214; 336].

4. Розуміння власних уявлень про духовний ідеал (Р. Баумейстер, Р. Бернс, І.С. Кон, В.Г. Панок, К. Роджерс, Н.В. Чепелева та ін.). На думку Ф. Сабріна та Н.В. Чепелевої, для розуміння власних уявлень про духовний ідеал важливим є, насамперед, саморозкриття, ствердження системи цінностей, поглядів і переконань дітей молодшого шкільного віку. Прийняття точки зору іншого, засвоєння стандартів виконання дій та формування самооцінки, набуття самоідентичності в рамках сімейних відносин та відносин з однолітками характеризують обґрунтованість уявлень.

К. Роджерс, Р. Бернс зосереджують увагу на усвідомленні та розвитку внутрішніх сил особистості дитини, її емоціях, відносинах, переконаннях, цінностях, сприйняттях та проблемах. Ставлення до світу, та оточуючих, здатність приймати самостійні рішення, чинити вільні та відповідальні дії визначаються характером уявлень молодшого школяра. Експерименти Р. Баумейстера показують, що людина змінює свої настановлення щодо себе так, аби вони узгоджувалися з її поведінкою [39; 148; 222; 293; 294; 386].

Критерій розуміння власних уявлень свідчить про усвідомлений вибір духовного ідеалу дитиною, осмислене та обґрунтоване уявлення, розуміння про досконалий образ, власний духовний ідеал.

Таким чином, виходячи із вищезазначеного, було визначено чотири критерії: 1) ціннісно-позитивне ставлення до ідеалів Краси та Добра; 2) ідентифікація з носіями цих ідеалів; 3) наслідування поведінки людей і літературних персонажів; 4) розуміння власних уявлень про духовний ідеал. До кожного з визначених критеріїв встановлено показники.

Так, за критерієм ціннісно-позитивного ставлення до ідеалів Краси та Добра показниками стали: 1) прагнення дитини до розмежування проявів краси та потворності у реальному житті, літературних і мистецьких творах; 2) прагнення дитини до розмежування добрих та поганих (злих) вчинків людей у реальному житті, літературних і мистецьких творах; 3) ціннісне ставлення до природи.

Показниками критерію ідентифікації з носіями ідеалів Краси та Добра слугували: 1) спрямованість дитини на високодуховні особистості; 2) прагнення дитини проявляти добро, готовність прийти на допомогу іншим людям, розділити з ними радість і горе; 3) емоційна виразність власних естетичних вподобань.

Показниками критерію наслідування поведінки людей і літературних персонажів встановлено: 1) наслідування поведінки дорослих, які є носіями духовних ідеалів; 2) наслідування поведінки дітей із проявами духовних ідеалів; 3) наслідування поведінки літературних персонажів (героїв художніх фільмів і мультиплікації), які є носіями духовних ідеалів.

Показниками критерію розуміння власних уявлень про духовний ідеал були: 1) чіткість

розуміння про досконалий образ; 2) повнота уявлень про духовний ідеал, обґрунтоване пояснення здійсненого вибору; 3) здатність самостійно приймати рішення, чинити відповідальні дії у своїй поведінці.

Використовуємо таке поняття, як рівень сформованості уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку і диференціюємо його на високий, середній та низький залежно від міри виразності критеріїв у проявах поведінки конкретного суб'єкта. Кожен рівень визначається на основі зведення окремих показників критеріїв до загальних чисел.

Наступним завданням при здійсненні експериментального дослідження стало завдання пошуку та вибору відповідно до мети дослідження вірогідних методик, на основі яких укладався повний комплект методичного інструментарію.

Першочергове значення для побудови програми дослідження формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів мають теоретичні та методологічні концепції і положення, розроблені як вітчизняними, так і українськими психологами та педагогами: Л.І. Божович, І.Д. Бега, І.С. Булах, Л.С. Виготського, Г.М. Гумницького, Н.М. Дятленко, М.Г. Іванчук, В.У. Кузьменко, О.М. Леонтєва, М.О. Лосського, Е.О. Помиткіна, О.В. Скрипченко, Є.В. Таранової, про закономірності дитячого розвитку, розуміння молодшого шкільного віку як особливого періоду у становленні особистості. Дослідження ряду робіт авторів, які вивчали сім'ю та сімейні стосунки: І.М. Балинського, О.І. Захарова, С.І. Самигіна, Л.Д. Столяренко, А.В. Петровського та інших.

Аналіз психологічної літератури дозволяє виділити наступні основні вимоги для найефективнішого вивчення дітей молодшого шкільного віку:

- по-перше, вивчення учнів варто розглядати як невід'ємну складову частини усієї повсякденної навчально-виховної роботи із ними. Кожна дитина розвивається як неповторна індивідуальність, а для того, щоб виховання вело за собою розвиток школярів, необхідно всебічно вивчати кожного з них;

- по-друге, вивчення особистісних якостей учня необхідно здійснювати у міру їх розвитку. Це вимагає знань про особливості формування особистості учня, починаючи від його дошкільних років й упродовж усіх років його перебування в школі;

- по-третє, необхідно приймати до уваги лише строго об'єктивні показники формування уявлень у школярів, оснований не на поверхневих спостереженнях чи припущеннях, а на реальних фактах їх поведінки, ставленні до усієї оточуючої дійсності, до друзів та старших за віком людей, до самого себе. При цьому, необхідно пам'ятати, що вкрай важливе значення, а іноді й вирішальне, мають не зовнішні прояви вчинку, а внутрішні мотиви, які спонукають учня цей вчинок зробити;

- по-четверте, необхідно забезпечити всебічність вивчення не лише у відношенні прояву основних духовних якостей особистості школяра, а й у відношенні усієї сукупності умов його життя і виховання поза школою;

- по-п'яте, варто звернути увагу на вивчення не лише кожного учня окремо, а і на відносини між дітьми.

Відповідно до даних вимог, для ефективного вивчення школярів, була створена та продумана програма дослідження соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів, яка включала в себе два етапи:

I. Вивчення основних показників сформованості уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів.

II. Дослідження соціально-психологічних умов та їх вплив на формування уявлень про духовний ідеал учнів.

У першій частині емпірично вивчені найбільш суттєві показники уявлень про духовний ідеал, цінності, які поєднуються у свідомості дитини та її ціннісній орієнтації.

У другій – досліджуються позитивні та негативні фактори і соціально-психологічні умови впливу на формування уявлень про духовний ідеал учня з боку членів сім'ї, найближчого оточення поза сім'єю, характер даних впливів, у чому вони проявляються; як впливає на учня вчитель, шкільний дитячий колектив; із ким дитина товаришує у школі та поза школою, який вплив здійснює ця дружба; чи слухає школяр радіо, чи дивиться телевізор, які передачі подобаються; які газети та журнали читає регулярно, що у них його цікавить; які книги, кінофільми та мультфільми подобаються, чи є у школяра улюблені герої, чи ідентифікує себе із ними, кого саме вважає своїм духовним ідеалом, на кого хоче бути подібним, чому та за які якості.

При розробці та виборі методів дослідження соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал базувались на таких принципах:

по-перше, на тому, щоб обрані методи були безпечними та доступними для їх проведення з дітьми обраного вікового контингенту;

по-друге, щоб вони були достатньо апробованими у практиці експериментально-дослідницької роботи з дітьми молодшого шкільного віку;

по-третє, щоб вони дозволяли використовувати їх при дослідженні соціально-психологічних умов та факторів впливу на формування уявлень про духовний ідеал у регламентованих умовах шкільних закладів;

по-четверте, щоб отримані результати обраних методів давали можливість фіксувати ті, чи інші, показники рівнів сформованості уявлень про духовний ідеал у якісних характеристиках та кількісних одиницях;

по-п'яте, щоб обрані методи комплексно підходили до діагностики одних і тих же показників формування уявлень про духовний ідеал.

Загальна логіка проведення емпіричного дослідження на констатувальному етапі відображена у таблиці 2.1.

Як бачимо із таблиці 2.1, методами констатувального дослідження стали: спостереження за дітьми (включене спостереження в природних умовах), проєктивний метод за методиками “Казковий світ” Н.Д. Ігнат'євої (модифікований автором монографії) та “Вивчення особливостей ідентифікації дитини” (розроблена автором), аналіз дитячих малюнків, індивідуальні бесіди (з дітьми та учителями), анкетування (батьків і учителів).

В межах методу анкетування використано анкету для батьків розроблену Е.О. Помиткіним і поданою у методиці “Внутрішній світ” та анкету для вчителів (адаптовану автором монографії).

Перевагу надавали тривалим спостереженням як найбільш дієвим при вивченні виховної роботи вчителя та процесу формування уявлень про духовний ідеал у школярів. Кожен із методів виконував по відношенню до інших методів доповнюючу, контролюючу та компенсуючу функції.

Таблиця 2.1.

Загальна логіка діагностичної роботи

Контингент	Змістові напрями роботи	Методи дослідження
180 дітей	Вивчення: ціннісно-позитивного ставлення молодших школярів до ідеалів Краси та Добра.	Спостереження, проєктивна методика “Казковий світ” (автор Н.Д. Ігнат’єва), модифікована автором монографії.
180 дітей	Ідентифікація молодших школярів із носіями ідеалів Краси та Добра.	Проєктивна методика “Вивчення особливостей ідентифікації дитини” (авторська), аналіз дитячих малюнків, бесіда, спостереження.
180 дітей	Наслідування молодшими школярами поведінки людей і літературних персонажів.	Бесіда, спостереження.
180 дітей	Розуміння молодшими школярами власних уявлень про духовний ідеал.	Спостереження, бесіда.
80 батьків	Виявлення: факторів впливу на формування уявлень про духовний ідеал учнів молодших класів у колі сім’ї.	Анкетування (анкета для батьків із методики “Внутрішній світ”, автор – Е.О. Помиткін).
20 вчителів	Виявлення: факторів впливу на формування уявлень про духовний ідеал учнів молодших класів у межах школи.	Анкетування, бесіда (анкета для батьків, автор – Е.О. Помиткін), адаптована автором монографії до вчителів початкової школи.

Наступним на цьому етапі дослідження було питання розробки системи оцінювання рівнів сформованості уявлень про духовний ідеал дітей, при створенні яких ми спиралися на досвід зарубіжних вчених [387; 389; 390; 401].

Ми умовно оцінювали найнижчу міру вияву критерію у 0 балів, кожна наступна міра вияву критерію оцінювалася на 1 бал вище попередньої (за усіма чи більшістю показників критерію). Таким чином, у 0 балів оцінювалася відсутність прояву показника; 1 бал – поодинокі прояви показника; 2 бали – періодичні прояви показника; 3 бали – постійні прояви показника.

За результатами сумарного оцінювання сформованість уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку розподілялася на декілька рівнів. Від 36 до 27 балів – високий рівень. Від 26 до 17 балів – середній рівень, 16 балів і нижче – низький рівень. Зауважимо, що порівняльний аналіз здійснювався на основі відносних показників, які вираховувалися у відсотках стосовно тієї чи іншої загальної величини. Детальна характеристика бального оцінювання за критеріями представлена у додатку А.

При здійсненні статистичного аналізу отриманих даних вираховувалася сумарна кількість балів (Σ), середнє арифметичне ($\bar{x}$); величина середньої помилки (m); критерій Стюдента (t) за формулою:

$$t = \frac{\bar{x}_{\text{експ}} - \bar{x}_{\text{контр}}}{\sqrt{m_{\text{експ}}^2 + m_{\text{контр}}^2}}$$

Вважаємо, що підібраний методичний інструментарій для проведення емпіричного дослідження дозволить нам визначити рівень сформованості уявлень про духовний ідеал в учнів

молодших класів та експериментально дослідити соціально-психологічні умови їх формування, чому і присвячується наступний підрозділ роботи.

2.2. Специфіка сформованості уявлень про духовний ідеал у молодших школярів

У параграфі розкривається вікова і гендерна специфіка та рівні сформованості уявлень про духовний ідеал дітей молодшого шкільного віку, які навчаються за програмами загальноосвітніх навчальних закладів у 2-4 класах.

Вивчення цього питання є одним із важливих етапів нашого дослідження. Адже, саме у дитинстві формуються перші уявлення про духовні ідеали та цінності, які з віком набувають все більшої самоцінності та духовної значущості.

Для отримання результатів за критерієм *ціннісно-позитивне ставлення до ідеалів Краси та Добра* були проведені спостереження за дітьми та методика “Казковий світ” (модифікована автором монографії).

Спостереження показали, що молодші школярі цікавляться діяльністю інших дітей та прагнуть взяти у ній участь, як на уроках, так і у вільний час (44,4% досліджуваних) або лише на уроках (8,9% досліджуваних) чи тільки у вільний час (46,7% досліджуваних). Причому, найбільша кількість досліджуваних, які цікавилися діяльністю інших дітей та прагнули взяти у ній участь, зафіксована в учнів 2-го класу (63,5% на уроках, у вільний час, 15,4% – лише на уроках). Серед учнів 3-го (45,5% на уроках, у вільний час; 10,6% – лише на уроках) та 4-го класу (35,5% на уроках, у вільний час; 9,7% лише на уроках) ця кількість дещо нижча. Проте, прагнення взяти участь у діяльності однокласників лише у вільний час є вищою у досліджуваних 3-го

класу (43,9%) та 4-го класу (54,8%), порівняно з досліджуваними 2-го класу (21,1%), що можна пояснити особливостями мотивації до навчальної діяльності та пізнавальними інтересами молодших школярів. Дітям, більшою мірою, на ранніх етапах навчання, притаманні допитливість та безпосередній інтерес до усього навколишнього, який виявляється у зацікавленості новизною об'єктів пізнання, змістом навчання, різнобічністю предметів, можливістю спілкуватися з однолітками у новій соціальній ролі – учня, виконувати суспільно-значущу діяльність. Надалі ж, під впливом шкільних обов'язків, суворих правил та заборон (не можна розмовляти, бігати, вередувати, потрібно уважно слухати, рівенько сидіти тощо), а також, не завжди позитивних оцінок (вчителя, колективу класу, батьків), великих за обсягом підручників, домашніх завдань, які заважають іграм навіть удома, діти поступово втрачають інтерес до навчання, прагнуть збільшити вільний час, що не регламентується дорослими.

Кількість хлопчиків, які хотіли діяти з однокласниками у вільний час є вищою (61,1%) у порівнянні з дівчатками (37,0%). Хлопчики швидше знайомляться один із одним, знаходять спільні інтереси та надають перевагу колективним іграм (спортивного характеру), в які охоче приймають однолітків з інших класів. Дівчатка, навпаки, ведуть себе більш стримано, спілкуються здебільшого у діадах (тріадах) із близькими подругами. Для них важлива наявність моральних якостей. Хлопчики, як правило, уникають дівчаток і часто не беруть їх у свої ігрові групи. Разом із цим, провідним у виборі товаришів, як хлопчиків, так і дівчаток є ідеал краси. Наприклад: “Хочу з нею сидіти тому, що вона гарна”, “Хочу з ним грати, бо він красивий” тощо.

У ході спостережень ми з'ясували, що розмежування проявів краси та потворності здійснювалося через відношення дітей до художніх і мистецьких творів на уроках образотворчого (розгляд картин, ілюстрацій, малюнків тощо), музичного (виконання пісень, слухання уривків із балетів, опер, симфоній тощо) мистецтва, літературного читання (читання творів усної народної творчості, літературних казок, байок, загадок, скоромовок, прозових, поетичних, гумористичних творів науково-художньої й зарубіжної літератури тощо), природознавства (спостереження за рослинним і тваринним світом, бесіди про предмети живої і неживої природи, обговорення безмежного поєднання форм і кольорів навколишнього світу, розв'язання кросвордів та плутанок про природу тощо), трудового навчання (виготовлення аплікацій, створення композицій, іграшок із ниток, букетів із паперу та подарункових листівок).

Зокрема, 16,7% дітей постійно прагнули до розмежування проявів краси та потворності у реальному житті, літературних та мистецьких творах. 60,0% досліджуваних – час від часу розмежовують ці прояви. Частіше учні 4-го класу (22,6% і 56,4%), у порівнянні з учнями 3-го (16,7% і 43,9%) та 2-го класу (13,5% і 46,1%). Головна увага дітей зверталася на бажання створювати прекрасне й боротися з усім потворним; естетичне ставлення до різноманітного навколишнього світу; емоційно-ціннісне ставлення до художніх інтересів, мистецтва, естетичних смаків, людських взаємин, результатів праці, зображуваних подій і героїв, відображення краси довкілля в художніх образах; вираження почуттів гармонії і краси тощо. Красивим учні називали те, що приносило їм задоволення, викликало хвилювання, радість,

захоплення, зацікавленість та естетичну насолоду. Наприклад, характеризуючи зображення людей на картинах, малюнках, визначали такі якості краси як: гарні риси обличчя, вродливість, великі очі, привабливу зовнішність, розкішне довге волосся, струнку фігуру тощо. Красивою називали природу: золоте сяяння сонця, чудові хмаринки на небі, красивий ліс, сад, степ, прекрасна річка, високі замріяні гори; славною є веселка після дощу тощо; музичні мистецькі твори – милозвучний витвір, ефектна пісня, приємна на слух музична мелодія тощо. Потворним – те, що викликало у них відразу чи негативне сприйняття. Наприклад, злий, похмурий вираз обличчя, погані вчинки людей (неповага до старших, насміхання над іншими, образи, неслухняність, кидання хліба на землю, забирання речей та іграшок у інших, боягузливість, брехливість тощо), злочини, знущання над тваринами, неохайний зовнішній вигляд, відсутність естетичного смаку тощо.

Разом із цим, виявлена група дітей (23,3%), які демонстрували обмежене та вкрай низьке розмежування проявів краси та потворності у реальному житті, літературних і мистецьких творах. Більша кількість учнів 2-го (40,4%) та 3-го класу (39,4%), у порівнянні з учнями 4-го класу (21,0%). Цим учням важко було вказати, який художній чи мистецький твір, картина, малюнок, виготовлений виріб тощо є красивим, а який ні. З'ясувалося, що ці діти не відвідують театри, концерти, музеї, виставкові зали, храми, це вкрай збіднює їх уявлення про красу та потворність. Батьки і вчителі рідко проводять із ними екскурсії до мистецьких закладів, спільні прогулянки на природу. А одних уроків природознавства, образотворчого і музичного мистецтва, літературного читання, трудового навчання у школі замало для того, щоб сприяти

розвитку у дітей почуттів гармонії та прилучити до духовних ідеалів Краси.

Розмежування дітьми добрих і поганих (злих) вчинків людей ми спостерігали на виховних годинах та уроках літературного читання, образотворчого і музичного мистецтва. Зокрема, 17,8% досліджуваних – постійно прагнули до означеного розмежування у реальному житті, літературних і мистецьких творах; 55,6% досліджуваних – час від часу розмежовували ці прояви. Наприклад, характеризуючи значення слів “добро” і “зло”, діти визначили, що добро – це ніжне, ласкаве ставлення до інших; любов до оточуючого світу; те, що заставляє людей любити, радіти і співати. Добрі люди співчутливі, довірливі, терплячі, лагідні, вони ніколи не заздять, не сваряться, не гніваються. Зло – заздрісне, сварливе, нетерпляче, егоїстичне. Злі люди тішаться, коли хтось робить шкоду і бешкетує.

До добрих вчинків людей у реальному житті діти відносили такі, як: прибрати у класі за товариша, який готується до олімпіади; бажання робити добрі справи без примусу; позайматися з однокласником після уроків чи на перерві з предмета, який йому важко дається; вміння визнавати свої помилки, прощати іншим; допомагати стареньким людям, поступатися їм місцем у транспорті тощо. Поганими вчинками діти називали: списування на уроках; відмову допомогти тим, хто потребує; бути неслухняними з батьками та вчителями; не поважати старших; ображати менших і тварин; битися, вередувати, обманювати тощо. Безумовно, чим старшою є дитина, тим краще вона розмежовує добрі та погані (злі) вчинки людей у реальному житті, літературних і мистецьких творах. Так, учні 4-го класу постійно (35,5%) та періодично (48,4%) прагнуть до розмежування добрих і поганих (злих)

вчинків людей, у порівнянні із молодшими за віком дітьми: 3-го класу (21,2% і 40,9%) та 2-го класу (19,2% і 32,7%).

Проте, були діти (26,6%), які демонстрували обмежене та вкрай низьке розмежування добрих і поганих (злих) вчинків людей. Їм важко було визначитися добрий чи поганий вчинок здійснює та, чи інша людина у різних випадках реального життя, літературних і мистецьких творах. Причиною цього, на наш погляд, є те, що діти майже не читають художньої літератури, яка розширює їх світогляд та сприяє засвоєнню загальнолюдських і духовних цінностей, а надають перевагу сучасній закордонній анімаційній продукції, у яких зображуються спотворені образи добра та зла, добрих та поганих вчинків. Крім того, батьки рідко обговорюють із дітьми прочитане у книзі, побачене на телеекрані чи у мережі Інтернет.

Порівняємо: учні 2-го та 3-го класу, у переважній більшості, демонструють обмежене та вкрай низьке розмежування добрих і поганих (злих) вчинків людей (48,1% і 37,9%), в порівнянні з учнями 4-го класу (16,1%).

У дівчаток (18,5%) частіше спостерігається постійне прагнення до такого розмежування порівняно із хлопчиками (16,7%).

Ціннісне ставлення до природи ми спостерігали на прогулянках із дітьми, і за тим, як вони доглядають за рослинами у класі. Так, 18,9% досліджуваних постійно проявляли ціннісне ставлення до природи. Наприклад, ми привели учнів 3-го класу на зелену галявину, вкриту квітами. Усім вона дуже сподобалася. Значна кількість (31,8%) хлопчиків побігли до неї і лягли у ті квіти. Більшість дівчаток (53,0%) почали рвати букети і плести собі віночки. І лише декілька (15,2%) дітей милувалися галявиною, насолоджувалися

ароматом квітів, ні кроку на них не ступивши. На наше запитання, чи не хочуть вони зірвати квіти для букетів, вони пояснили: “Нам на уроках вчителька розповідала, що не можна знищувати світ, в якому ми живемо. Люди, які не шанують природу: зривають квіти, ламають дерева, гілочки, ображають тваринок, пташок, забруднюють річки, озера – безвідповідальні”, “Мій батько завжди каже, що природа дає нам сили, її необхідно любити”, “Якщо зірвати квіти, вони загинуть, і ніхто більше не побачить їхньої краси”, “Завдяки природі ми дихаємо, і якщо її знищувати, то як ми будемо жити? Її слід берегти”.

Ціннісне ставлення до природи спостерігається в тих учнів 2-4 класів, вчителі та батьки яких самі бережно ставляться до навколишнього світу, проявляють пізнавально-емоційний інтерес до природи, прищеплюють учням любов до неї, формують природоохоронні навички. Тим самим, збагачують духовний світ дітей.

41,1% досліджуваних – час від часу виявляли ціннісне ставлення до природи; 40,0% досліджуваних – демонстрували обмежене ціннісне ставлення. Одним із таких проявів була байдужість по догляду за квітами, які є у класі. Обмежене ціннісне ставлення, у переважній більшості, демонстрували хлопчики (55,5% ситуацій), порівняно із дівчатками (29,6%).

За результатами методики “Казковий світ” встановлено, що молодші школярі, переважною більшістю обирають позитивних казкових персонажів: Царицю (29,4% досліджуваних), Царя Салтана (25,0% досліджуваних), Князя Гвідона (15,0% досліджуваних), Царівну Лебідь (8,3% досліджуваних), Білку (5,0% досліджуваних), Дядька Чорномора (2,8% досліджуваних). Однак, у одних дітей вибір казкового героя пов’язаний з

проявами духовних ідеалів, у інших – з проявами особистісних чи бездуховних ідеалів. Зазначимо, що у своїх відповідях діти могли одночасно надати перевагу, як одному, так і декільком літературним героям. Так, 3,9% досліджуваних – надали перевагу Мореплавцям; 10,6% досліджуваних – 33 богатирям.

Разом з цим, діти не хотіли наслідувати поведінку таких казкових персонажів як: Ткачиха, Повариха, Баба Бабариха, Коршун. Наприклад: “Я не хочу наслідувати Ткачиху тому, що вона підступна і дуже погана. Разом із Поварихою та бабою Бабарихою напоїли посланця і підмінили наказ Царя”; “Я не хочу бути такою як Повариха, вона зла, з її вини Царицю і Князя кинули в океан”; “Я не хотів би наслідувати бабу Бабариху тому, що вона підступна і брехлива, хотіла згубити Царицю”; “Я не хочу бути Коршуном, він злий чародій і хотів убити Лебедицю”.

Виявилося, що Цариця, Князь Гвідон і Царівна Лебедиця приваблюють школярів наявністю у них духовних цінностей: повагою до інших людей (5,6%); піклуванням про батьків (3,3%); підтримуванням згоди і довіри між членами сім’ї (6,1%); добротою та доброзичливістю (8,3%); чуйністю (3,4%); допомогою потребуючим (7,8%); гармонією з природою (3,9%); красою (8,3%). Наприклад: “Я хочу бути Князем Гвідоном тому, що він піклувався про своїх батьків”; “Я хочу наслідувати Царицю тому, що вона у своїй сім’ї підтримувала згоду і довіру”; “Я хочу бути схожим на Князя Гвідона тому, що він поважав інших людей, запрошував їх у гості, напував і годував”; “Цариця добра і доброзичлива. Хочу бути як вона”; “Хочу наслідувати Царівну Лебідь, вона допомагала Князеві Гвідону, коли йому було сумно і журливо, тому хочу як і вона, допомагати тим,

хто потребує”; “Я хочу бути Лебедицею тому, що вона була дуже чуйною і красивою”; “Я хочу бути схожою на Царівну Лебедицю, і як вона – жити в гармонії з природою”; “Князь Гвідон просив хвилю про допомогу, і вона його послухала, викинула бочку на берег. Хочу бути як він, щоб розмовляти так з природою”.

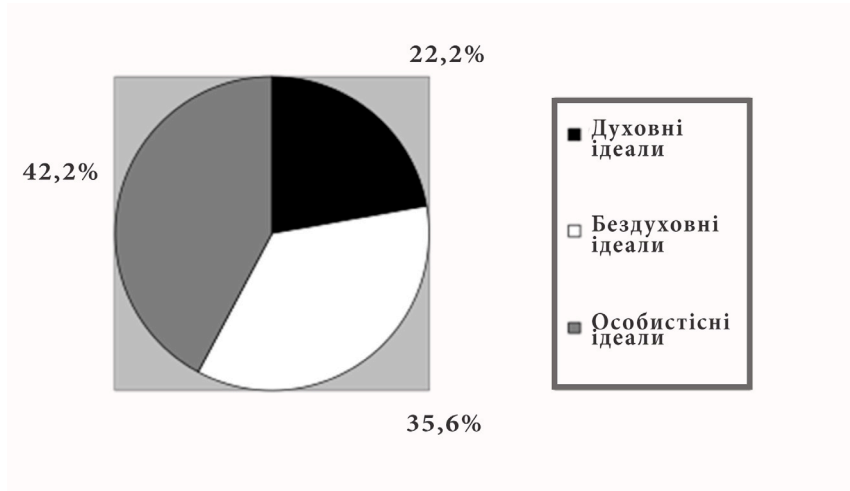
Цар Салтан, Мореплавці, Дядько Чорномор і ЗЗ богатирі для дітей є носіями соціальних цінностей тому, що вони прагнули до: добробуту країни (5,0%); порозуміння між її громадянами (3,9%); толерантності до інших поглядів (2,2%). Наприклад: “Хочу бути як Цар Салтан, ходити в походи і воювати за добробут країни”, “Я хочу бути схожим на Мореплавців тому, що вони подорожували світом, плавали морем, торгували різними речами, дбаючи про добробут людей”, “Хочу наслідувати Богатирів, вони великі і сміливі, несли пильну варту, оберігали і стерегли ціле місто”, “Хочу бути Дядьком Чорномором, очолювати сміливих лицарів-велетнів і стояти в дозорі, щоб люди жили в мирі і злагоді”, “Хочу бути Царем Салтаном, він толерантна людина, не зважаючи на погані новини, не скарав гінця”.

Цікаво, що серед мотивів вибору персонажів для наслідування хлопчики вказують на силу та мужність, як прояви доброти (“Князь Гвідон не побоявся Коршуна і захистив Царівну Лебідь. Він мужній і добрий”). Дівчат, в переважній більшості випадків, приваблює краса, лагідність і ніжність казкових героїв (“Царівна Лебідь дуже гарна, вона величаво ходила як пава і від неї не можна було відірвати очей”, “Цариця була лагідна і ніжна до інших, тому хочу бути як вона”).

Проте, 42,2% досліджуваних надають перевагу індивідуалістичним, матеріальним цінностям (хоча при цьому називали позитивних казкових

персонажів): матеріально забезпеченому життю (16,1%), прагненню до власної значущості (8,3%), вигоди (10,6%), престижу (7,2%). Наприклад: “Я хочу наслідувати Царицю тому, що у неї є своє королівство”; “Цариця має власні володіння. Я хотів би щоб і у мене вони були”; “Цар Салтан має владу. Бути Царем “круто”; “Я хочу бути схожим на Царя Салтана тому, що він править всією країною”; “Хочу бути Білкою, якби я був нею, то все золото і смарагди були б моїми”.

Ставлення таких дітей до себе є самоцінним, а до інших, в переважній більшості випадків, суто прагматичним, що залежить від понять “вигідно – не вигідно”. Тут йдеться не про духовний ідеал особистості, а про наявність егоцентричності та зародження бездуховності. Кількісні показники виборів казкових героїв за ідеалами, у відсотках, ілюструє рисунок 2.1.

Рис. 2.1. Діаграма кількісних показників виборів казкових персонажів за ідеалами (у %)

Аналізуючи діаграму 2.1, пояснення виборів казкових персонажів, можна з вірогідністю стверджувати, що серед пріоритетних ідеалів дітей молодшого шкільного віку перше місце належить особистісним ідеалам (42,2% досліджуваних); друге – бездуховним ідеалам (35,6% досліджуваних); і лише третє місце, у дитячій ціннісній орієнтації, відведено духовним ідеалам (22,2% досліджуваних). Про це свідчать і дані наших спостережень.

У процесі дослідження найбільше роздумів виникло у нас при аналізі, вказаних дітьми, таємних бажань. Найперше вразило те, що молодші школярі живуть зовсім не дитячими проблемами, а всерйоз замислюються над своїм майбутнім. Так, у переважній більшості, діти надавали перевагу матеріальним цінностям – 52,8% досліджуваних (“Я хочу мати: багато грошей – 20,5%; сенсорний телефон – 8,3%; круту машину – 7,8%; ноутбук – 5,6%; великий будинок – 5,0%; шикарні меблі – 2,8%; комп’ютер – 2,8%”).

Деяко менша кількість дітей пріоритетними визначали особистісні цінності – 23,9% досліджуваних (“Я хочу бути: знаменитістю – 12,8%; моделлю – 7,8%; розумним – 3,3%”). Значно менша кількість дітей виокремлювали соціальні цінності – 14,4% досліджуваних (“Я хочу: щоб у світі не було війни, щоб люди розуміли одне одного – 8,3%; зробити світ кращим – 3,3%; щоб усі люди жили в мирі і злагоді – 2,8%”). І, найменша кількість дітей, пріоритетними визначали духовні цінності (8,9% досліджуваних) такі, як: здоров’я всіх членів родини – 5,6%; допомога усім, хто потребує – 3,3%.

Критерій *ідентифікація з носіями ідеалів Краси та Добра* був досліджений на підставі даних результатів проективної методики “Вивчення

особливостей ідентифікації дитини”, аналізу дитячих малюнків, бесіди та спостереження.

Аналіз дитячих малюнків і бесіди за їх змістом показали, що вибір духовного ідеалу дітей молодшого шкільного віку залежить від їх потреб та інтересів. У 25,6% дітей в основі вибору, головним чином, лежать духовні та морально-етичні мотиви – бути корисним для людей, бажання наслідувати ідеальним образам. Значна частина досліджуваних (34,4%) свої мотиви вибору ідеалу пов’язують із задоволенням дитячих схильностей. Наприклад: “Я зобразив гонщика тому, що люблю їздити на автомобілі”; “Я люблю літати, тому намалювала стюардесу”. 16,1% дітей обирають ідеали на основі своїх естетичних пріоритетів та вподобань. Наприклад: “Я люблю красиво малювати, тому хочу бути художником”; “Люблю співати, тому хочу бути співачкою. У всіх співачок красивий голос”.

Найбільший вплив на вибір носіїв духовного ідеалу молодших школярів здійснює телепродукція. У своїх малюнках на теми: “Мій улюблений герой мультфільму (кінофільму, книги)” та “На кого я хочу бути схожим” діти зображували героїв художніх і мультиплікаційних фільмів, відомих людей, і що дуже важливо – матусю, батька, вчителів.

Молодші школярі (12,7% виборів) не рідко у малюнках ідентифікують себе із принцесами, принцями та лицарями (з кінофільмів “Три горішки для Попелюшки”, “Білосніжка і принц ельфів; мультфільмів – “Смурфики”, “Русалка Аріель”, “Маленький принц”, “Легенда про лицаря”), хочуть бути схожими на відомих людей, зірок кіно, естради та спорту (32,0% виборів), про яких вони дізналися із телепродукції та комп’ютерної мережі: співачку – (6,3%), Дженсона Баттона (гонщика) – (4,3%), Машу (серіал “Вороніни”) –

(4,3%), Настю Каменських (співачку) – (3,7%), Анатолія Тимощука (футболіста) – (3,0%), Віталія Кличка (боксера) – (2,7%), Катерину Осадчу (телеведучу, модель) – (2,7%), Лілію Подкопаєву (гімнастку) – (2,0%), Клода Моне (художника) – (2,0%), стюардесу (1,0%).

Дещо менший вплив належить комп'ютерним іграм (10,0% виборів). На своїх малюнках діти (3,7%) зображували, як вони допомагають метелику (гра “Гарні метелики”), рибиці (гра “Допомога рибиці”), котику та собачці (гра “Піклування про тварин”).

Також учні малювали батьків і вчителів, підкреслюючи, що хочуть бути схожими на: вчительку, оскільки вона хороша людина, а хороших людей люблять і поважають (5,3% виборів); на матір тому, що вона добра (2,3%); на бабусю тому, що вона завжди всім допомагає (1,4%); на батька тому, що він сильний і справедливий (2,3%).

Найменші показники впливу на вибір духовного ідеалу дітей, на превеликий жаль, демонструють книги (2,0% виборів). Молодші школярі, у своїх малюнках, зображували таких героїв-носіїв духовних ідеалів: Короля Мацюся (з твору “Пригоди короля Мацюся”, авт. Я. Корчак); Дівчину Соню (з твору “Чудове Чудовисько”, авт. С. Дерманський); Джеймса (з книги “Джеймс і гігантський персик”, авт. Р. Дал); іжачка Кольку Колючку (з книги “Пригоди Кольки Колючки та зайчика Косі Вуханя”, авт. В. Нестайко) тощо.

Учні 2-3-го класу, найчастіше ідентифікували себе із казковими героями (65,4% та 66,7%); рідше – із реальними людьми (34,6% та 33,3%), а ось учні 4-го класу, навпаки, більшою мірою, надавали перевагу ідентифікаціям із реальними людьми, у порівнянні із вибором казкових героїв (61,3% проти 38,7%).

За висловами дітей, герої-носії ідеалів краси повинні мати такі ознаки: довге, розкішне волосся, струнку фігуру (у дівчаток), відмінну спортивну форму (у хлопчиків), охайність, гарну вроду, довгі ноги, тонку талію, красивий голос, неповторний стиль, вміння гарно танцювати, а також окремі матеріальні показники – наявність великого гардеробу, колекції взуття, аксесуарів, косметики, яскравого одягу, гарних зачісок тощо.

Герої – носії ідеалів добра обов'язково мають бути: ніжними, щирими, добрими, лагідними, життєрадісними, ввічливими, справедливими, дружелюбними, правдивими, з почуттям гумору; вони завжди допомагають іншим, поважають старших, вірять у себе, мають безліч друзів тощо.

В малюнках на тему: “Світ доброти та краси” усі діти зображували природу: блакитне небо (88,3%), яскраве сонце (92,2%), райдугу (45,0%), зелені ліси, дерева, кущі (91,1%), різноманітні кольорові квіти (86,1%), моря, річки, озера, водоспади (72,2%), гори (37,7%). Доповнювали свої малюнки тваринами (70,6%): рибками (4,4%), їжачками (8,3%), білочками (6,7%), котиками (13,9%), собачками (12,8%), конячками (5,0%), ведмедиками (1,7%), слониками (1,7%), оленями (1,1%), курчатами (3,3%), каченятами (1,7%), лебедями (3,3%), лелеками (1,7%), метеликами (5,0%).

34,4% дітей – у природі зображували людей: себе (18,3%), друзів та інших дітей (15,0%), батьків (8,3%), вчителів (7,2%), знайомих і незнайомих дорослих (5,5%).

Свої малюнки діти розмальовували у яскраві, насичені, світлі кольори (блакитний, жовтий, оранжевий, червоний, рожевий, малиновий, бузковий, бірюзовий, персиковий, салатний, зелений, синій, фіолетовий), доповнювали їх

іншими допоміжними предметами (машинами, будиночками, мостами тощо). Приділяли увагу кожній деталі, намагалися відтворити на папері свої уявлення.

В процесі експерименту траплялися випадки, коли досліджувані (5,0%) через певні конфліктні переживання, взагалі відмовлялися виконувати запропоноване їм завдання. Наприклад, “Я хочу бути схожим на свого батька, він великий і сильний, але вчора мене насварив, тому я не буду його малювати”.

У малюнках цих дітей, на тему “Світ доброти та краси”, переважали темні кольори (коричневі, сірі, чорні), що символізують потреби у безпеці та комфорті, протест, скритність, тривожність, відмову від активності, відсутність життєрадісності. Діти зображували темну ніч, холодну зиму, агресивно замальовували їх переривчастими жирними лініями. 2,8% дітей – на малюнку зобразили мінімум деталей, що свідчить про їх замкнутість. Інші діти (2,2%) навпаки, зобразили дуже велику кількість різних дрібних деталей, що говорить про їх приховане хвилювання. 3,3% дітей – намалювали дуже великі дерева, що вказує на їх схильність до агресії. Спостереження за поведінкою таких дітей на уроках, під час перерв між уроками підтвердило дані, отримані в результаті аналізу дитячих малюнків.

Через конфлікти у стосунках із оточуючими, діти почуваються самотніми, знехтуваними, як наслідок, відбувається викривлення адекватного уявлення про духовний ідеал. Навколишній світ сприймається вороже і у дитини формуються агресивні, або недоброзичливі взаємини із оточуючими. Вона “замикається у собі”, стає імпульсивною, запальною, заляканою та недовірливою, накопичуючи у собі образи, тривогу,

злість, що досить негативно позначається на формуванні її уявлень про духовний ідеал.

23,9% дітей – сюжети своїх малюнків пов'язували із прагненням отримати матеріальний достаток та особисте визнання. Наприклад: “Хочу бути співачкою для того, щоб стати відомою і багатою”; “Хочу стати знаменитим футболістом. Вони багато заробляють”; “Хочу стати актрисою, зніматись у кіно та одягати модні речі”; “Хочу бути гімнасткою, щоб усіх перемагати і завоювати медалі”.

З'ясувалося, що увагу дітей привертають і персонажі, які є носіями бездуховних ідеалів. У художніх фільмах (7,4% виборів) – Джуні і Кармен Кортес (“Діти шпигунів”), Генрі (“Жахливий Генрі”), Мармадюка (“Мармадюк”), Джейка та Хейлі (“Мисливці на монстрів”), Морфів (“Могутні Морфи”), Фреде і Дафне (“Скубі-Ду”), Вілл, Ірму, Тарані і Корнелію (“Чародійки”), Тревора, Шона, Ханну (“Пригоди до Центру Землі”), Карлсона (“Той іще Карлсон!”), Сеппела, злого мага (“Лісний розбійник”), Фібі (“Фібі в країні чудес”), мільйонера Кирила (“Хлопець-мільйонер), Коляна, Леру, Антоху (“Реальні пацани”); у мультфільмах (24,4% виборів) – Фея (“Феї: Таємниці піратського острова”), Хлоя, Джейд, Саша, Жасмин (“Братц”), кролик Багз Банні (“Багз Банні”), Бен (“Бен 10”), Здоров'як, Мікро (“Залізяки”), Грю (“Гидкий я”), робот (“Роботи”), Барбі (“Барбі”); Блум, Стелла, Лейла, Текна, Флора (“Вінкс”), Френкі Штейн, Дракула, Клодін Вульф, Лагуна Блю, Клео де Ніл, Гулія Йелпс, Дьус Гордон (“Монстр Хай, Школа монстрів”).

У комп'ютерних іграх (6,3% виборів) – монстр (гра “Жадібний монстр монет”), Демон (гра “Лабіринт темноти”), снайпер (гра “Помста снайпера”), Моксі (гра “Модна Моксі”), відьма (гра

“Місячна відьма”), модель (гра “Фабрика мрії – моделі”), Вормікс-черв’ячок (гра “Вормікс”), Барбі (гра “Приголомшлива Барбі”).

Обираючи персонаж ідентифікації, який є носієм бездуховних ідеалів, діти наділяли його позитивними якостями. На нашу думку, це пов’язано із тим, що у сучасній анімаційній продукції зображуються неоднозначні, спотворені образи героїв, які без допомоги дорослого дитина не може зрозуміти, проте, часто наслідує. Наприклад, образи принцес, дівчат, жінок (принцеса Жасмин з мультфільму “Алладін”, принцеса Рапунцель “Рапунцель” – обрали 4,0% дітей) художники-аніматори часто зображують із чоловічими рисами, як умілих бійців, на одному рівні з персонажами протилежної статі, що формує у дівчаток стереотипи жорстокості у поведінці та призводить до втрати романтизму і змішування ролі статей у житті. образи красунь – (Барбі, Фея, Братс, Вінкс, герої школи Монстр-Хай – обрали 18,7% дітей) можуть стати причиною того, що дівчатка рано починають вимагати модного одягу, взуття на підборах, косметики, різних прикрас та аксесуарів. Деформовані образи жінки несуть у собі не духовну красу, а чіткі фізіологічні форми та надмірну сексуальність, які поєднуються із непристойною поведінкою. У таких героях, переважну більшість молодших школярів, приваблює лише зовнішній вигляд, неприродно яскрава картинка. Наслідуючи образи красунь сучасних фільмів, мультфільмів, у дівчаток відбувається підміна справжньої краси потворністю.

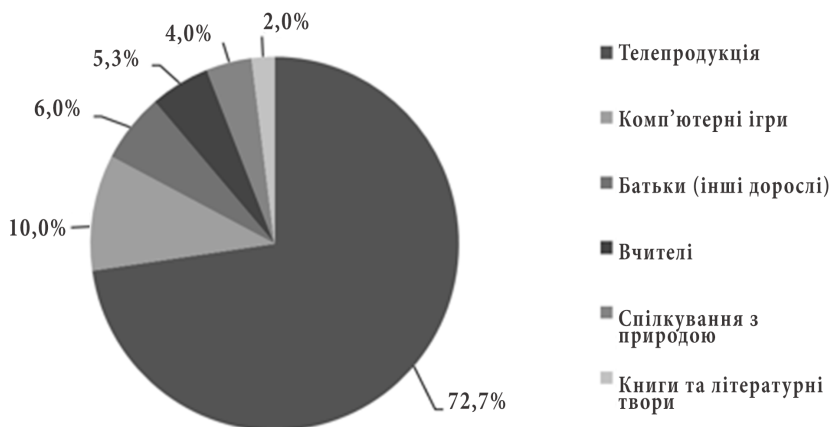
Також, негативними є й чоловічі персонажі, які несуть у собі надмірну жорстокість. Наприклад, у сучасних фільмах і мультфільмах (Людина-Павук, Черепашки Ніндзя, Наруто, Бетмен, Робопуп – обрали 16,0% дітей) в деталях показують, як

найрізноманітнішими способами розправляються із ворогами, розстрілюючи їх, спалюючи, топлячи, підриваючи, розрізаючи на частини, убиваючи людей, тварин, як бризкає кров тощо, у результаті чого дитина стає байдужою до чужого горя та болю. Наслідуючи таких супергероїв, у дитячій свідомості закладається насильство. В літературі описано такий випадок, коли під впливом “Аніме” (мультфільм “Наруто” та інші) хлопчик зарізав кошеня, без усіляких докорів сумління [202, с. 24].

Не несе ніякого виховного характеру герой мультфільму “Губка Боб – квадратні штани” (обрали 5,3% дітей), де хлопчик зображується у вигляді квадратної губки, у квадратних штанах, що деформує дитячі уявлення про красу. Крім того, на перший погляд даний мультфільм здається веселим, дружнім, добрим, головний герой завжди і скрізь перемагає, живе на дні моря зі своїми друзями та щоденно переживає різні пригоди. Проте, з іншого боку, вражає примітивність даного мультфільму: Губка Боб і його друг десять разів не могли влізти в автобус, бо в черзі то Губка заснув, то цукерку собі у вухо засунув, то з’їв ліхтарик. Найкращим другом Губки Боба є морська зірка Патрік, який зображений у мультфільмі із обмеженими розумовими здібностями. Серед найбільш відомих цитат Патріка – страшна і недоумкувата історія про молюск, яка звучить так: “Я розповім тобі одну історію. Вона називається “Потворний молюск”. Жив-був потворний молюск. Він був такий потворний, що всі вмирили. Кінець” [202, с. 12].

Отже, аналізуючи вище зазначене, можемо констатувати, що переважна більшість героїв та персонажів сучасних фільмів, мультфільмів – це оманливо-привабливі образи, які негативно впливають на формування уявлень про красу, добро, духовні ідеали дитини, та не несуть у собі ніякого

виховного характеру. Результати дослідження за методикою “Вивчення особливостей ідентифікації дитини” відображені на рисунку 2.2.

Рис. 2.2. Діаграма кількісних показників факторів впливу на вибір персонажів ідентифікації учнів молодших класів

Як бачимо з діаграми 2.2, найбільший вплив на вибір персонажів ідентифікації дітей молодшого шкільного віку здійснює телепродукція – 72,7% виборів досліджуваних. Значно менший вплив належить комп'ютерним іграм (10,0%). Дещо менший вплив належить таким факторам, як: батьки (інші дорослі) – 6,0%; вчителі – 5,3%; спілкування з природою – 4,0%. Найменші показники впливу на вибір персонажів ідентифікації учнів молодших класів, на превеликий жаль, демонструють книги та літературні твори (2,0% виборів досліджуваних).

Спостереження за учнями на уроках, перервах між уроками, на групах продовженого дня показали, що 10,0% молодших школярів (11,1% дівчаток та 8,3% хлопчиків) спрямовують себе на високодуховні особистості (матір, батька,

учителя, інших дорослих). Беручи про них інформацію із телебачення, комп'ютерної мережі, радіоінформації, книг, журналів, газет, творів мистецтва, театру, фольклору та із взаємин з оточуючими (батьками, вчителями, вихователями, друзями, однолітками, знайомими і незнайомими дорослими). 48,9% досліджуваних (50,9% дівчаток та 45,8% хлопчиків) – періодично спрямовують себе на високодуховні особистості. Решта 41,1% досліджуваних (38,0% дівчаток та 45,9% хлопчиків) – демонструють лише поодинокі прояви спрямування на високодуховні особистості.

Зокрема, найбільша кількість досліджуваних, які спрямовували себе на високодуховні особистості, зафіксована в учнів 4-го класу (25,8%), дещо менша – в учнів 2-го класу (23,0%), у порівнянні з учнями 3-го класу (21,2%). Періодичне спрямування на високодуховних особистостей спостерігається більше в учнів 2-го класу (42,3%), а в учнів 3-го (25,8%) та 4-го класу (16,1%) є меншим. Проте, поодинокі прояви їх спрямування, навпаки, у більшій мірі демонструють учні 3-го класу (53,0%) та 4-го класу (58,1%), а учні 2-го класу у меншій мірі (34,7%).

Окрім того, 16,6% досліджуваних (23,1% дівчаток та 6,9% хлопчиків) – постійно прагнуть проявляти добро, готові прийти на допомогу іншим учням, старим людям, тваринам, розділити з ними радість та горе. Наприклад, допомогти учневі прибрати у класі чи виконати завдання, допомогти бабусі понести сумку чи перейти через дорогу, нагодувати бездомну тваринку, виготовити на уроках трудового навчання годівничку для птахів та повісити її на дерево тощо. 43,4% досліджуваних (45,4% дівчаток та 40,3% хлопчиків) – періодично прагнуть проявляти добро та готовність прийти на

допомогу іншим людям, розділити з ними радість і горе. 40,0% досліджуваних (31,5% дівчаток та 52,8% хлопчиків) – приходять на допомогу лише за проханням дорослого, байдуже ставляться до горя та радості інших. Або, якщо їх заохотили, даючи цукерку, проявляють добро та готовність прийти на допомогу іншим людям, не заохотили – не проявляють цих чеснот.

Учні 4-го класу, більшою мірою, постійно (22,6%) та періодично (56,4%) прагнуть проявляти добро, готові прийти на допомогу іншим людям, розділити з ними радість і горе, у порівнянні з молодшими за віком дітьми: 3-го класу (19,7% і 43,9%) та 2-го класу (17,3% і 44,2%). У дівчаток частіше спостерігалось постійне (23,1%) і часткове (45,4%) прагнення до проявів добра та допомоги іншим людям, порівняно із хлопчиками (6,9% і 40,3%).

Розглядаючи художні та мистецькі твори: живопис, архітектуру, скульптури, виготовлені власноруч вироби, малюнки, слухаючи музичну мелодію, діти (20,0%) постійно та інколи (54,4%) емоційно виражали власні естетичні вподобання. Красиве ставало для них предметно-чуттєвим символом, взірцем, еталоном та сприймалося особливо яскраво, із виявленням таких почуттів, як: веселий настрій, радість, віра в себе, внутрішнє піднесення.

Разом з цим, 25,6% дітей – без ентузіазму виражали власні естетичні вподобання, проявляючи байдуже ставлення до побаченого чи почутого. Порівняємо: постійне та періодичне емоційне вираження власних естетичних вподобань характерне як для учнів 2-го (48,1% і 36,5%), 3-го класу (53,0% і 39,4%), так і учнів 4-го класу (50,0% і 40,3%), а також, для дівчаток (20,4% та 60,2%)

і хлопчиків (19,5% та 45,8%). Байдуже ставлення до побаченого чи почутого, більшою мірою, проявляли учні 2-го класу (15,4%), порівняно із старшими за віком дітьми: 3-го (7,6%) і 4-го класу (9,7%); хлопчики (34,7%) у порівнянні із дівчатками (19,4%).

Для подальшого дослідження рівня сформованості уявлень про духовний ідеал за критерієм *наслідування поведінки людей і літературних персонажів* було проведено бесіду та спостереження за дітьми, що дозволило з'ясувати чи є у дітей бажання наслідувати поведінку дорослих, інших дітей, літературних персонажів і кіногероїв (на кого хочуть бути схожими; звідки беруть інформацію про них; які ідеали наслідують, або хочуть наслідувати, у які ігри любляють грати).

Встановлено, що ідеали молодших школярів є нестійкими, швидко змінюються під впливом нових, яскравих вражень. Так, при першій бесіді діти могли називати одного літературного (анімаційного) персонажа для наслідування, а в наступних – іншого. Вони не завжди могли поділитися своїми враженнями, самостійно розповісти про переглянуте, побачене, почуте чи прочитане. Ми пояснюємо це тим, що дорослі уникають партнерства з дитиною (при необхідності) у виборі її самостійної діяльності, обговоренні питань, що цікавлять молодшого школяра. Тому, дітям важко самостійно осмислювати отриману інформацію, виражати своє ставлення до тих подій, явищ, про які дізналися. Хід подій, розвиток сюжету швидко забувається, якщо дитина не зрозуміла суті вчинків героїв, причинно-наслідкові зв'язки подій. А це свідчить про те, що різнобічні інтереси молодших школярів, можливість задовольнити їх

поза школою вимагають підвищеної уваги з боку дорослих. В іншому випадку, виховний ефект відомостей та набутих уявлень про духовний ідеал буде незначний.

У наслідуванні поведінки людей і літературних персонажів вагоме місце у житті молодших школярів посідають дорослі. Учні постійно (16,7% – дівчаток; 13,9% – хлопчиків) чи інколи (22,2% – дівчаток; 50,0% – хлопчиків) наслідували поведінку дорослих, які є носіями духовних ідеалів. Частіше учні 2-го класу (28,8% і 53,8%) та 3-го класу (21,2% і 53,0%), у порівнянні із учнями 4-го класу (12,9% і 46,8%). У них яскраво проявлялося наслідування поведінки, манери спілкування, жестів, міміки, стилю одягу батьків (15,6% учнів), вчителів (13,3% учнів), відомих людей, зірок естради (30,6% учнів), спорту (6,1% учнів), улюблених героїв мультфільмів (20,5% учнів), кінофільмів (10,6% учнів), книг (3,3% учнів). Найбільше, у своїй поведінці, діти (30,6%) наслідували відомих людей, зірок естради та улюблених героїв мультфільмів (20,5%). На нашу думку, це відбувається несвідомо, під впливом яскравої картинки та активної реклами. Обираючи для наслідування відомих людей, молодші школярі, передусім, керуються їх привабливим зовнішнім гламурним виглядом, яким діти захоплюються та милуються. Герої мультиплікації, зачаровують дітей своїми надприродними здібностями, вміннями літати, високо стрибати, бігати, повзати; з ними забавно і весело.

Учні постійно (15,6%), наслідували батьків, які є для них прикладом того, як слід реагувати у житті на оточуючу дійсність, яких ідеалів дотримуватися, як поводитися, що одягати, з ким товаришувати, які фільми дивитися, як краще проводити вільний час тощо. Підтвердження

цього ми отримали як у відповідях дітей в процесі бесід, так і під час спостережень за їх іграми. Так, в сюжетно-рольових іграх діти (15,7% – дівчаток; 11,1% – хлопчиків) відтворювали відносини, які склалися між ними та дорослими: дорослі вчать дітей, проявляють до них турботу та добре ставлення, налагоджують побут у сім'ї або ображають, карають доньку чи сина, кричать на них.

Дівчатка (16,7%), більшою мірою, наслідують ідеали краси своїх матерів (копіюють зачіски, фарбують нігті, одягають прикраси, наслідують їх стиль в одязі), які, в свою чергу, формують смаки (наявність чи відсутність хорошого смаку), естетичні уподобання дитини. Наприклад, дівчата з захопленням розповідали: “Моя мама завжди звертає увагу на зовнішній вигляд людей. Говорить, що речі гарно виглядають лише на охайних дітях, що для ігор одяг має бути одним, а для походів у гості, театри, музеї – іншим” (Марія 9 років). “Моя мама каже, що в одязі можна комбінувати не більше трьох кольорів” (Оксана 10 років).

З'ясувалося, що вже в початковій школі дівчатка носять сережки (84,2%), браслети (41,7%), ланцюжки (23,1%), а хлопчики модні паски (44,4%), бейсболки (11,1%), годинники (8,3%), які купувалися разом із батьками. Діти (67,6% – дівчаток; 43,0% – хлопчиків) зазначили, що одяг обов'язково має гармоніювати із взуттям.

Окрім того, хлопчики (13,9%) прагнули наслідувати військових, які знаходяться на сході, у воєнних точках країни, щоб як і вони “боронити кордони”, “захищати мирних людей”, “воювати, щоб на Землі був мир і спокій”.

Результати бесіди підтвердили і наші спостереження. На прогулянках, у другу половину дня діти грали у воєнні ігри. Хлопчики (25,0%)

наслідували поведінку військових, імітовано стріляли один у одного, керували та підкорювалися; по ходу гри вигадували емоційні та драматичні ситуації: “нас атакують”, “мене поранили”, “стій, я стріляю”, “я тебе врятую”. Дівчатка (12,9%) імітовано лікували хворих, допомагали пораненим та годували їх. Підкреслимо, що основний матеріал для ігор діти запозичили із телепередач.

Також, молодші школярі (13,9% дівчаток та 12,5% хлопчиків) наслідували поведінку вчителів, їх комунікабельність, вміння вступати у контакти із іншими людьми, почуття гумору, ідеали краси та добра. У відносинах дітей (67,8%) із учителями прослідковувалися довірливі стосунки. Граючи у школу (16,6%), як правило, відтворювали зовнішній бік процесу – вчитель задає уроки, запитує, ставить оцінки, викликає батьків у школу. У спілкуванні із дітьми 35,2% дівчаток та 26,4% хлопчиків використовували манери, жести, пестливі слова вчителя (Наприклад: Катруся, Світланка, Оленка, Івасик, Валерик, Петрик, Настуся, Миколка).

28,3% дітей адекватно оцінювали свою поведінку відповідно до моральних норм та духовних цінностей суспільства, правильно оцінювали себе і взірць для наслідування, намагалися виробити у собі моральні якості, зокрема справедливість, чесність, дружелюбність, доброту, милосердя, працьовитість. У їхній поведінці спостерігалось прагнення самостійно знаходити і використовувати відомі їм прийоми самовиховання.

Окрім того, учні (13,0% дівчаток та 16,7% хлопчиків – активно; 44,4% дівчаток та 58,3% хлопчиків – інколи) наслідували поведінку інших дітей (однолітків, авторитетних друзів із двору – 42,8%, маленьких кіноакторів – 22,8%, дитячих літературних персонажів – 18,3%) із проявами

духовних ідеалів, відчували потребу у контакті з друзями, проявляли турботу та увагу (10,5%) до них, намагалися принести один одному радість (22,2%). Частіше учні 2-го (постійно – 30,8%; інколи – 48,0%) та 3-го (25,8% і 45,5%) класу, у порівнянні з учнями 4-го класу (25,8% і 30,6%).

Разом із цим, з'ясувалося, що певна частина дітей хочуть наслідувати поведінку негативних героїв, кумирів художніх кінофільмів (27,8% – дівчаток; 48,6% – хлопчиків) та мультиплікації (40,7% – дівчаток; 65,3% – хлопчиків), захоплюючись псевдоромантичним образом життя цих героїв (особистим матеріальним благополуччям, впливовістю, популярністю, вседозволеністю, життям без правил та обмежень тощо), не помічаючи їх бездуховності.

Відмітимо, що учні 2-3-го класу частіше наслідували поведінку літературних казкових персонажів (героїв художніх фільмів і мультиплікації), а учні 4-го класу – надавали перевагу наслідуванню поведінки реальних людей (дорослих, дітей). Про це свідчать і дані за методикою “Вивчення особливостей ідентифікації дитини”.

Критерій розуміння власних уявлень про духовний ідеал молодших школярів був досліджений на підставі даних результатів спостереження та бесіди, які проводилися із дітьми у різний час та за різних умов (на перервах між уроками, у другу половину дня, під час виховних годин, на прогулянках). Ми з'ясували, що лише 15,6% досліджуваних (16,7% дівчаток та 13,9% хлопчиків) мають чітке розуміння про досконалий образ. Наприклад, діти були впевнені у тому, що досконалий образ – “це добра, розумна, красива людина, яка поважає старших та не ображає інших”; “це ідеальна у

всьому людина, вона справедлива і бездоганна”; “це такий образ, до якого потрібно прагнути, бути слухняним, поважати старших, не ображати менших, гарно вчитися, творити добро” тощо. Переважна більшість дітей молодшого шкільного віку 48,9% (50,9% дівчаток та 45,8% хлопчиків) – частково розуміють про досконалий образ. Діти висловлювалися лише кількома словами, вказуючи його якості. Наприклад, це “чудова, розумна, цікава та щаслива людина”, “вона любить природу”. Або “гламурна людина, яка має струнку фігуру”. Або “досконалий образ – це щось дуже гарне” тощо.

Разом із цим, у 35,5% досліджуваних (32,4% дівчаток та 40,3% хлопчиків) відсутнє розуміння про досконалий образ. Цим дітям важко було його охарактеризувати та наділити будь-якими якостями. На усі запитання експериментатора чи вчителя вони відповідали “не знаю”.

Безумовно, чим старшою була дитина, тим кращим було у неї розуміння про досконалий образ (чітке розуміння образу у 27,4% – учнів 4-го класу, 10,6% – учнів 3-го класу та 9,6% – учнів 2-го класу; часткове розуміння у 42,0% – учнів 4-го класу, 33,3% – учнів 3-го класу та 28,9% – учнів 2-го класу; відсутність розуміння у 30,6% – учнів 4-го класу, 56,1% – учнів 3-го класу та 61,5% – учнів 2-го класу).

У дівчаток частіше спостерігається чітке (16,7%) та часткове (50,9%) розуміння про досконалий образ, у порівнянні із хлопчиками (13,9% і 45,8%). Проте, відсутність його розуміння виявляється, переважно, в хлопчиків (40,3%), порівняно із дівчатками (32,4%).

Повне уявлення про духовний ідеал, обґрунтоване пояснення здійсненого вибору мають лише 14,4% досліджуваних (13,9% дівчаток та

15,3% хлопчиків). Ці діти чітко знали на кого вони хочуть бути схожими, ідентифікуючи себе із носіями духовних ідеалів. Пояснюючи свій вибір, виокремлювали у них духовні цінності (наприклад, “повага до інших”, “справедливість”, “чуйність”, “щирість”, “доброзичливість”, “відвертість”, “підкування про тварин та стареньких людей”, “допомога потребуючим”, “гармонія з природою”, “здоров’я всіх членів родини”) та наділяли їх якостями краси (довге розкішне волосся, гарна врода, струнка фігура, охайність, чарівність, досконалість) і добра (доброта, ніжність, лагідність, щедрість, ввічливість, життєрадісність, дружелюбність, уважність).

Так, 44,4% досліджуваних (48,1% дівчаток та 38,9% хлопчиків) мали часткове уявлення про духовний ідеал та не завжди обґрунтовано пояснювали свій вибір. Діти не чітко знали на кого хочуть бути схожими, щоразу називаючи інших персонажів для ідентифікації, переважно тих, які є носіями особистісних ідеалів. Пояснюючи свій вибір, виокремлювали соціальні цінності (наприклад, “зробити світ кращим”, “щоб не було війни”, “щоб усі люди жили мирно”), проте до пріоритетних відносили особистісні цінності (“бути знаменитим, розумним, популярним”, “мати владу і впливовість”).

Разом із цим, у 41,2% досліджуваних (38,0% дівчаток та 45,8% хлопчиків) – майже відсутнє уявлення про духовний ідеал, немає обґрунтованого пояснення щодо свого вибору. Спостерігається вкрай низьке, майже відсутнє уявлення про те, на кого вони хочуть бути схожими. Вони, переважно, ідентифікують себе з дорослими, дітьми, літературними персонажами (героями кінофільмів, мультфільмів, художніх творів), які є носіями індивідуалістичних цінностей.

Пояснюючи свій вибір, виокремлюють наявність у них матеріальних благ. Наприклад: “мати багато грошей”, “круту машину”, “сенсорний телефон”, “бути фінансово забезпеченим”. Бажання наслідувати свій досконалий образ, переважно, залежить від поняття “вигідно – не вигідно”, що свідчить про наявність у дітей егоцентричності та зародження бездуховності.

У частини дітей проявляється здатність приймати самостійні рішення та чинити відповідальні дії у своїй поведінці. Так, 13,3% досліджуваних (13,9% дівчаток та 12,5% хлопчиків) – завжди намагалися самостійно приймати рішення, чинити відповідальні дії у своїй поведінці; 50,0% досліджуваних (54,6% дівчаток та 43,0% хлопчиків) – епізодично приймали самостійні рішення та чинили відповідальні дії у своїй поведінці.

Ще 36,7% досліджуваних (31,5% дівчаток та 44,5% хлопчиків), переважно, не приймали самостійних рішень та не несли відповідальність за свої вчинки. Ми пояснюємо це впливом дорослих, які занадто опікають дітей та надмірно турбуються про них, відгороджуючи від будь-яких неприємних ситуацій, постійно захищаючи від навколишнього світу, вирішуючи за дітей їх проблеми. Направляючи, контролюючи та позбавляючи дітей шансу приймати власні рішення, дорослі, таким чином, не дають можливості дітям діяти самостійно, цим самим, не дозволяють їм вчитися на своїх помилках. У даної категорії дітей спостерігається занижена самооцінка, вони не впевнені у собі, лякаються відповідальності, із острахом приймають самостійні рішення, що негативно впливає на уявлення дітей про духовний ідеал, обґрунтоване пояснення здійсненого вибору

та заважає розумінню дітьми про досконалий образ.

На основі узагальнення результатів констатувального експерименту було виокремлено рівні сформованості уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку (високий, середній, низький).

Характеристику рівнів сформованості уявлень про духовний ідеал молодших школярів подано у табл. 2.2.

Таблиця 2.2.

**Характеристика рівнів сформованості уявлень
про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку**

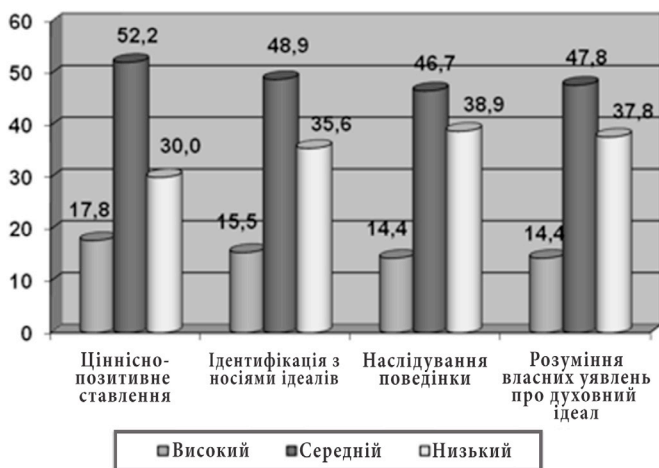
Рівні сформованості	Якісна Характеристика	К-сть дітей (у %)
Високий	Молодший школяр постійно прагне до розмежування проявів краси та потворності, добрих та поганих (злих) вчинків людей у реальному житті, літературних і мистецьких творах, має ціннісне ставлення до природи; спрямований на високодуховні особистості, постійно прагне проявляти добро, завжди готовий прийти на допомогу іншим людям, розділити з ними радість та горе, емоційно виражає власні естетичні вподобання; активно наслідує поведінку дорослих, дітей, літературних персонажів (героїв художніх фільмів і мультиплікації), які є носіями духовних ідеалів; має чітке розуміння про досконалий образ, повне уявлення про духовний ідеал, обґрунтовано пояснює здійснений вибір, завжди намагається самостійно приймати рішення, чинити відповідальні дії у своїй поведінці.	15,5

<p>Середній</p>	<p>Молодший школяр періодично прагне до розмежування проявів краси та потворності, добрих та поганих (злих) вчинків людей у реальному житті, літературних і мистецьких творах, інколи виявляє ціннісне ставлення до природи; періодично спрямований на високодуховні особистості, прагне проявляти добро та готовність прийти на допомогу іншим людям, розділити з ними радість і горе, емоційно виражає власні естетичні вподобання; інколи наслідує поведінку дорослих, дітей, літературних персонажів (героїв художніх фільмів і мультиплікації), які є носіями духовних ідеалів; частково розуміє про досконалий образ, не має повного уявлення про духовний ідеал, не завжди обґрунтовано пояснює здійснений вибір, епізодично намагається приймати самостійні рішення, чинить відповідальні дії у своїй поведінці.</p>	<p>48,9</p>
<p>Низький</p>	<p>У молодшого школяра відсутні прояви розмежування краси та потворності, добрих та поганих (злих) вчинків людей у реальному житті, літературних і мистецьких творах, періодично виявляє ціннісне ставлення до природи; не спрямовує себе на високодуховні особистості, вкрай рідко прагне проявляти добро, приходиться на допомогу іншим людям, розділяє з ними радість і горе лише за проханням дорослого; він демонструє поодинокі прояви емоційного вираження власних естетичних вподобань; наслідує переважно негативних героїв, проявляє елементи поведінки притаманні носіям бездуховних ідеалів; у нього відсутнє розуміння про досконалий образ, майже відсутнє уявлення про духовний ідеал та обґрунтування здійсненого вибору, в переважній більшості випадків він не приймає самостійних рішень і не несе відповідальність за свої вчинки.</p>	<p>35,6</p>

Як бачимо із таблиці 2.2, у найменшій кількості досліджуваних сформований високий рівень уявлення про духовний ідеал (15,5%); переважна кількість досліджуваних демонструють середній рівень сформованості уявлень про духовний ідеал (48,9%). Експеримент показав, що досить значною виявилася група досліджуваних, у яких уявлення про духовний ідеал були оцінені мінімальною кількістю балів за усіма критеріями (35,6%).

Зупинимося більш детально на кількісній характеристиці розподілу досліджуваних за рівнями сформованості уявлень про духовний ідеал за кожним з критеріїв (див. рис. 2.3). Як бачимо на рис. 2.3, загальний рівень уявлень про духовний ідеал залежить від представленості всіх чотирьох критеріїв. Зроблений нами порівняльний аналіз виразності критеріїв за сумою балів набраних кожним досліджуваним, дає підставу стверджувати про сильно виражений зв'язок між усіма критеріями.

Рис. 2.3. Гістограма кількісної характеристики розподілу досліджуваних за рівнями сформованості уявлень про духовний ідеал за кожним з критеріїв

Аналіз підсумкових даних, отриманих у констатувальному експерименті, дав можливість виділити кількісні відмінності в уявленнях про духовний ідеал на різних його рівнях сформованості залежно від віку та статі дітей. Дані представлені в таблиці 2.3.

Як бачимо з результатів, представлених у таблиці 2.3, кількість молодших школярів з високим рівнем сформованості уявлень про духовний ідеал більша в учнів 4-го класу, ніж серед учнів 3-го та 2-го класів (22,6% проти 12,1% і 11,5%). Таке збільшення зумовлюється ускладненням навчальної діяльності учнів початкових класів відповідно до програми, за якою працюють діти. Згідно із можливостями програмового матеріалу, у кожному наступному класі, розвиваються вміння і навички, формування яких відбулося у попередньому. Тому, зміст роботи вчителів базується на врахуванні вікових особливостей учнів. З дорослішанням дітей збільшується й навчальне навантаження, яке зумовлює їх краще сприйняття, уявлення, засвоєння та формування; реалізує взаємозв'язок навчання, виховання, розвитку учнів (інтелектуального, соціального, особистісного, духовного).

Таблиця 2.3.

Порівняльний аналіз рівнів сформованості уявлень про духовний ідеал у дітей різного віку та статі

Рівні сформованості уявлень про духовний ідеал	Досліджувані (у %)				
	2-го класу	3-го класу	4-го класу	Дівчатка	Хлопчики
Високий	11,5	12,1	22,6	16,6	14,8
Середній	46,2	48,5	51,6	55,6	44,4
Низький	42,3	39,4	25,8	27,8	40,8

Окрім того, з дорослішанням дітей більш виразним виявляється ціннісно-позитивне ставлення до ідеалів Краси та Добра. Високий рівень сформованості уявлень про духовний ідеал виявлено у дівчаток (16,6%), і хлопчиків (14,8%).

Як вже зазначалося, найбільшою виявилася група досліджуваних із середнім рівнем сформованості уявлень про духовний ідеал (48,9%), проте ця кількість в учнів 3-го та 4-го класу дещо вища (48,5% і 51,6%), а в учнів 2-го класу навпаки, є меншою (46,2%). Також меншою вона є у хлопчиків (44,4%), ніж у дівчат (55,6%). Серед досліджуваних з низьким рівнем сформованості уявлень про духовний ідеал найбільшою виявилася група учнів 2-го класу (42,3%). Дещо меншими є групи учнів 3-го та 4-го класів (39,4% і 25,8%). Це означає, що в звичайних умовах загальноосвітніх навчальних закладів приділяється недостатньо уваги розвитку духовності дітей та формуванню уявлень про духовний ідеал, що зумовлює необхідність урахування виявлених тенденцій при побудові системи формувальних заходів, які уможливають досягнення дітьми більш високого рівня сформованості уявлень про духовний ідеал. Кількість дівчаток (27,8%) з низьким рівнем сформованості уявлень про духовний ідеал дещо нижча, ніж у хлопчиків (40,8%). Це пояснюється комунікативною активністю, швидшим дорослішанням, випереджаючими темпами загального фізичного та психічного розвитку дівчаток, порівняно із хлопчиками молодшого шкільного віку.

Отримані дані показують, що кількість дітей з високим рівнем сформованості уявлень про духовний ідеал є меншою в порівнянні з кількістю досліджуваних з низьким рівнем (15,5% проти 35,6%). В учнів 2-го класу ця тенденція

зменшується майже у чотири рази (11,5% проти 42,3%). В учнів 3-го класу – зменшується втричі (12,1% проти 39,4%). Дещо нижчою є різниця у показниках учнів 4-го класу (22,6% проти 25,8%). Це свідчить про те, що досліджувані зазначеної категорії характеризуються обмеженою здатністю ціннісно-позитивного ставлення до інших, відсутністю прикладів для ідентифікації та їх наслідування, невизначеністю у виборі духовного ідеалу. Ці молодші школярі демонструють відсутність орієнтації на ідеали Краси та Добра, необґрунтованість уявлень про духовний ідеал, необізнаність про вищі духовні цінності та не зорієнтованість на загальнолюдські духовні ідеали.

2.3. Виявлення соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів

Вивчення соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку є надзвичайно важливим етапом у процесі нашого експериментального дослідження. Саме у молодшому шкільному віці формуються перші уявлення про духовні ідеали та цінності дітей, які набувають все більшої соціальної значущості.

У процесі теоретичного вивчення досліджуваної проблеми було з'ясовано, що особистий приклад батьків та дорослих, правильне виховання дітей у сім'ї – важлива умова формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів, їх поглядів, вчинків, поведінки у суспільстві. Школа відіграє провідну роль у навчанні підростаючого покоління. Проте, саме сім'я дає дитині перший життєвий приклад, саме в сім'ї закладаються основи характеру та духовний розвиток, у більшості, саме від сім'ї залежить спрямованість інтересів та схильностей

дітей. Недостатність контактів близьких дорослих із дитиною призводить до уповільнення її духовного, фізичного та розумового розвитку [163; 167; 205; 268; 269; 272; 325].

Враховуючи вищезазначене, на наступному етапі констатувального експерименту для вивчення соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку ми провели анкетування батьків і вчителів, яке дозволило виявити основні фактори впливу сім'ї, школи, мистецтва, засобів масової інформації на дитину і, зокрема, на формування її духовних ідеалів.

Як зазначалося у підрозділі 2.1, в роботі з батьками було використано анкету, розроблену Е.О. Помиткіним [263, с. 94-97], а в роботі з вчителями ми використовували модифіковану нами анкету.

Отримані в ході анкетування та бесід дані уможливили з'ясувати духовну близькість, єдність дитини з батьками та вчителями, вплив на сформовані ідеали дитини улюблених фільмів, мультфільмів, відеоігор, книжок, журналів, творів мистецтва, спілкування з природою, відвідування храмів і церков у межах сім'ї та школи.

Статистичний аналіз відповідей 80 батьків та 20 вчителів об'єктивує інформацію про те, що, переважно, між дітьми та батьками і вчителями існує єдність та духовна близькість. Про це свідчили:

- відсутність у дітей таємниць від батьків (у 56,2% родин);
- ставлення до дитини як до друга (у 85,0% батьків та 90,0% вчителів);
- володіння інформацією батьками про найкращих друзів своєї доньки чи сина, їх імена (83,7% родин);
- дружні стосунки дітей у класі (у 95,0% вчителів). Головним у культурному обличчі

вчителя виявляється його духовно-моральна основа: чесність, щирість, справедливість, гуманність, самовдосконалення, дружелюбність, а в об'єднанні, внутрішня та зовнішня культура вчителя – це велика сила особистісного впливу на дітей. 32,2% досліджуваних – не довіряють своїм учителям через те, що вони ставлять їм низькі оцінки та карають за погану поведінку;

– обізнаність батьків та вчителів у тому, на кого хочуть бути схожими діти: на знайомих людей (47,5% батьків та 20,0% вчителів) – батька, матір, дідуся, бабусю, старшого брата чи сестру, тітку або дядька, вчительку; порядну людину (2,5% батьків); казкових героїв (3,75% батьків та 25,0% вчителів) – Барбі, Вінкс, Наруто, Людину-Павука, Бетмена, Трансформера, Фею, Рапунцель, Суперкролика Реккіта; відомих зірок кіно, естради, спорту (18,75% батьків та 25,0% вчителів) – Ванессу Мей (скрипачку), Віталія Кличка (боксера), Джон Сіна (рестлера), Леді Гагу (співачку), модель, Машу Вороніну (актрису), про яких вони дізналися із телепродукції та комп'ютерної мережі; також невелика кількість молодших школярів, на думку їх батьків, хочуть бути схожими на самих себе (8,75%), або взагалі ні на кого (6,25%).

У відповідях батьків, вчителів та дітей існують як співпадання, так і розбіжності. Як на думку батьків, вчителів, так і дітей, молодші школярі хочуть бути схожими на таких близьких їм людей як: батько, мати, вчитель. Розбіжними із словами дітей виявилися відповіді батьків та вчителів у виборах старшого брата, сестри, а також думки батьків про те, що діти хочуть бути схожими на тітку, дядька, порядну людину, на самих себе та думки вчителів, щодо вибору дідуся. Проте, спостерігається співпадання між вчителями та дітьми у виборі бабусі.

Окрім того, зі слів батьків, вчителів та дітей, молодші школярі хочуть бути схожими на співачку. Подібними із висловами дітей виявилися відповіді вчителів (актриса Маша Вороніна, модель) та батьків (боксер Віталій Кличко) у виборах відомих зірок кіно, естради, спорту.

Розбіжною із дитячою спостерігається думка батьків про те, що діти хочуть бути схожими на Скрипачку Ванессу Мей, Рестлера Джон Сіна та Співачку Леді Гагу.

Зі слів батьків, вчителів та дітей, молодші школярі хочуть бути схожими на таких казкових героїв як: Барбі, Вінкс, Людина-Павук, Фея, Рапунцель. Подібними із висловами дітей виявилися відповіді вчителів (Бетмен, Трансформер) та батьків (Наруто) у виборах казкових героїв кінофільмів і мультиплікації. Розбіжною із дитячою спостерігається думка батьків про те, що діти хочуть бути схожими на Супер-кролика Реккіта.

Як бачимо, обізнаність вчителів про дітей є вищою, у порівнянні із батьками, що можна пояснити наявністю виховних годин та відповідною тематикою уроків, які проводяться у школі.

Разом із цим, існує значна частина родин, де діти не довіряють свої таємниці батькам (33,8% родин). Є батьки, які взагалі над цим питанням не замислювалися, тому вважають, що у дитини від них таємниць немає (6,2%) або, що вони є (3,8%). Такі батьки інколи проявляють ставлення до дитини як до друга (5,0%). Проте, є й такі батьки і вчителі, які взагалі не проявляють ставлення до дітей, як до друга (7,5% батьків та 10,0% вчителів). Батьки не знають, з ким товаришує їх донька чи син (16,3%). У 5,0% вчителів стосунки між дітьми у класі частково дружні. 12,5% батьків та 30,0% вчителів не знають, на кого хочуть бути схожими діти. Були і такі відповіді “Я ставлюся до своєї

дитини так, як потрібно ставитись до дитини, а не як до друга” (2,5% батьків).

З'ясувалося, що діти вдома найбільше люблять грати у різноманітні комп'ютерні ігри (81,2%), але є сім'ї, в яких відсутній комп'ютер (13,8%), або батьки (5,0%) принципово, не дозволяють дітям грати на ньому, натомість, займаються з ними художньою самодіяльністю. Перевагу комп'ютерним іграм надають як хлопчики, так і дівчата. Зокрема, за відповідями батьків та вчителів, 37,0% дітей (17,0% хлопчиків і 20,0% дівчаток) грають в ігри, які позитивно впливають на формування духовного ідеалу: “Вінні Пух та друзі”, “Кухня”, “Врятуй панду”, “Король Лев – охота на числа”, “Пазли”, “Голубий океан”, “Шахмати”, “Солодкий Джеррі”, “Квіти для мами”, “Піклування про тварин” тощо.

Проте, існує досить значна кількість дітей (63,0%), які надають перевагу комп'ютерним іграм негативного спрямування – “Контр Страйк – стрілялки”, “Танкові війни”, “Снайпер”, “Убий зомбі”, “Дні монстрів” (32,0% хлопчиків); “Монстр Хай”, “Братс”, “Клуб Вінкс” або націлені на задоволення матеріальних потреб “Модна Моксі” (31,0% дівчат).

Співпадання у виборах комп'ютерних ігор дітей є як у батьків, так і вчителів. Так, улюбленими комп'ютерними іграми молодших школярів, як на думку дорослих, так і дітей, є: гра “Піклування про тварин”, гра “Помста снайпера”, гра “Контр Страйк – стрілялки”, гра “Модна Моксі”.

Розбіжними із словами дітей, виявилися відповіді дорослих у тому, що діти люблять грати у такі комп'ютерні ігри, як: “Вінні Пух та друзі”, “Кухня”, “Врятуй панду”, “Король Лев – охота на числа”, “Пазли”, “Голубий океан”, “Шахмати”, “Солодкий Джеррі”, “Квіти для мами”, “Танкові

війни”, “Убий зомбі”, “Дні монстрів”, “Монстр Хай”, “Братс”, “Клуб Вінкс”.

Окрім того, значна частина опитаних вчителів вважають, що комп’ютерні ігри здійснюють позитивний вплив на молодших школярів (45,0% респондентів). Разом із цим, 55,0% респондентів – відзначають негативним вплив на дітей комп’ютерних ігор. Наприклад, “Комп’ютерні ігри негативно впливають на дітей: погіршується зір і уважність, діти деградують та втрачають зв’язок із реальним світом”.

Переважна більшість вчителів ознайомили учнів 2-4 класів із програмною дитячою літературою різної тематики, намагаючись сформувати у них соціальні, морально-етичні та духовні цінності через художні образи літературних творів.

Коло читання молодших школярів охоплює художні твори різних походжень і жанрів, науково-художні, науково-пізнавальні, фольклорні твори української та зарубіжної літератури, періодики.

Тематика творів відображає різні сторони життя і діяльності людини, за умов уважного прочитання їх дітьми, сприяє розширенню світогляду учнів, засвоєнню найважливіших загальнолюдських та духовних цінностей. У третьому класі коло читання розширюється за жанрами і персоналіями, які мають художньо-естетичну цінність. У четвертому – жанрова й авторська різноманітність залишаються провідними принципами добору змісту творів.

Зміст обговорюваних з дітьми творів розкриває різноманітність навколишнього світу, людських взаємин, сприяє розвитку почуттів гармонії і краси. Про це свідчили наступні дані.

Обговорення вчителів із дітьми:

– малих фольклорних творів (15,0%) – загадки, скоромовки, лічилки, прислів’я, дитячий ігровий фольклор;

– казок, байок, гумористичних творів (60,0%), з них: казки (30,0%) – “Осел і Лев”, “Фарбований лис”, “Лисичка і журавель”, “Три міхи хитрощів”, “Мурко і Бурко” (авт. І. Франко); “Два морози”, “Лисиця та рак”, “Корінці та вершки”, “Черевик, соломинка та булька” (авт. Н. Забіла); “Добре слово”, “Гавеня і соловей”, “Розділена радість” (авт. В. Сухомлинський); “Три метелики” (авт. Л. Українка); “Киця і квачик”, “Подертий кожушок” (авт. М. Підгірянка) – українських авторів; “Казки” (авт. О.С. Пушкін), “Чарівник смарагдового міста” (авт. О. Волков), “Дикі лебеді”, “Принцеса на горошині” (авт. Г.Х. Андерсон), “Білосніжка та сім гномів” (авт. брати Грімм) – російських авторів; “Красуня з зачарованого лісу”, “Синя Борода” (авт. Ш. Перро), “Пригоди барона Мюнхаузена” (авт. Р.Е. Распе) – іноземних авторів; байки (20,0%) – “Тава і лисиця”, “Жвавий хлопчик”, “Лисиця й виноград”, “Вівці та Собаки” (авт. Л. Глібов); гуморески (10,0%) – “Мученик науки”, “Коріння й насіння” (авт. П. Глазовий);

– дитячих журналів (10,0%) – “Класний журнал”, “Сонечко”, “Стежка”, “Смайлик”.

Батьки зазначили (17,5%), що діти (6,3% хлопчиків і 11,2% дівчаток) додатково читають книги та літературні твори, які впливають на збагачення їх духовного світу: українських авторів – “Українські побутові казки” (авт. І. Лановенко), “Українські чарівні казки: від тітки Ориськи та діда Панька”, “Пригоди короля Мацюся” (авт. Я. Корчак), “Пригоди Кольки Колючки та зайчика Косі Вуханя” (авт. В. Нестайко); російських авторів – “Дім пустунів” (авт. Л.О. Чарська), “Катя і крокодил” (авт. Н.В. Гернет), “Пригоди Незнайки і його друзів” (авт. М.М. Носов); іноземних авторів – “Нові пригоди Солом’яника та Бляшаного Лісоруба”

(авт. Л.Ф. Баум), “Чарівні казки” (авт. Е. Лабуле), “Маленька Баба-Яга” (авт. О. Пройслер).

Решта 72,5% батьків зазначили, що їх діти (у переважній більшості хлопчики – 48,7% та 23,8% дівчаток) не люблять читати. Вони читають лише ті книги і літературні твори, які задають у школі: українських авторів – “Три міхи хитроців”, “Фарбований лис” (авт. І. Франко), “Киця і квачик” (авт. М. Підгірянка), “Три метелики” (авт. Л. Українка), оповідання, легенди, уривки з повістей Остапа Вишні, В. Сухомлинського, О. Довженка, М. Коцюбинського, Марко Вовчок, Олеся Гончара; російських авторів – “Чарівник смарагдового міста” (авт. О. Волков), “Казки” (авт. О.С. Пушкін), “Принцеса на горошині” (авт. Г.Х. Андерсон); іноземних авторів – “Красуня з зачарованого лісу” (авт. Ш. Перро), “Казки народів Європи”, “Пригоди барона Мюнхаузена” (авт. Р.Е. Распе). У цьому переліку подано назви тільки тих літературних творів, що називалися батьками і вчителями найбільше. Поодинокі приклади книг до уваги не бралися.

Лише незначній частині молодших школярів (7,5% хлопчиків і 8,7% дівчаток) батьки виписують або купують дитячі журнали (“Пізнайко”, “Смайлик”, “Класний журнал”, “Апельсин”, “Вулик”, “Мередіанчик”, “Шишкин ліс”, “Соняшник”, “Умійко”, “Котя”, “Академія Саморобкіна”, “Джміль”, “Казковий вечір”, “Велика дитяча газета – Бригада-М”).

Інші діти (28,8% хлопчиків і 45,0% дівчаток) із задоволенням розглядають картинки та рекламу в журналах для дорослих (“Глянець”, “Наталі”, “Ліза”, “Дольче Віта”, “Пінк”, “Елль”, “Блік”, “Гламур”, “Космополітен”, “Браво”, “Чаггінгтон”), що негативно впливає на формування їх духовного ідеалу.

Окрім того, існує певна частина родин (10,0%), де батьки не знають, які улюблені книги і журнали їх сина чи доньки та вчителів (15,0%), що не змогли конкретизувати, які саме книги, журнали чи літературні твори обговорювалися з дітьми упродовж року, пояснюючи це тим, що не пам'ятають.

Учителі початкових класів намагаються засобами музичного мистецтва сприяти духовному розвитку дітей, прилучати їх до духовних ідеалів краси і добра через:

- українські пісні (30,0%) – “Женчичок-бренчичок” (авт. М. Леонтович); “Лугом іду” (авт. Я. Степовий); “Коломийка” (авт. Б. Фільц); “Колискова для слона” (авт. К. Дебюссі); “Комарики” (авт. М. Сільванський); “Ой на горі жито”, пісня-гра “Маланка” (авт. В. Верховинець); “Горіховий дощ” (авт. О. Білаш); “Зелений світ” (авт. А. Мігай); “Ще не вмерла Україна” (авт. М. Вербицький); “Дружать діти всієї кулі” (авт. Д. Львов-Компанієць); “Ревет стогне Дніпр широкий”; “Сонце і ледачий учень” (авт. Л. Дичко);

- класичну музику (15,0%) – “Зима” (авт. А. Вівальді); “Романс” з “Маленької нічної музики” (авт. В.А. Моцарт); “Компанела” (авт. Н. Паганіні); “Аве Марія” (авт. Й.С. Бах – Ш. Гуно); “Турецький марш” (авт. Л. Бетховен);

- пісні з мультфільмів (10,0%) – “Черепашка-Аха”, “Антошка”, “Деся живе на світі білім”, “Два веселих Гуся”, “Подоланочка”, “Добре і погане”, “Пісня диких звірів”, “Я по місту йду”, “Хороший ти хлопець, Наташка”.

Проте, дітям більше усього подобається сучасна музика (45,0%) – пісні Потапа і Насті Каменських, “ВІА Гри”, Поліни Гагаріної, Ньюши, Григорія Лепса, Стаса Костюшкина, “Океан Ельзи”, Дзідзьо.

Анкетування батьків, також, показало, що діти надають перевагу сучасній популярній музиці (42,5% дітей). Пісні з мультфільмів (11,2%), українські пісні (7,5%), класичну музику (3,8%) слухає незначна частина молодших школярів. Однак є діти, яким до вподоби шансон (8,8%) або реп (6,2%). Молодші школярі (33,7% батьків і 20,0% вчителів) слухають музику по радіо, особливо, коли їдуть із батьками в машині; дивляться музичні відеокліпи по телебаченню (27,5% батьків і 45,0% вчителів), у комп'ютерній мережі (18,8% батьків і 35,0% вчителів).

Разом з цим, є родини, які взагалі не знають, яка музика та пісні подобаються їх дітям (20,0%). Порівняння кількісно-якісних показників впливу музики і пісень на формування уявлень про духовний ідеал дітей молодшого шкільного віку, в умовах сім'ї та школи, подано в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

Кількісно-якісні показники впливу музики та пісень на формування уявлень про духовний ідеал дітей

Перелік	В умовах сім'ї (у %)	В умовах школи (у %)
Пісні з мультфільмів	11,2	10,0
Класична музика	3,8	15,0
Українські пісні	7,5	30,0
Сучасна естрадна музика	42,5	45,0
Реп	6,2	-
Шансон	8,8	-

З табл. 2.4 бачимо, що найбільший вплив на формування уявлень про духовний ідеал у дітей

молодшого шкільного віку, як в умовах сім'ї, так і школи, здійснює сучасна естрадна музика (42,5% і 45,0%). Українські пісні, більшою мірою, впливають на формування уявлень про духовний ідеал учнів молодших класів в школі, у порівнянні із умовами сімейного виховання (30,0% проти 7,5%). Незначну різницю мають пісні з мультфільмів у сім'ї (11,2%) порівняно із школою (10,0%). Реп (6,2%) та шансон (8,8%) демонструють свій вплив лише у колі сім'ї. І на превеликий жаль, найменший вплив на формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів здійснює класична музика в умовах сімейного виховання (3,8%). Проте, в умовах школи він є дещо вищим (15,0%).

Цікавими виявилися відповіді батьків про те, які улюблені фільми та мультфільми їх сина чи доньки. До пріоритетних батьки зазначали як вітчизняні (11,2%), так і зарубіжні (88,8%) фільми та мультфільми. Молодших школярів цікавлять художні фільми: закордонні – “Рамона і Бізус”, “Маппети”, “Елвін і бурундуки”, “У пошуках Санта Лапуса”, “Принцеса та поні”, “Лісний патруль”, “Пригоди мисливця на драконів”; вітчизняні – “Капітан Немо”, “Пригоди Тома Соєра”. Мультфільми: закордонні – “Пригоди містера Пібоді і Шермана”, “Русалонька”, “Пригоди ведмедиків Гаммі”, “Смурфики”, “Клуб Міккі Мауса”; вітчизняні – “Смішарики”, “Різдвяна казка”, герої яких є носіями духовних ідеалів.

Разом з цим, переважна більшість дітей надають перевагу фільмам та мультфільмам, герої яких не є носіями духовних ідеалів: художнім закордонним фільмам – “Гаррі Поттер”, “Людина-Павук”, “Діти шпигунів”, “Один удома”, “Гарфілд”, “Історія Попелюшки”, “Зубна фея”, “Хлопець-мільйонер”, “Фібі в країні чудес”, “Мисливці на монстрів”,

“Щоденник слабака”, “Мармадюк”; вітчизняним – “Інтерни”, “Реальні пацани”, “Вороніни”.

Мультфільмам іноземного виробництва: “Том і Джеррі”, “Вінкс”, “Братс”, “Черепашки Ніндзя”, “Рапунцель”, “Роботи”, “Огі і кукараччі”, “Ранго”, “Астробой”, “Мадагаскар”, “Алладін”, “Барбі: балерина в рожевих пуантах”, “Кунг-фу Панда”, “Великий і малий”, “Контраптус – геній”, “Нодді в Ігроленді”, “Джейк і пірати з Небувалії”, “Свинка Пеппа”, “Сердиті пташки”, “Ліло і Стіч”, “Лупдіду”, “Каю”, “Овечки чемпіони”, “Школа монстрів – Монстр Хай”.

Виявилося, що упродовж року, діти разом із класом дивилися фільми та мультфільми у 65,0% вчителів:

– художні фільми (45,0%) – “Лісний розбійник”, “Принц і жебрак”, “Пригоди маленького Мука” (іноземного виробництва 25,0%); “Дванадцять місяців”, “Той ще Карлсон!”, “Як Іванко-дурник за дивом ходив” (вітчизняні – 20,0%);

– мультфільми (55,0%) – “Країна фантазій”, “Джок”, “Врятувати Землю”, “Братва з джунглів”, “Крихітка Єнот” (іноземні – 40,0%); “Казка про жадібність”, “Чарівний дзвіночок”, “Дора-дора-помидора”, “Машині казки” (вітчизняного виробництва – 15,0%).

Окрім того, при аналізі відповідей, ми звернули увагу на те, що батьками були вказані такі фільми, які на нашу думку, не передбачені для перегляду дітей молодшого шкільного віку і негативно впливають на формування уявлень про духовний ідеал та психічний розвиток дитини загалом. До таких фільмів ми віднесли жанри: бойовики (28,7%) – “РобоКоп”, “Круті чуваки”, “Людина-Павук”; триллери (13,7%) – “Пригоди до Центру Землі”, “Бен 10”, “Бетмен”; фільми

про паранормальні явища (10,0%) – “Скубі-Ду”, “Секретні файли”, “Мисливці за привидами”, “Каспер”, “Чародійки”, “Могутні Морфи” та фільми про розслідування вбивств (8,7%) – “ФЕС”, “Прокурорська перевірка”, “Братани”, “Ментівські війни”. 35,0% вчителів взагалі ніколи не дивилися разом із класом фільмів та мультфільмів.

Порівняння кількісно-якісних показників впливу художніх фільмів та мультфільмів на формування уявлень про духовний ідеал дітей молодшого шкільного віку, в умовах сім’ї та школи, подано в таблиці 2.5. З табличних даних бачимо, що на формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів, у незначній кількості, впливають вітчизняні фільми та мультфільми в сім’ї (11,2%) і школі (35,0%). У переліку улюблених дитячих фільмів та мультфільмів немає жодного українського. Сьогодні діти, в основному, як в умовах сім’ї (88,8%), так і школи (65,0%), надають перевагу кінопродукції та анімації іноземного виробництва, з нав’язуванням їх цінностей та ідеалів, як правило, не орієнтованій на українську культуру та не адаптованій до менталітету нашого народу, наших ідеалів, системи цінностей та традицій.

Таблиця 2.5.

Кількісно-якісні показники впливу фільмів та мультфільмів на формування уявлень про духовний ідеал дітей

Перелік	В умовах сім’ї (у %)	В умовах школи (у %)
Вітчизняні	11,2	35,0
Зарубіжні	88,8	65,0

Сучасні фільми та мультфільми часто зроблені швидко і дешево, без урахування можливості

шкідливого впливу на дитину. Тому, багато дітей дивляться анімаційну продукцію, в якій герої є безликими істотами, позбавленими будь-якої індивідуальності.

Переважає більшість сучасних фільмів та мультфільмів не несуть ніяких виховних завдань. Проблемою є спотворені образи персонажів, яких діти часто наслідують. Сидячи перед телевізором, дитина бачить лише агресивні дії, не вгадує їх мотивів і схильна приймати це за норму, зразок, якого потрібно наслідувати. Багаторазове повторення сцен садизму, коли герой фільму чи мультфільму заподіює комусь біль, викликає у дітей фіксацію на агресії і сприяє виробленню відповідних моделей поведінки. Діти повторюють усе те, що проглядають на екранах, ідентифікуючи себе із негативним героєм, якого ніяк на екрані не засуджують, діти йому наслідують і засвоюють його агресивні моделі поведінки.

Окрім того, якщо на основі уже наявних уявлень про красу та добро вливати картинки садизму, то цим самим розмиваються уже сформовані уявлення.

На телеекрані та у комп'ютерній мережі дитина може побачити вбивць, гвалтівників, маніяків, вампірів, небіжчиків, літаючих суперменів, “збоченців”, жахливих монстрів, чаклунів та інших персонажів, спілкування з якими ніколи не вибрали б у реальному житті. Такими героями заповнені сучасні бойовики та трилери, які у відсутності батьків, чи разом з ними проглядають діти.

Дітям подобаються спецефекти, сюжети з бійками, лайками, “крутими словами”, грубі та вульгарні герої. Вбиваючи у комп'ютерних іграх, діти відчувають почуття задоволення, подумки переступаючи моральні норми. Вбиваючи і пригнічуючи, дитина не переживає звичайних людських емоцій, навпаки, звичні почуття тут

спотворені, замість них дитина отримує задоволення від удару, образи, власної вседозволеності. Проте, на відміну від дорослого, молодші школярі ще не чітко розрізняють мистецтво і реальність. Підсвідомість дітей ще не захищена життєвим досвідом, що дозволяє відмежовувати реальне й умовне. У дитини все побачене – це реальність, яка відображається на все її життя. Екран телевізора з насильством світу дорослих замінив мам і бабусь, читання, прилучення до справжньої культури. Звідси, зростання емоційних і психічних розладів, депресій, невмотивованої жорстокості у дітей. Тому, будь-яку телепродукцію, правильно дивитися з дорослими, за таких умов відбувається певна установка: дітям пояснюють, добре чи погано чинить той, чи інший герой, коментують саму ситуацію. Батьки та вчителі мають ретельно відбирати телепродукцію для своїх дітей, і по можливості, дивитися усе разом із дітьми, адже жоден фільм, мультфільм чи комп'ютерна гра, навіть самі повчальні, не можуть замінити дітям спілкування з дорослими. Дітям необхідно відчувати любов батьків, їх ласку, увагу, підтримку і присутність. В іншому випадку, зросте динаміка впевненості у тому, що можна вбивати, завдавати шкоди іншим.

Аналізуючи фільми, мультфільми, комп'ютерні ігри сьогодення, можна зробити висновок, що переважна їх більшість зображують таких персонажів, які не є духовними ідеалами. Телебачення та комп'ютерна мережа, різними способами, вільно чи мимовільно, кодуєть поведінку дітей, змушуючи їх жити за законами екранного світу. Переважна їх більшість, негативно впливає на формування уявлень про духовний ідеал дітей, формує у дітей схильність до агресії, залежностей, психічних розладів тощо. Діти не мають зразків для ідентифікації, в зв'язку з цим, на нашу думку, дуже

важливо не допускати безконтрольного перегляду дітьми анімаційної продукції та комп'ютерної мережі. Дорослі повинні більше уваги приділяти тому, що дитина дивиться, чим захоплюється, кого наслідує.

Окрім того, як показало анкетування, відвідування театрів, концертів, музеїв, виставкових залів із дітьми не є пріоритетним як у сучасних родин, так і школах. Кількісні показники їх відвідування, подано в табл. 2.6.

Таблиця 2.6.

Відвідування театрів, концертів, музеїв і виставкових залів

Перелік відвідувань	В умовах сім'ї (у %)	В умовах школи (у %)
Театри та концерти	35,0	25,0
Музеї	31,2	20,0
Виставкові зали	27,5	35,0

З табличних даних бачимо, що тільки більше третини батьків та вчителів відвідують із дітьми театри та концерти (20,0% батьків і 15,0% вчителів – часто відвідують; 15,0% батьків і 10,0% вчителів – рідко), музеї (31,2% батьків і 20,0% вчителів), виставкові зали (27,5% батьків і 35,0% вчителів). Переважна більшість родин та вчителів взагалі ніколи, разом із дітьми, не відвідують: театрів та концертів (65,0% батьків і 75,0% вчителів), музеїв (68,8% батьків і 80,0% вчителів), виставкових залів (72,5% батьків і 65,0% вчителів).

Разом з цим, прилучати дітей до духовних ідеалів, виховувати у них естетичне ставлення до дійсності та емоційно-ціннісне ставлення до мистецтва, художніх інтересів, естетичних смаків, світоглядних уявлень і ціннісних орієнтацій,

формувати уявлення про красу навколишнього світу батьки та вчителі намагаються через спільні з дітьми прогулянки на природі (50,0% батьків і 90,0% вчителів), відвідування храмів, церков (11,2% батьків – щонеділі всією сім'єю відвідують храми та церкви; 17,5% батьків – часто відвідують; 30,0% батьків – рідко відвідують; 18,8% батьків і 5,0% вчителів відвідують – дуже рідко, лише на великі свята). А також, уроки образотворчого мистецтва в школі (70,0% вчителів), на яких вивчаються: графіка (10,0%) – “Лебеді” (авт. У. Богчоні), “Голуби в польоті” (авт. Ж. Брак), “Хата батьків у с. Кирилівка, цикл “Живописна Україна” (авт. Т.Г. Шевченко), “Ваза з квітами” (авт. П. Пікассо), ілюстрації до творів С. Васильченка “Чарівна книжка”, Л. Українки “Лісова пісня”, Т. Шевченко “Кобзар” (авт. С. Караффа-Корбут), “Дерева” (авт. В. Касіян); живопис (25,0%) – “Соняхи”, “Кипариси на тлі зоряного неба” (авт. Ван Гог), “Балерина” (авт. Е. Дега), “Синій кінь” (авт. Ф. Марк), “Крижані гори” (авт. І. Айвазовський), “Бузок” (авт. К. Костанді), “Повінь. Конча-Заспа” (авт. О. Шовкуненко), “Святий Миколай” (авт. М. Андрущенко), “Маки в Карпатах” (авт. Ю. Кулішенко); скульптура (20,0%) – “Нефертіті” (авт. Тутмос), скульптурні зображення тварин (авт. В. Ватагін), “Переможець” (авт. О. Пінчук), “Кішка” (авт. І. Єфімов), “Бандурист” (авт. Г. Крук); архітектура (15,0% вчителів) – “Вавилонська Вежа” (авт. П. Брейгель), “Кам'янець-Подільська фортеця” (авт. І. Беклемішева), “Дерев'яні церкви” (авт. О. Кульчицька), “Українське село” (авт. П. Левченко) та художню самодіяльність (30,0%): театралізовані вистави (15,0%) – театр “Вертеп”, розігрування сценок із зимових обрядів – “Коза”, “Зірка”, участь в обрядах (Івана Купала) з елементами вокальної та танцювальної імпровізації, інсценізації

українських народних пісень “Гей, там на горі Січ іде”, Гра “Оживи картину” (театралізація, створення умовних діалогів); трудове навчання (15,0%) – виготовлення дітьми аплікацій та композицій із природних матеріалів (букетів, пейзажів), аплікацій з використанням паперу і картону, ялинкових прикрас, подарункових коробочок, сніжинок, серветок, листівок, мережок технікою витинанки, виробів із пластиліну, мозаїки технікою торцювання, виробів вільної тематики технікою квілінг, іграшок з ниток, аплікації з тканини, декорування писанок, бісероплетіння, вишивання, виробів технікою пап’є-маше, створення квітів у техніці оригамі.

Однак, є сім’ї (50,0%), у яких часу на прогулянки в природі не вистачає, або на природі з дітьми вони бувають лише влітку; 10,0% вчителів – рідко бувають на природі з дітьми. Також є сім’ї атеїстів (22,5%) та вчителі, які взагалі ніколи разом із класом не відвідують храмів і церков (95,0%).

Окрім того, батьки та вчителі надають перевагу: прогулянкам із дітьми по місту (5,0% батьків і 30,0% вчителів); відвідуванню – зоопарку (1,2% батьків і 10,0% вчителів), цирку (3,8% батьків і 15,0% вчителів), аквапарку (2,5% батьків), басейну (1,2% батьків), спортивних заходів (2,5% батьків і 20,0% вчителів), тиру (1,2% батьків), розважальних атракціонів (3,8% батьків); подорожам – у інші міста (2,5% батьків і 10,0% вчителів), за кордон (1,2% батьків) і на море (5,0% батьків), поїздкам до бабусі у село (7,5% батьків). А також місцям, що спрямовані на задоволення матеріальних цінностей: походи з дитиною на ринок (20,0% батьків), до магазинів (18,8% батьків), кафе та піцерій (23,8% батьків і 15,0% вчителів).

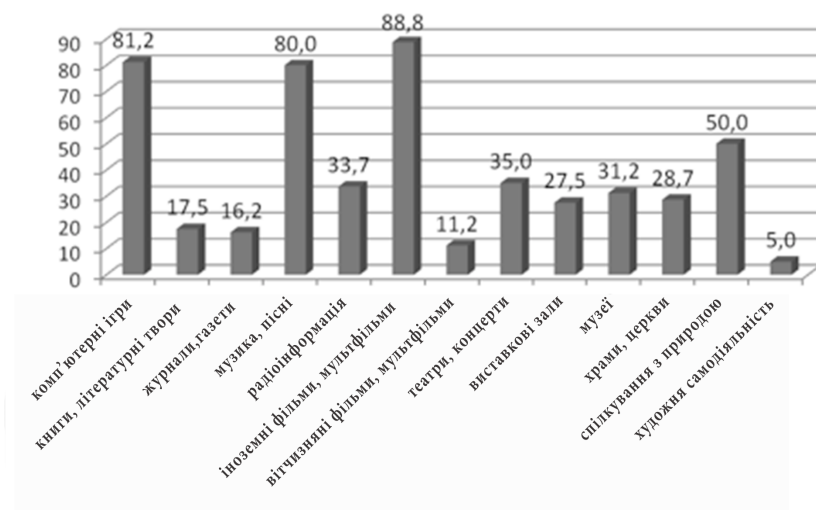
Цікавими виявилися судження респондентів про те, що необхідно дитині для щастя. Переважна

кількість батьків та вчителів пріоритетними визначили духовні цінності такі, як: мир і спокій у домі; повноцінна сім'я, щаслива родина, взаєморозуміння між її членами; прояви турботи, уваги, ласки, любові дорослих до дитини (31,2% батьків і 30,0% вчителів); здоров'я всіх членів родини (15,0% батьків і 20,0% вчителів); віра у Бога (5,0% батьків). А також особистісні (розум, самоствердження – 7,5% батьків і 10,0% вчителів) та соціальні (хороші, вірні друзі 10,0% батьків і 15,0% вчителів) цінності. Разом із цим, як батьками, так і вчителями виокремлювалися бездуховні цінності такі, як гроші та матеріальний достаток (21,3% батьків і 25,0% вчителів); виконання усіх дитячих забаганок дорослими (5,0% батьків). Були і такі відповіді “У моєї дитини є всі умови для того, щоб бути щасливою” (5,0% батьків).

Окрім того, характер відповідей на запитання анкети та бесід із батьками та учителями дали підставу зробити висновок, що знання батьків і вчителів, стосовно такого психологічного феномена, як уявлення про духовний ідеал, відзначається нечіткістю, неточністю, а інколи є просто помилковими. Більшість респондентів змогли надати лише часткову, досить загальну характеристику власного духовного ідеалу, яка не вичерпує в повній мірі сутність феномена. Так, у 75,0% респондентів сформовані загальні уявлення про духовний ідеал; 15,0% респондентів демонструють несформованість духовного ідеалу; і лише 10,0% респондентів ідентифікують себе із найвищим духовним, абсолютним, ціннісним. Зокрема, результати бесід підтверджують результати анкетування у тому, що на думку дорослих, уявлення про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку формується за умов сімейного виховання – 65,0% респондентів; 30,0% респондентів найбільш ефективними вважають

умови психолого-педагогічного навчання. І тільки 5,0% респондентів зазначили, що лише спільними зусиллями школи та сім'ї можна сформувати у дитини уявлення про духовний ідеал. А це вказує на те, що дорослі не у повній мірі розуміють свою значимість у системі виховання, самовиховання дитини та свого впливу на формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів.

Статистичні дані щодо впливу факторів на формування уявлень про духовний ідеал дітей у колі сім'ї відображені на рис. 2.4.

Рис. 2.4. Гістограма кількісних показників впливу факторів на формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів у сім'ї

Як бачимо, у переважній більшості, вплив на формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів, у колі сім'ї, здійснюють іноземні художні фільми і мультфільми (88,8%); комп'ютерні ігри (81,2%) та музика, пісні (80,0%). Деяко менший вплив мають спілкування з природою (50,0%); відвідування театрів та концертів

(35,0%); радіоінформація (33,7%); музеї (31,2%), храми, церкви (28,7%), виставкові зали (27,5%). Незначний вплив здійснюють книги, літературні твори (17,5%), журнали, газети (16,2%); вітчизняні фільми і мультфільми (11,2%) та художня самодіяльність (5,0%).

Отже, можемо зробити висновок, що найбільший вплив на формування уявлень про духовний ідеал дітей молодшого шкільного віку у колі сім'ї, здійснюють саме такі соціальні умови як засоби масової інформації. Батьки, також, виокремили художньо-естетичний вплив як умову формування уявлень про духовний ідеал дітей.

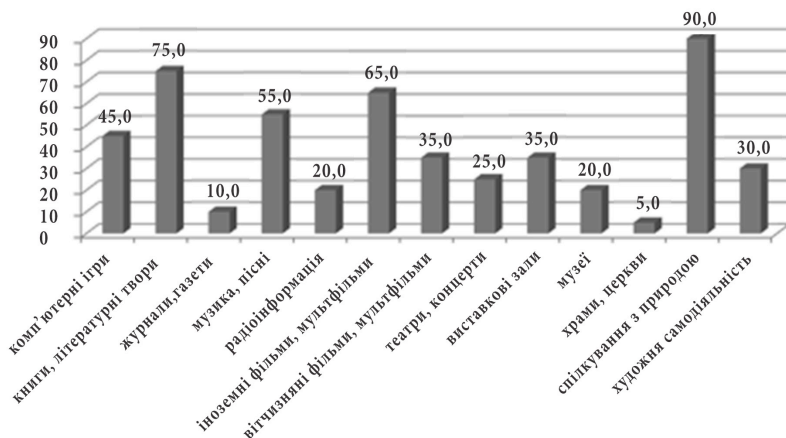
Статистичні дані щодо впливу факторів на формування уявлень про духовний ідеал дітей у межах школи відображені на рис. 2.5., з якого бачимо, що у переважній більшості, вплив на формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів, у межах школи, здійснюють: спілкування з природою (90,0%), книги, літературні твори (75,0%), іноземні художні фільми і мультфільми (65,0%) та музика, пісні (55,0%). Дещо менший вплив мають комп'ютерні ігри (45,0%), вітчизняні фільми і мультфільми (35,0%), виставкові зали (35,0%), художня самодіяльність (30,0%), відвідування театрів і концертів (25,0%), музеї (20,0%), радіоінформація (20,0%). Незначний вплив здійснюють журнали, газети (10,0%) та храми, церкви (5,0%).

Узагальнення учительських відповідей показало, що важливою соціальною умовою формування уявлень про духовний ідеал учнів молодших класів є художньо-естетичний вплив. Вчителі також виокремили особливості впливу засобів масової інформації.

Проведені бесіда та анкетування батьків і вчителів загальноосвітніх навчальних закладів

показали, що у сучасній системі навчання та виховання гальмуючим чинником формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку виступає низька обізнаність дорослих про духовні ідеали, фактори, що впливають на дане формування, а також, несформованість власних уявлень про духовний ідеал.

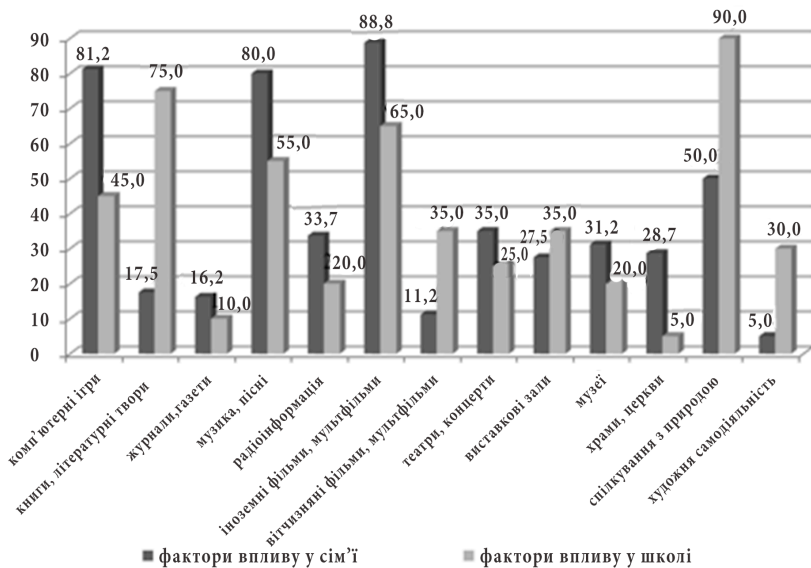

Рис. 2.5. Гістограма кількісних показників впливу факторів на формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів у школі

Порівняльні результати кількісних показників впливу факторів на формування уявлень про духовний ідеал дітей молодшого шкільного віку, в умовах сім'ї та школи, зображено на рис. 2.6.

Як бачимо з гістограми 2.6, на формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку, у незначній різниці, впливає відвідування театрів та концертів, виставкових залів і музеїв у колі сім'ї (35,0%; 27,5% і 31,2%) у порівнянні зі школою (25,0%; 35,0% і 20,0%). Такі фактори як книги, літературні твори, вітчизняні фільми і мультфільми, спілкування з природою та

художня самодіяльність, у більшій мірі, впливають на формування уявлень про духовний ідеал учнів молодших класів в школі, у порівнянні із сімейним впливом (75,0%; 35,0%; 90,0% і 30,0% проти 17,5%; 11,2%; 50,0% і 5,0%).

Рис. 2.6. Гістограма порівняльних кількісних показників впливу факторів на формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку

Проте, такі фактори як комп'ютерні ігри, журнали, газети, музика, пісні, радіоінформація, іноземні фільми, мультфільми, храми, церкви здійснюють більший вплив саме у колі сім'ї, ніж у межах школи (81,2%; 16,2%; 80,0%; 33,7%; 88,8% і 28,7% проти 45,0%; 10,0%; 55,0%; 20,0%; 65,0% і 5,0%). А це свідчить про те, що лише спільними зусиллями школи та сім'ї можна сформуванати уявлення про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку.

Проведений кількісно-якісний аналіз, дав можливість виділити три основні типи впливу факторів на формування уявлень молодших школярів про духовний ідеал у сім'ї та школі. Ці дані представлені у додатку Б.

У найменшій кількості родин та шкіл (16,0%) спостерігається *позитивний* вплив факторів на формування уявлень про духовний ідеал дітей, дещо більша кількість родин та шкіл (31,0%) демонструють *частково-позитивний* вплив факторів. Переважною кількістю, виявилася група родин та шкіл (53,0%), у яких прослідковується негативний вплив виявлених факторів на формування уявлень про духовний ідеал дітей.

Найбільш сприятливим можна вважати позитивний тип впливу факторів на молодших школярів у родині та школі, де батьки та вчителі мотивують дітей, дбають про розширення їх знань та формування уявлень про духовний ідеал, впливаючи на їх когнітивний компонент.

Найменш сприятливим для формування уявлень про духовний ідеал дітей визнаний *негативний* тип впливу факторів, за якого дитина зростає бездуховною. Такий підхід деформує уявлення дитини про духовний ідеал, що у свою чергу спричиняє дезорієнтацію її цінностей.

Частково-позитивний тип впливу факторів гальмує становлення високого рівня уявлень. За таких умов дитина позбавляється можливості формування більш-менш адекватного уявлення про духовний ідеал. Духовні ідеали таких дітей деформуються, стають розмитими і нечіткими, погано орієнтують їх у житті. Таким чином, кожен із зазначених типів впливу факторів на дитину як у родині, так і школі, по-різному впливають на процес формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку.

Порівнюючи дані, отримані під час анкетування батьків та вчителів, з даними методики “Вивчення особливостей ідентифікації дитини”, ми з’ясували, що подібними виявилися показники щодо найбільшого впливу на формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку таких факторів, як іноземні фільми та мультфільми (40,5%) у порівнянні із анкетуванням батьків (88,8%) та вчителів (65,0%). Дані підтверджуються у тому, що не менш значний вплив на дітей здійснюють їх симпатії до відомих людей, зірок естради та спорту, про яких діти дізнаються із телепродукції та комп’ютерної мережі (32,3%) у порівнянні із анкетуванням батьків (18,75%) та вчителів (25,0%). Значною виявилася різниця у показниках такого фактору впливу, як комп’ютерні ігри (10,0%) у порівнянні із анкетуванням батьків (81,2%) та вчителів (45,0%). І найбільшу розбіжність у показниках, демонструють такі фактори впливу, як книги, літературні твори (2,0%), вітчизняні фільми та мультфільми (0,0%), у порівнянні із анкетуванням батьків (17,5% і 11,2%) та вчителів (75,0% і 35,0%).

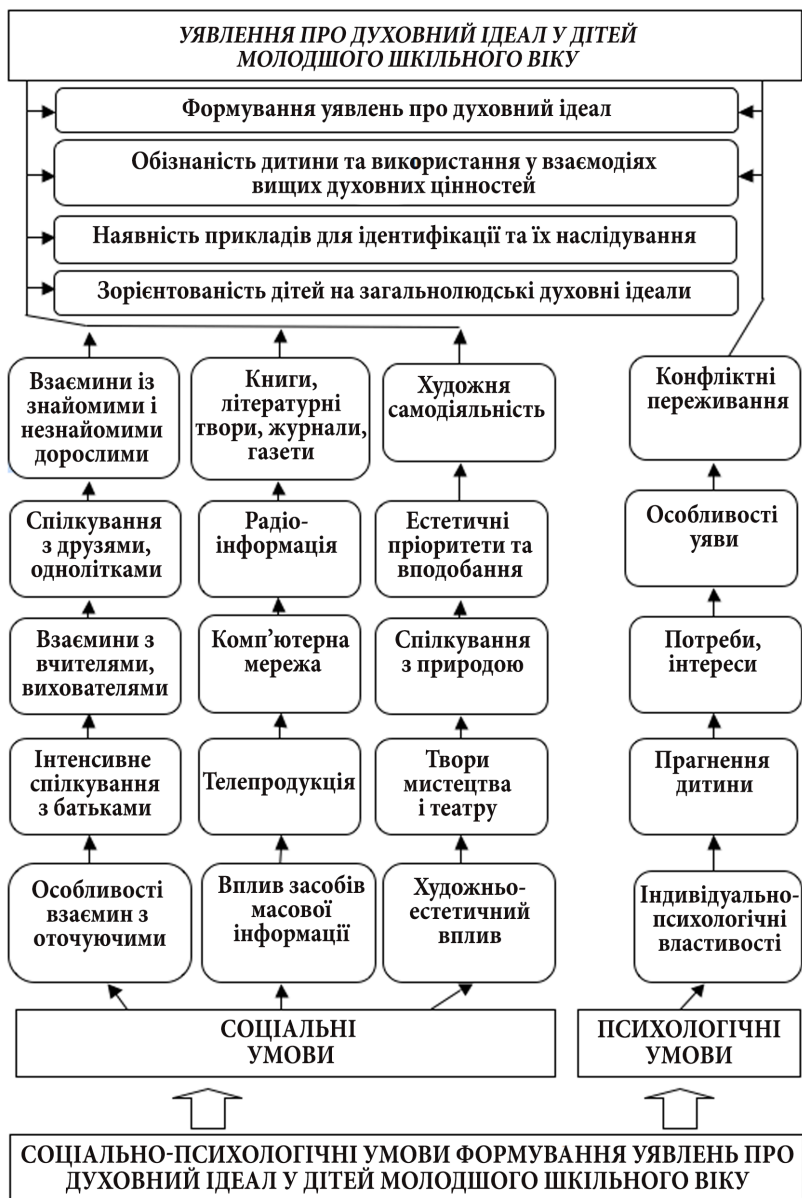
Зокрема, емпірично підтверджено, що основними соціально-психологічними умовами формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку є: 1) особливості взаємин з оточуючими (батьками, вчителями, друзями, однолітками, знайомими і незнайомими дорослими); 2) вплив засобів масової інформації (телепродукції, комп’ютерної мережі, радіоінформації, книг, літературних творів, журналів, газет); 3) художньо-естетичний вплив (творів мистецтва, театру, спілкування з природою, естетичних пріоритетів та вподобань, художньої самодіяльності); 4) індивідуально-психологічні

властивості (прагнення дитини, потреби, інтереси, особливості уяви, конфліктні переживання).

Узагальнення результатів теоретичних та емпіричних досліджень надали змогу побудувати авторську модель соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку, яка відображена на рис. 2.7.

Як бачимо з рис. 2.7, соціальними умовами формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку є особливості взаємин з оточуючими: інтенсивне спілкування з батьками, взаємини з вчителями та вихователями, спілкування з друзями і однолітками, взаємини із знайомими і незнайомими дорослими; вплив засобів масової інформації: телепродукції, комп'ютерної мережі, радіоінформації, книг, літературних творів, журналів, газет; художньо-естетичний вплив: творів мистецтва і театру, спілкування з природою, естетичних пріоритетів та вподобань, художньої самодіяльності. Психологічними умовами виступають індивідуально-психологічні властивості: прагнення дитини, потреби, інтереси, особливості уяви, конфліктні переживання. Зазначені соціально-психологічні умови зумовлюють уявлення про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку, які пов'язані із зорієнтованістю на загальнолюдські духовні ідеали; наявністю прикладів для ідентифікації та їх наслідування; обізнаністю дитини та використанням у взаємодіях вищих духовних цінностей; формуванням уявлень про духовний ідеал.

Результати емпіричного дослідження свідчать про те, що у переважної більшості батьків існують певні порушення батьківського ставлення, які потребують психологічної корекції.

Рис. 2.7. Модель соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку

Окрім того, з'ясовано, що у значної частини педагогів спостерігається низька обізнаність щодо проблеми впливу соціально-психологічних умов на формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку.

Водночас, виявлені особливості уявлень молодших школярів про духовний ідеал особистості зумовили необхідність побудови програми цілеспрямованого впливу на цей процес з врахуванням дії соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку.

РЕЗЮМЕ

Емпіричне дослідження специфіки сформованості уявлень про духовний ідеал у молодших школярів та виявлення соціально-психологічних умов його формування здійснювалося у контексті духовно-особистісного підходу, відповідно до якого розгляд смислоутворювальних категорій духовності (естетичних та гуманістичних) здійснюється невід'ємно від психологічної структури особистості.

В експерименті взяли участь 180 учнів молодших класів (108 дівчаток і 72 хлопчики) віком 7-8 рр. (52), 9 р. (66) і 10-11 рр. (62), 80 батьків та 20 вчителів. У ході дослідження було проведено 720 сеансів спостережень, одержано 1080 відповідей дітей у проєктивному методі "Казковий світ", який реалізувався в бесіді, проаналізовано 540 дитячих малюнків за проєктивним методом "Вивчення особливостей ідентифікації дитини", проведено анкетування 80 батьків (880 відповідей) та 20 учителів (220 відповідей).

Визначення вікової і гендерної специфіки та рівнів сформованості уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку спиралось на

критерії: ціннісно-позитивне ставлення до ідеалів Краси та Добра; ідентифікація з носіями цих ідеалів; наслідування поведінки людей і літературних персонажів; розуміння власних уявлень про духовний ідеал та їх показники.

Уявлення дітей про духовні ідеали мають свої специфічні особливості. Так, переважною більшістю молодші школярі ідентифікують себе з дорослими, дітьми, літературними персонажами (героями кінофільмів, мультфільмів, художніх творів), які є носіями бездуховних ідеалів та індивідуалістичних цінностей. Учні 2-3-го класу частіше наслідують поведінку літературних казкових персонажів (героїв художніх фільмів і мультиплікації), учні 4-го класу – надають перевагу наслідуванню поведінки реальних людей (дорослих, дітей). Провідним у виборі товаришів, як хлопчиків, так і дівчаток є ідеал краси. У дівчаток спостерігається краще розуміння про досконалий образ, у порівнянні з хлопчиками. На формування уявлень про духовний ідеал дітей негативно впливають: конфлікти у стосунках із оточуючими; прагнення дітей отримати матеріальний достаток та особисте визнання; низька обізнаність дорослих про духовні ідеали, фактори, що впливають на дане формування, несформованість їх власних уявлень про духовний ідеал. А також те, що молодші школярі майже не читають художньої літератури, яка розширює їх світогляд та сприяє засвоєнню загальнолюдських і духовних цінностей, натомість, надають перевагу сучасній закордонній анімаційній продукції, де зображуються неоднозначні, спотворені образи героїв, які без допомоги дорослого дитина не може зрозуміти, проте, часто наслідує.

На основі узагальнення результатів констатувального експерименту виокремлено і охарактеризовано рівні сформованості уявлень про

духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку (високий – 15,5%, середній – 48,9%, низький – 35,6%). Аналіз підсумкових даних, отриманих у констатувальному експерименті, дав можливість виділити кількісні відмінності в уявленнях про духовний ідеал на різних його рівнях сформованості залежно від віку та статі дітей. Отримані дані свідчать про певну позитивну динаміку рівнів від другого до четвертого класу (збільшення кількості дітей з високим та середнім рівнями сформованості уявлень про духовний ідеал), однак значний відсоток учнів усіх класів з низьким рівнем викликає занепокоєння та зумовлює необхідність пошуку шляхів, умов, методів та засобів підвищення ефективності процесу формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів.

Вивчення соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку дозволило виявити основні фактори впливу сім'ї, школи, мистецтва, засобів масової інформації на дитину і, зокрема, на формування її духовних ідеалів. Проведений кількісно-якісний аналіз отриманих результатів надав можливість виділити три основні типи впливу факторів на формування уявлень молодших школярів про духовний ідеал у сім'ї та школі: позитивний, частково-позитивний, негативний. Так, у найменшій кількості родин та шкіл (16,0%) спостерігається *позитивний* вплив факторів на формування уявлень про духовний ідеал дітей, де батьки та вчителі мотивують дітей, дбають про розширення їх знань та формування уявлень про духовний ідеал, впливаючи на їх когнітивний компонент. Деяко більша кількість родин та шкіл (31,0%) демонструють *частково-позитивний* вплив факторів, який гальмує становлення високого, адекватного рівня уявлень. Духовні ідеали цієї

частини дітей є дещо розмитими і нечіткими, погано орієнтують їх у житті. Переважною кількістю виявилася група родин та шкіл (53,0%), у яких прослідковується *негативний* вплив виявлених факторів на формування уявлень про духовний ідеал дітей, що деформує їх уявлення та спричиняє дезорієнтацію цінностей.

Емпірично підтверджено, що основними соціально-психологічними умовами формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку є: 1) особливості взаємин з оточуючими (батьками, вчителями, друзями, однолітками, знайомими і незнайомими дорослими); 2) вплив засобів масової інформації (телепродукції, комп'ютерної мережі, радіоінформації, книг, літературних творів, журналів, газет); 3) художньо-естетичний вплив (творів мистецтва і театру, спілкування з природою, естетичних пріоритетів та вподобань, художньої самодіяльності); 4) індивідуально-психологічні властивості (прагнення дитини, потреби, інтереси, особливості уяви, конфліктні переживання). Узагальнення результатів теоретичних та емпіричних досліджень надали змогу побудувати авторську модель соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку.

Виявлені особливості уявлень молодших школярів про духовний ідеал особистості зумовили необхідність побудови програми цілеспрямованого впливу на цей процес з врахуванням дії соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ДУХОВНИЙ ІДЕАЛ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

3.1. Розвивальна програма з формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів та її обґрунтування

У цьому розділі монографії представлено теоретичне обґрунтування, мету, завдання та організацію формувального експерименту. Розкрито зміст і структуру розробленої автором розвивальної програми з формування уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів та її обґрунтування. Проаналізовано отримані дані про результати експериментального впровадження розвивальної програми з формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів, здійснено оцінку її ефективності.

Враховуючи результати констатувального експерименту, нами було визначено мету та завдання третього етапу дослідження, спрямованого на проведення формувального експерименту.

Мета формувального експерименту полягала в розробці та апробації розвивальної програми з формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку.

Відповідно до мети були визначені наступні завдання формувального експерименту:

1) розробити розвивальну програму та психологічний супровід з формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів;

2) розробити зміст, структуру та тематичний план розвивальних занять з формування уявлень

про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку;

3) здійснити апробацію розвивальної програми з формування уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів та визначити її ефективність.

Формувальний експеримент передбачав чотири основні етапи дослідження.

Перший етап дослідження – пошук і підбір форм та методів для реалізації розвивальної програми з формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів.

Другий етап дослідження – розроблення змісту, структури та тематичного плану розвивальних занять з формування уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів.

Третій етап дослідження – апробація розвивальної програми з формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку.

Четвертий етап дослідження – перевірка ефективності розвивальної програми з формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів. Для цього було проведено перший та другий діагностичні зрізи, використано кількісні та якісні критерії. Математичне опрацювання даних здійснювалося за допомогою статистичних методів обробки даних Критерію Стьюдента та піддавались змістовному якісному аналізу.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів показує, що існує цілий ряд досліджень, присвячених питанням духовного та морально-етичного розвитку молодших школярів у процесі навчання та виховання [52; 55; 56; 134; 143; 174; 196; 210; 216; 327; 358 та ін.]. У них приводиться ряд даних, які стосуються особливостей формування уявлень про духовний

ідеал та становлення морально-духовних знань молодших школярів.

Принципові положення щодо формування уявлень про духовний ідеал молодшого школяра обґрунтовано у працях І.Д. Беґа [42; 43; 44; 45], М.Й. Боришевського [61; 64; 65], Д.Б. Ельконіна [397], О.І. Захарова [120], Л.В. Помиткіної [268; 269; 271; 272], Е.О. Помиткіна [256; 263; 273] та ін.

Розробкою питань методики формування уявлень про духовний ідеал особистості дитини молодшого шкільного віку займались Л.І. Божович [56], Н.М. Гончарук [101], В.А. Киричок [80], Н.Л. Кряжева [159], Е.О. Помиткін [261; 262; 264; 265], В.В. Петрусинський [129], В.О. Сухомлинський [338; 339] та інші.

Аналіз психолого-педагогічних праць дає підстави стверджувати, що для розробки розвивальної програми з формування уявлень про духовний ідеал особистості дитини молодшого шкільного віку необхідно брати до уваги:

- 1) розвиток творчого потенціалу кожної дитини, почуттів, інтелекту, волі;
- 2) орієнтацію на вищі духовні цінності;
- 3) єдність і взаємозв'язок різних сторін духовного розвитку;
- 4) розширення і поглиблення знань учнів;
- 5) забезпечення максимальних можливостей для формування уявлень про духовний ідеал дитини через соціальну спрямованість;
- 6) наявність прикладів для наслідування та ідентифікації;
- 7) сприятливі умови, що позитивно впливають на формування уявлень про духовний ідеал.

Основними засобами, спрямованими на формування уявлень про духовний ідеал молодшого школяра є: дитяча література (казки, оповідання,

приказки); психогімнастичні вправи та етюди; твори мистецтва (перегляд ілюстрацій на духовну тематику); різні види дитячих ігор (сюжетно-рольові, спортивні); бесіди, спрямовані на ознайомлення дітей із уявленнями про духовний ідеал, цінності та смисли; різні види дитячої діяльності (малювання, ліплення); екскурсії тощо.

При розробці розвивальної програми ми спиралися на духовно-особистісний підхід, запропонований Е.О. Помиткіним [256; 257; 260; 261; 263], відповідно до якого свою діяльність психолог має спрямовувати на активізацію та підтримку духовного зростання дітей, з урахуванням таких характеристик, як: духовна та соціальна спрямованість; неперервність та наступність; особистісна орієнтованість; врахування вікових потреб розвитку особистості.

На превеликий жаль, духовному вихованню та формуванню уявлень про духовний ідеал приділяється дуже мало уваги, хоча саме вони мають бути головними компонентами, що зумовлюють усвідомлення внутрішньої позиції та осягнення дітьми самих себе. Тому, основою нашої розвивальної програми з формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів було відображення вищих сторін внутрішнього світу людини, які проявляються у доброті, щирості, теплоті, сердечності, людяності, відкритості до інших людей.

При побудові розвивальної програми, ми взяли до уваги те, що сім'я як активний, природний і стійкий елемент суспільства у питаннях формування уявлень про духовний ідеал, виступає активним посередником в узгодженні інтересів особистості й суспільства. Традиції і культура виступають як духовна підтримка особистості [373, с. 376-382].

Те, що дорослі хвалять, оберігають, чим захоплюються, поступово стає предметом переживань самої дитини. Проте, життєві ситуації у кожного складаються по-різному, і кожен із них набувають різного. У наслідку, авторитетне виховання, при якому одночасно наявні і підтримка, і контроль – веде до того, що діти охоче переймають духовні ідеали дорослих. Тому, правильна оцінка поведінки людини повинна включати підтримку того доброго, гідного, що було у неї в житті, і засудження поганого, не гідного. Адже, становлення моральних вчинків та духовних ідеалів пов'язане з етичними знаннями та способами їх реалізації у соціальній поведінці та вчинками. А під впливом схвалення або засудження, вираженого громадською думкою, відбувається формування і зміна життєвої орієнтації особистості.

Головна увага при роботі з дітьми зверталася на озброєння школярів духовними знаннями, на вироблення у них моральних навичок і звичок поведінки, на накопичення ними морально-духовного досвіду життя в тій чи іншій соціальній групі. Але не можна забувати, що ідеали дітей базуються, як правило, не стільки на знаннях, скільки на емоціях, почуттях. Тому, основними засобами, при роботі з молодшими школярами, мають бути прислів'я, приказки, казки, у яких внутрішній світ дійства їх казкових персонажів чи героїв наділяються людськими якостями, а самі події розгортаються за близькими і зрозумілими схемами побутового життя людини.

Цю думку обстоює В.П. Москалець, який вважає, що фольклорні твори хвилюють, викликають емоційні переживання, психологічний зміст яких дуже схожий на переживання естетичні, бо вони – символи, які викликають алегорії, метафори,

персоніфікації, містять доглибинний, непорушний досвід предків [137; 142; 168; 201].

Окрім того, у формувальному експерименті ми розширювали потреби дитини. Хоча без потреб формування духовного ідеалу неможливе, самі вони, безпосередньо, ідеал не створюють. Потреби лише зумовлюють виникнення духовного ідеалу.

Разом з цим, у формувальному експерименті, ми розвивали розуміння дітей про уявлення, досконалий образ, духовний ідеал. Адже, розуміння є те, що дає діям та знакам сенс, робить духовні ідеали осмисленими. Процес розуміння зводиться до пізнання, накопичення різноманітного уявлення про духовний ідеал. А чим більша кількість зв'язків предмета відображається у процесі сприймання, чим більше якостей даного предмета розуміється, тим більш повним, чітким та стійким буде його уявлення [77, с. 92-98].

Не менш важливими, при побудові розвивальної програми з формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку, стали мотиваційний механізм, який забезпечує успішне формування уявлень про духовний ідеал та сам процес набуття індивідуального досвіду, який формує впливи і збагачує розвивальні заняття.

З урахуванням зазначеного вище, а також на основі авторської моделі соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал, враховуючи результати констатувального етапу емпіричного дослідження, представлених у розділі 2 та завдань роботи, нами було розроблено розвивальну програму з формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку.

Формувальний експеримент проводився на базі загальноосвітніх шкіл міста Кам'янець-Подільського, які брали участь на констатувальному етапі роботи. У ньому взяли участь 180 учнів

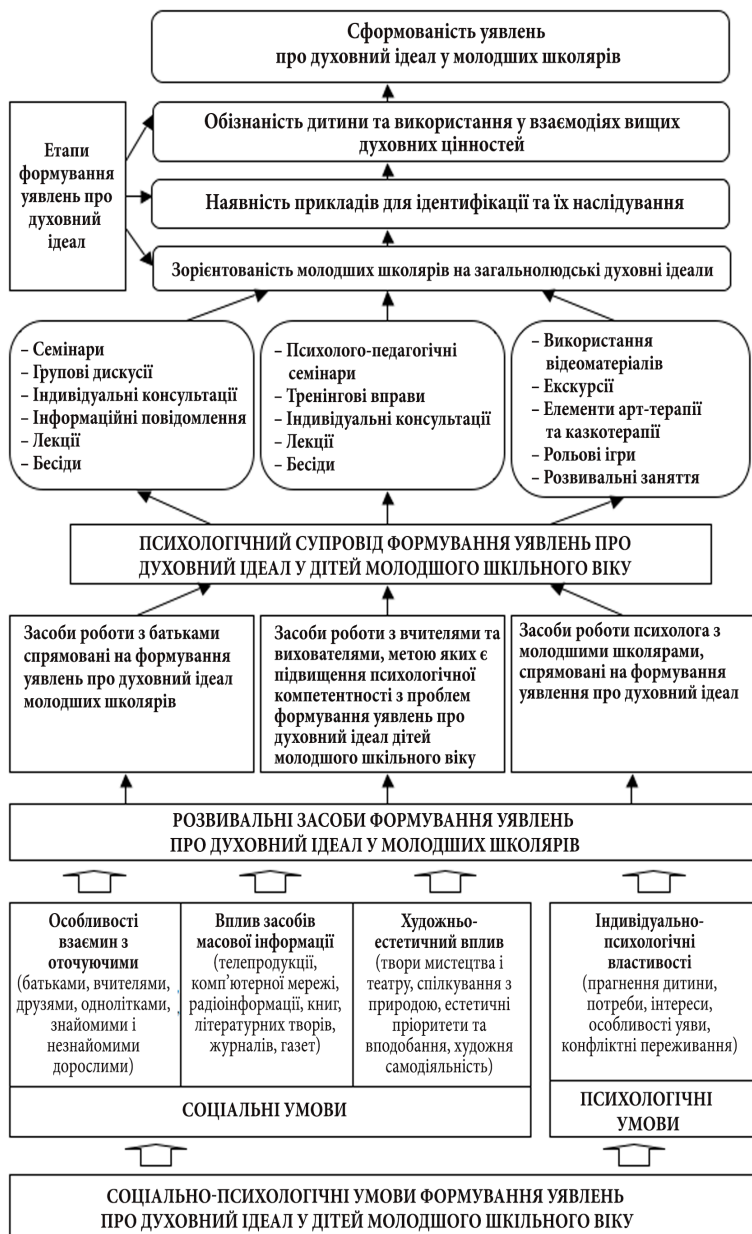
(2-4 класів, віком від 7 до 11 років), їх батьки та вчителі. З числа досліджуваних, було створено дві групи: експериментальну (90 учнів) та контрольну (90 учнів). Групи створювались таким чином, щоб показники дитячих уявлень про духовний ідеал, віковий та статевий склад були подібними. Цим забезпечувались вихідні умови.

Організаційна форма розвивальної програми була очною та носила як груповий, так і індивідуальний характер.

До складу програми входять розвивальні засоби формування уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів та психологічний супровід, спрямований на створення сприятливих соціально-психологічних умов для формування зазначеного утворення.

Авторську модель формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів презентовано на рис. 3.1., з якої бачимо, що ключовими у формувальній діяльності є соціально-психологічні умови. Соціальними умовами формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку виступають: особливості взаємин з оточуючими (батьками, вчителями, вихователями, друзями, однолітками, знайомими і незнайомими дорослими); вплив засобів масової інформації (телепродукції, комп'ютерної мережі, радіоінформації, книг, літературних творів, журналів, газет); художньо-естетичний вплив (твори мистецтва і театру, спілкування з природою, естетичні пріоритети та вподобання, художня самодіяльність).

Психологічними умовами є індивідуально-психологічні властивості (прагнення дитини, потреби, інтереси, особливості уяви, конфліктні переживання).

Рис. 3.1. Модель формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів

Зазначені соціально-психологічні умови розпочинали і супроводжували весь експеримент, впливаючи на спрямованість розвивальних засобів формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку: засоби роботи з батьками (спрямовувалися на формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів у колі сім'ї), вчителями та вихователями (спрямовувалися на підвищення психологічної компетентності з проблем формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку), молодшими школярами (спрямовувалися на формування їх уявлень про духовний ідеал) та зміст психологічного супроводу, спрямованого на поетапне формування уявлень про духовний ідеал: зорієнтованість молодших школярів на загальнолюдські духовні ідеали; наявність прикладів для ідентифікації та їх наслідування; обізнаність дитини та використання у взаємодіях вищих духовних цінностей.

Робота з батьками полягала у тому, щоб допомогти їм переглянути та переосмислити свої уявлення про духовний ідеал, про соціально-психологічні умови такого формування, особливості сімейного виховання, стиль виховання, характер стосунків батьків із дитиною, сімейне спілкування; позбутися не виправданих та неефективних методів впливу на дитину; звільнитися від власних психологічних проблем, які заважають налагодити доброзичливі взаємини з нею.

Програма психологічного супроводу у роботі з батьками включала в себе:

1) *бесіди з батьками* стосовно вікових особливостей та механізмів впливу на формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів (внутрішній потенціал дитини, її прагнення, нахили, потреби, інтереси, особливості уяви, конфліктні переживання, типові труднощі), метою яких є

надання допомоги батькам у вирішенні існуючих проблем у взаєминах з дітьми та вироблення у них психологічно прийнятої позиції щодо їх виховання; ознайомлення та навчання батьків основам сімейного виховання, допомога у засвоєнні адекватних поведінкових реакцій на вчинки дітей, поліпшення атмосфери сімейного спілкування;

2) *лекції* (теми: “Вплив соціальних чинників на формування уявлень про духовний ідеал дітей”, “Психологічні особливості формування уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів”, “Духовні ідеали у житті людини”, під час яких аналізуються різноманітні фактори впливу на формування уявлень про духовний ідеал дітей, мета – висвітлення позитивних та негативних впливів на формування підростаючої особистості;

3) *інформаційні повідомлення* (теми: “Засоби масової інформації у житті дитини”, “Психологічні особливості взаємин з дітьми”, “Виховання естетичного смаку засобами мистецтва”), під час яких аналізуються типові труднощі і прорахунки у вихованні дітей та спілкуванні з ними, мета – висвітлення помилок виховання та їх негативний вплив на формування і розвиток дітей;

4) *індивідуальні консультації* (тематика: “Персональні настанови щодо правильного спілкування з дітьми”, “Ідеали сім’ї – першооснова життя людини”, “Естетичні смаки та ідеали – духовні багатства людини”, “Надання допомоги у накресленні планів на майбутнє”), що мають на меті надати батькам практичні рекомендації щодо створення сприятливих умов для формування уявлень про духовний ідеал дітей;

5) *групові дискусії* – стосуються аналізу конкретних ситуацій у батьківсько-дитячих відносинах, метою яких є активізація творчого підходу в спілкуванні з молодшими школярами;

6) *семінари із врахуванням запитів учасників*, метою яких є надання практичних рекомендацій батькам щодо створення сприятливих соціально-психологічних умов для формування уявлень про духовний ідеал дітей.

Форми роботи з батьками, запропоновані нами, спрямовані на зменшення непорозуміння та конфліктів у стосунках з молодшими школярами, активізацію творчого підходу у системі дитячо-батьківських відносин та створення сприятливих умов для формування уявлень про духовний ідеал дітей.

Робота з вчителями та вихователями полягала у заохоченні їх до аналізу власного духовного ідеалу, досконалості у плані інформаційного забезпечення своєї виховної діяльності, залучення вихованців до процесу емоційного переживання, наслідування, ідентифікації, створення можливого максимуму сприятливих умов для духовного та етичного розвитку особистості учня, надання рекомендацій щодо формування уявлень про духовний ідеал дітей молодшого шкільного віку.

Програма психологічного супроводу роботи з вчителями та вихователями включала в себе:

1) *бесіди з класними керівниками та вихователями* – спрямовані на виявлення причин труднощів у поведінці деяких учнів з метою надання практичних рекомендацій стосовно вибору індивідуального педагогічного стилю спілкування з ними;

2) *лекції* (теми: “Особистість вчителя у формуванні уявлень про духовний ідеал”, “Мистецтво спілкування. Вміння слухати та вміння говорити”, “Прагнення досконалості в житті людини”) – покликані для надання знань про психологію взаємин з учнями, інформувати про індивідуально-психологічні властивості вихованців,

розкрити важливість значення особистості вчителя у формуванні уявлень про духовний ідеал дитини, здійснити аналіз власного духовного ідеалу;

3) *індивідуальні консультації* – надання практичних порад щодо формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку; залучення вихованців до процесу емоційного переживання, наслідування, ідентифікації, створення можливого максимуму сприятливих соціально-психологічних умов для духовного та етичного розвитку особистості учня;

4) *тренінгові вправи за участю молодших школярів* – сприяють розвитку у вчителів та вихователів навичок довірливого та гармонійного спілкування з учнями;

5) *психолого-педагогічні семінари* метою яких є вдосконалення інформаційного забезпечення виховної діяльності, особливостей їх взаємин з учнями, безконфліктного й безоцінного сприйняття особистості молодшого школяра, інформування про способи розв'язання конфліктних ситуацій у взаємодіях з дітьми та створення сприятливих умов для формування уявлень про духовний ідеал дітей у межах шкільного життя.

Варто зазначити, що значна частина вчителів та вихователів не володіють необхідними знаннями про важливість їх впливу на формування у дітей духовного ідеалу, створення сприятливих соціально-психологічних умов для даного процесу та необхідними рисами професійної взаємодії з молодшими школярами, що утруднює формування у дітей уявлень про духовний ідеал, ідентифікацію та наслідування, а також створює перешкоди при встановленні доброзичливих, довірливих взаємин з ними.

Робота з молодшими школярами полягала в орієнтації учнів на загальнолюдські духовні ідеали,

гармонізацію зовнішнього і внутрішнього світу дітей, наданні допомоги у виборі прикладів для наслідування та ідентифікації, забезпеченні дітей знаннями про вищі духовні цінності, здійсненні переходу від особистісних та бездуховних ідеалів до духовних. Форма роботи з учнями молодших класів полягала у проведенні *розвивальних занять*, які поєднували у собі сучасні засоби, спрямовані на формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку. Під час розробки занять ми поступово вводили необхідні теоретичні засади від загальних до більш вузьких.

При організації формувальної роботи спиралися на наступні принципи:

- принцип неперервності (безліч різноманітних факторів та умов виховання впливають на процес формування уявлень про духовний ідеал протягом усього життя людини);

- принцип наступності (забезпечується передачею із покоління в покоління духовних ідеалів, культури, досвіду, цінностей, які є базисом розвитку, виховання та формування уявлень про духовний ідеал особистості);

- принцип цілісності (сім'я, школа, соціум виконують одні й ті ж виховні функції, що об'єднують та інтегрують зусилля впливу усіх суб'єктів на формування уявлень про духовний ідеал в одну систему);

- принцип природовідповідності (формування у дитини уявлень про духовний ідеал з урахуванням її вікових потреб, індивідуальних особливостей, нахилів, природних умов, народних традицій, соціального оточення);

- принцип стимулювання (віра в сили й здібності, заохочення до самоорганізації, самовиховання та самовдосконалення).

Завдання розвивальних занять з формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів конкретизувались наступним чином:

1) зорієнтувати учнів на систему духовних цінностей, сформувати уявлення про духовний ідеал;

2) навчити підтримувати позитивні взаємини із товаришами, підвищувати ініціативність у спілкуванні з ними;

3) формувати високі почуття, враховуючи при цьому сердечні якості, гармонізувати зовнішній та внутрішній світ дитини, збагачувати спектр душевно-духовних якостей;

4) підвищувати зацікавленість дитини оточуючим, пробуджувати здатність до ініціативи;

5) залучати до творчої діяльності, вдосконалювати виховання, самовиховання та самовдосконалення учнів; допомогти їм здійснити перехід від особистісних та бездуховних ідеалів до загальнолюдських духовних.

Курс розвивальних занять є складовою розробленої авторської моделі формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів та включав в себе 17 занять, які поєднувались із екскурсіями та відеоматеріалами.

У розвивальних заняттях подано опис правил усіх використовуваних завдань та вправ. Кожна вправа передбачає мету, інструкцію та роздатковий матеріал (якщо необхідно), питання для обговорення.

Розташовані у заняттях вправи, ігри та завдання були підібрані із різних джерел [29; 54; 91; 107; 109; 132; 137; 148; 166; 205; 207; 227; 229; 281; 301; 323]. Деякі з них опубліковані у психологічній літературі, інші запозичені із семінарів соціально-психологічних тренінгів, а окремі, розроблені автором. Вони розташовані таким чином, щоб, доповнюючи одна одну, служили досягненню єдиної

мети – формуванню у дітей уявлень про духовний ідеал.

Форми і методи, використані на заняттях з формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів: виховні години, тематичні розповіді дорослих (психолога, учителя), бесіди, дискусії, лекторії для дітей; читання та обговорення оповідань; психогімнастичні, психорелаксаційні, пантомімічні, творчі, психологічні вправи; образотворча діяльність (ліплення, аплікація); графічні тести на вільне та тематичне малювання; рухливо-ігрова терапія; екскурсії; перегляд відеоматеріалів.

Окрім того, ми зважили на те, що за діагностичними даними, отриманими на етапі констатувального експерименту, молодші школярі мають різні рівні сформованості уявлень про духовний ідеал. Отже, розвивальні заняття з їх формування носили диференційований характер та передбачали 2 етапи роботи: підготовчий і формувальний.

І. Підготовчий етап

Його мета – підготовка учасників до занять у групі, розвиток мотивації відвідання занять, налагодження контакту, глибше знайомство та звикання дітей один до одного у своїй підгрупі, їх соціально-психологічну адаптацію до спілкування із експериментатором. Означеній меті підпорядковувались конкретні завдання, що регламентувалися за допомогою адекватних до змісту прийомів:

- ознайомлення дітей із духовними ідеалами, цікавими фактами наукових досліджень для формування інтересу до співпраці із психологом (учителем, експериментатором);

- бесіда про людські можливості, уявлення духовного ідеалу, напрями самовдосконалення;

- виконання сюжетно-рольових ігор, психогімнастичних вправ, які передбачали контакт між дітьми;
- створення у групі атмосфери довіри та доброзичливості.

II. *Формувальний етап*

Даний етап роботи був основним у вирішенні поставлених завдань формування уявлень про духовний ідеал дітей та включав заняття, які проводились упродовж навчального року.

Мета полягала у створенні психолого-педагогічних умов, сприятливих для формування уявлень про духовний ідеал дітей молодшого шкільного віку. Структура занять містила різноманітні вправи, ігри, спільні завдання, мімічні та пантомімічні етюди.

Кожне заняття складалось зі вступної, основної та заключної частин.

Завданням вступної частини була активізація психомоторної сфери дітей, що забезпечувала їх налаштування на заняття та створювала відчуття групової взаємодії, тобто, налагодження двостороннього зв'язку між учасниками.

Основна частина занять мала на меті широке використання усього спектру форм і методів роботи з метою формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку.

Заключна частина занять включала в себе ігри, етюди, психорелаксаційні вправи на розслаблення, що забезпечували дітям відпочинок, розрядку і поступовий вихід із психологічної атмосфери, яка виникла під час основної частини заняття.

Наприкінці занять виконувався тактильний прийом об'єднання групи, у якому діти виражали свої задоволення від участі у заняттях, вітали один одного з успіхом, ділилися враженнями про те, як

вони почувалися у тій чи іншій ролі, мотивували свої вчинки та вибори.

Виконання дітьми вправ, завдань та іншої діяльності супроводжувалося музикою, яка допомагала створювати певний настрій, підсилювати та врівноважувати чуттєві стани, а також робити переживання дітей більш яскравими. Заняття проводились упродовж навчального року, по групах, із 15-20 дітей, три-чотири рази на тиждень та не регламентувались у часі. Тривалість заняття залежала від зацікавленості та працездатності дітей. Під час занять діти сиділи за столом чи по колу, щоб вони могли добре бачити обличчя один одного. Для попередження фізичної та розумової втоми були передбачені рухливі вправи, а також завдання, що вимагали вільного пересування дітей у приміщенні.

Вчителів та вихователів експериментальних груп було ознайомлено зі змістом і специфікою впровадження розвивальної програми формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку. Вчителі та вихователі навчалися користуватися розвивальними вправами з формування уявлень про духовний ідеал дітей.

Досліджувані, які увійшли до контрольної групи, продовжували формувати уявлення про духовний ідеал в звичних для них умовах.

Тематичний план розвивальних занять для учнів 2-4 класів, віком від 7 до 11 років поданий у табл. 3.1. Повний курс занять розрахований на 34 години.

Ефективність розвивальної програми формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку визначалася за критеріями: ціннісно-позитивне ставлення до ідеалів Краси та Добра; ідентифікація з носіями цих ідеалів; наслідування поведінки людей і

літературних персонажів; розуміння власних уявлень про духовний ідеал та їх показниками.

Оцінювання відбувалося за 3-х бальною шкалою залежно від міри вияву критерію: 0 балів – відсутність прояву показника; 1 бал – поодинокі прояви показника; 2 бали – періодичні прояви показника; 3 бали – постійні прояви показника.

Таблиця 3.1.

**Тематичний план розвивальних занять
“Мозаїка духовних ідеалів”
(для учнів 2-4 класів, віком від 7 до 11 років)**

№ з/п	Тема	Кількість годин
1.	Вступне заняття “Знайомство”	2
2.	“У колі друзів”	4
3.	“Єдність ціннісних орієнтацій”	4
4.	“Спілкування з природою”	4
5.	“У світі казок”	2
6.	“Шкільне життя”	4
7.	“Я і мої батьки (моя сім’я)”	4
8.	“Позитивне бачення світу”	6
9.	“Мій духовний ідеал”	2
10.	“Водоспад побажань”. Заклучне заняття	2
	Загалом:	34

Нами було проведено по два діагностичні зрізи в експериментальній та контрольній групах: до початку та після закінчення розвивальної програми з формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів.

Для визначення ефективності розробленої нами розвивальної програми було використано критерій

Стюдента, який призначено для співставлення показників, зроблених на одній вибірці, але через певний інтервал часу. Даний критерій дозволяє визначити ступінь значущості змін, які викликані впливом будь-якого навчання [302].

Іншими словами, за допомогою зазначеного критерію ми змогли оцінити чи змінилися визначені нами показники у експериментальній та контрольній групах після використання розробленої нами розвивальної програми та підтвердити або спростувати ефективність розвивальної роботи. Діагностичні зрізи, спрямовані на оцінку ефективності розвивальної програми формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів, проводилися за такими методами: бесіда, спостереження, тестування та аналіз дитячих малюнків. У рамках методу тестування використовувалися проєктивні методики: а) “Казковий світ” Н.Д. Ігнат'євої (авторська модифікація); б) “Вивчення особливостей ідентифікації дитини” (розроблена автором монографії). До і після проведення формувального експерименту використовувався такий же комплекс методик, як і у констатувальному експерименті.

Узагальнивши результати роботи з батьками, вчителями, вихователями та дітьми, можна прийти до висновку, що проблема формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку є досить реальною та актуальною. Учасники розвивальної роботи (батьки, вчителі, вихователі) зрозуміли глибину та значущість проблеми формування уявлень про духовний ідеал.

Дітям найбільше сподобалися та запам'яталися проєктивні методи, читання та обговорення оповідань, творчі і рухливі ігри, психогімнастичні, пантомімічні та психологічні вправи, екскурсії, перегляд відеоматеріалів.

Батьки, вчителі, вихователі висловлювали побажання більш урізноманітнити лекції, інформаційні повідомлення шляхом демонстрації прикладів та звертались із проханням надати їм методичні рекомендації щодо створення сприятливих соціально-психологічних умов для формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку.

3.2. Особливості сформованості уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів за результатами формувального експерименту

Метою заключного етапу дослідження стало визначення ефективності розвивальних впливів на уявлення молодших школярів про духовний ідеал та оцінювання змін, що відбулися у рівнях сформованості зазначеного утворення.

На результуючому етапі дослідження брали участь 90 учнів експериментальних класів і 90 учнів контрольних класів загальноосвітніх шкіл № 7, 11, 12 м. Кам'янця-Подільського.

Хід роботи полягав у повторному проведенні методів і методик, що використовувалися на етапі констатувального експерименту, а саме: бесід із учнями та батьками, спостережень за учнями, аналізу дитячих малюнків, проєктивних методик “Казковий світ” та “Вивчення особливостей ідентифікації дитини”, а також у здійсненні порівняльного аналізу результатів констатувального і формувального експерименту.

При вивченні характеру змін, що відбулися в уявленнях молодших школярів про духовний ідеал, встановлено, що учні експериментальних груп стали частіше проявляти ціннісно-позитивне ставлення до ідеалів Краси та Добра, ідентифікувати себе з носіями цих ідеалів, наслідувати поведінку людей

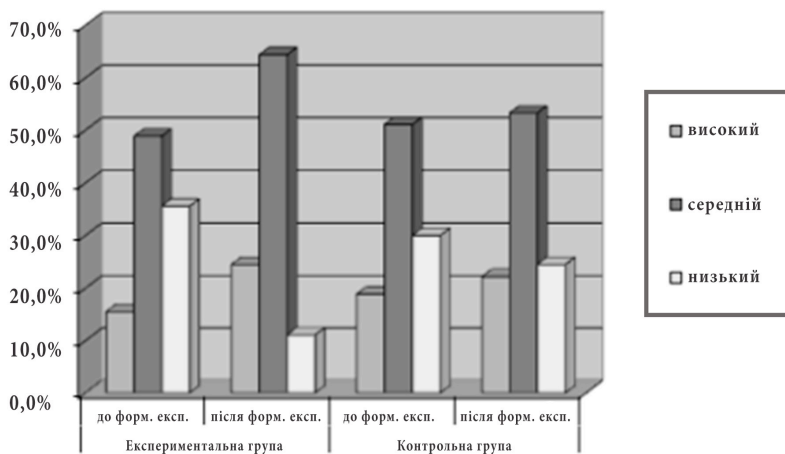
і літературних персонажів, які є носіями духовних ідеалів, більш чітко розуміти власні уявлення про духовний ідеал. В експериментальних групах поширилися прагнення дітей розмежовувати прояви краси та потворності, добрі та погані (злі) вчинки, проявляти добро, готовність прийти на допомогу іншим людям, розділити з ними радість і горе. Не менш важливим наслідком таких змін стало підвищення ціннісного ставлення молодших школярів до природи, емоційного вираження власних естетичних вподобань, спрямувань на високодуховні особистості.

У контрольному експерименті досліджувані експериментальних класів, у порівнянні з учнями контрольних класів, продемонстрували більш чітке розуміння про досконалий образ і уявлення про духовний ідеал, давали обґрунтоване пояснення здійсненого вибору. У них відмічалось збільшення спроб самостійного прийняття рішень, відповідальних дій у поведінці. В процесі бесід молодші школярі із задоволенням розповідали про своїх батьків, родичів, вчителів, однолітків, друзів, відомих людей, зірок кіно, естради, спорту, які були для них духовними ідеалами. Учні ділилися враженнями про доброту та красу улюблених героїв мультиплікації, комп'ютерних ігор, книг, літературних творів, журналів, газет.

Система розвивальних засобів дозволила досліджуваним на практиці зорієнтуватися на загальнолюдські духовні цінності та ідеали, гармонізувати свій внутрішній і зовнішній світ, визначитися у виборі прикладів для ідентифікації та їх наслідування, дізнатися про вищі духовні цінності та навчитися їх використовувати у взаємодіях з іншими. Характерними у виборі духовного ідеалу дітей молодшого шкільного віку стали якості краси “розкішне довге волосся, гарні очі, струнка

фігура (у дівчаток), відмінна спортивна форма (у хлопчиків), охайність, красиве обличчя, довгі ноги, гарна врода”, якості добра “доброта, ніжність, чуйність, ширість, лагідність, справедливість, оптимістичність, дружелюбність”, духовні цінності “повага до інших людей, піклування про батьків і родичів, гармонія з природою, допомога потребуючим”. Зменшилась кількість дітей, які до пріоритетних цінностей виокремлювали матеріальні блага та прагнули наслідувати персонажів-носіїв особистісних і бездуховних ідеалів. Зазначимо, що всі ці зміни відбулися у різних дітей по-різному.

Підсумуємо та порівняємо дані оцінювання рівнів сформованості уявлень про духовний ідеал у молодших школярів в експериментальних

і контрольних групах. Ці статистичні дані представлено на рисунку 3.2.

Рис. 3.2. Гістограма рівнів сформованості уявлень про духовний ідеал молодших школярів в експериментальній і контрольній групах до та після проведення формувального експерименту

Зазначимо, що кількісні показники рівнів сформованості уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку в експериментальних і контрольних групах до проведення формувального експерименту були приблизно однакові. Після проведення формувального експерименту в показниках сформованості уявлень про духовний ідеал відбулися кількісні та якісні зміни. Якщо порівняти показники експериментальних груп із показниками контрольних, то можна констатувати, що відсоток учнів із високим рівнем сформованості уявлень про духовний ідеал в експериментальних групах збільшився у півтора рази – від 15,5% до 24,5%, а в контрольних – від 18,9% до 22,2%. Відповідно й відсоток учнів із середнім рівнем сформованості уявлень про духовний ідеал в експериментальних групах збільшився від 48,9% до 64,4%, в контрольних групах – від 51,1% до 53,3%. Учні із низьким рівнем сформованості уявлень про духовний ідеал в експериментальних групах стало менше в 3 рази – від 35,6% до 11,1%, в контрольних – від 30,0% до 24,5%.

Зупинимося більш детально на аналізі кількісних показників сформованості уявлень про духовний ідеал у молодших школярів 2, 3, 4 класу та у хлопчиків і дівчаток в експериментальній та контрольній групах.

В експериментальних групах, відсоток учнів другого, третього і четвертого класів з високим рівнем сформованості уявлень про духовний ідеал зріс більше, ніж у півтора рази, від 11,5% до 19,2% – в учнів 2-го класу, від 12,1% до 21,2% – в учнів 3-го класу і від 22,6% до 32,3% – в учнів 4-го класу, тоді як в контрольних групах відбулося незначне підвищення: від 18,2% до 21,2% – в учнів 3-го класу і від 22,6% до 29,0% – в учнів 4-го класу. Зміни кількісних показників зафіксовані як

у дівчаток, так і у хлопчиків. В експериментальних групах відсоток дівчаток і хлопчиків із високим рівнем сформованості уявлень про духовний ідеал, зріс у півтора рази – від 16,6% до 25,0% у дівчаток і від 14,8% до 24,0% у хлопчиків. В контрольних групах – від 19,4% до 25,0% у дівчаток і від 18,5% до 20,4% у хлопчиків. Відбулися зміни і в підгрупі досліджуваних з середнім рівнем сформованості уявлень про духовний ідеал. Особливо в учнів другого класу. Так, в експериментальних групах відсоток учнів 2-го класу зріс майже у півтора рази – від 46,2% до 65,4%, відсоток учнів 3-го класу від 48,5% до 66,7%, а 4-го класу – від 51,6% до 61,3%, за рахунок учнів, в яких у констатувальному експерименті фіксувався низький рівень сформованості уявлень про духовний ідеал, тоді як в контрольних групах від 50,0% до 53,8% – в учнів 2-го класу і від 54,8% до 58,1% – в учнів 4-го класу. Відзначалися значні кількісні зміни в показниках середнього рівня сформованості уявлень про духовний ідеал у хлопчиків. Так, в експериментальних групах відсоток хлопчиків зріс майже в півтора рази від 44,4% до 63,0%. У контрольних групах – від 50,0% до 55,6%. Незначні зміни відбулися у дівчаток в експериментальних групах – від 55,6% до 66,7%, тоді як в контрольних групах, навпаки, їх відсоток знизився від 52,8% до 50,0%.

Значно зменшилася кількість учнів із низьким рівнем сформованості уявлень про духовний ідеал. Так, в експериментальних групах відсоток учнів 2-го класу зменшився в два з половиною рази від 42,3% до 15,4%, в контрольних – від 34,6% до 30,8%. Відсоток учнів 3-го класу, в експериментальних групах, зменшився в три рази від 39,4% до 12,1%, в контрольних – від 33,3% до 30,3%. Відсоток учнів 4-го класу, в експериментальних групах,

зменшився в чотири рази від 25,8% до 6,4%, в контрольних групах – від 22,6% до 12,9%. Відсоток дівчаток і хлопчиків в експериментальних групах зменшився в три рази, у дівчаток – від 27,8% до 8,3%; у хлопчиків – від 40,8% до 13,0%. Тоді як в контрольних групах відбулося незначне зменшення від 31,5% до 24,0% у хлопчиків; у дівчат – від 27,8% до 25,0%.

Таким чином, можна відзначити суттєві зміни у рівнях сформованості уявлень про духовний ідеал дітей експериментальних груп.

Для з'ясування значущості змін, які відбулися у показниках сформованості уявлень про духовний ідеал досліджуваних в контрольній та експериментальній групах після завершення формульованого експерименту, використовуємо t -критерій Стьюдента. За таблицею Стьюдента визначаємо рівень достовірності. Виходить, що порівняння середніх величин, яке ми здійснили, коректне на рівні значимості 1% ($p < 0,01$). Отже, формульований експеримент є вдалим.

Не було зафіксовано жодного досліджуваного, для якого система розвивальних впливів виявилася б несприятливою і, який би за наслідками формульованого експерименту продемонстрував нижчі показники сформованості уявлень про духовний ідеал, аніж в констатувальному експерименті.

Намагаючись з'ясувати характер якісних змін, що відбулися в уявленнях дітей про духовний ідеал, ми вдалися до кількісно-якісного аналізу критеріїв, а саме: ціннісно-позитивного ставлення до ідеалів Краси та Добра, ідентифікації з носіями цих ідеалів, наслідування поведінки людей і літературних персонажів, розуміння власних уявлень про духовний ідеал.

Позитивних змін зазнали всі виділені нами критерії сформованості уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку. Однак, особливо зміни відбулися у досліджуваних експериментальної групи. Так, показники, що свідчать про високий рівень ціннісно-позитивного ставлення дітей до ідеалів Краси та Добра в експериментальній групі зросли в 1,5 рази – від 17,8% до 26,7%, тоді як в контрольній групі в 1,1 рази – від 22,2% до 25,6%. До початку експерименту в експериментальній групі кількість досліджуваних з низьким рівнем ціннісно-позитивного ставлення зменшилася у 2,7 рази – від 30,0% до 11,1%, тоді як в контрольній групі від 27,8% до 22,2%.

Середній рівень ціннісно-позитивного ставлення до ідеалів Краси та Добра, в експериментальній групі, демонстрували 52,2% досліджуваних, за результатами формувального експерименту цей показник збільшився у 1,2 рази – до 62,2% досліджуваних, кількісні показники досліджуваних контрольної групи – від 50,0% до 52,2%, за рахунок учнів, в яких у констатувальному експерименті фіксувався низький рівень ціннісно-позитивного ставлення до ідеалів Краси та Добра.

Порівняльний аналіз протоколів спостережень за учнями на уроках образотворчого (розгляд картин, ілюстрацій, малюнків тощо), музичного (виконання пісень, слухання уривків із балетів, опер, симфоній тощо) мистецтва, літературного читання (читання творів усної народної творчості, літературних казок, байок, загадок, скоромовок, прозових, поетичних, гумористичних творів науково-художньої й зарубіжної літератури тощо), природознавства (спостереження за рослинним і тваринним світом, бесіди про предмети живої і неживої природи, обговорення безмежного поєднання форм і кольорів навколишнього світу, розв'язання кросвордів та

плутанок про природу тощо), трудового навчання (виготовлення аплікацій, створення композицій, іграшок із ниток, букетів із паперу та подарункових листівок) в констатувальному та формувальному експериментах показав, що досліджувані експериментальних груп стали частіше прагнути до розмежування проявів краси та потворності у реальному житті, літературних і мистецьких творах. Про що свідчили бажання дітей створювати прекрасне й боротися з усім потворним; естетичне ставлення до різноманітного навколишнього світу; емоційно-ціннісне ставлення до мистецтва, естетичних смаків, художніх інтересів, зображуваних героїв і подій, краси і потворності в художніх образах тощо. Значно збільшилася кількість учнів, які, характеризуючи зображення на картинках, малюнках, у музичних мистецьких творах, із задоволенням, радістю, захопленням, зацікавленістю та естетичною насолодою визначали якості краси: вродливість, привабливу зовнішність, прекрасну річку, чудовий ліс, приємну на слух музичну мелодію тощо.

Учні 2-го, 3-го та 4-го експериментальних класів навчилися визначати такі якості потворності, як: злий вираз обличчя, похмурий із під чола погляд, неповага до старших, неслухняність, насміхання над іншими, боягузливість, брехливість, відсутність естетичного смаку, неохайний зовнішній вигляд.

Якщо в констатувальному експерименті молодшим школярам (23,3%) важко було вказати, ознаки краси (потворності) в художніх чи мистецьких творах, малюнках, картинах, виготовлених виробах тощо, то після формувального експерименту, вони з легкістю це робили. Хоча залишилася незначна кількість учнів (11,1%), які визначали ці ознаки за допомогою дорослих. Таке збагачення уявлень про красу та потворність

можна пояснити активізацією відвідування дітьми театрів, концертів, музеїв, виставкових залів, спільними з дорослими прогулянками на природу, до мистецьких закладів, що сприяло розвитку почуттів гармонії та прилучило дітей до духовних ідеалів Краси. Учні експериментальних груп стали в 2 рази частіше розмежовувати добрі та погані (злі) вчинки людей (дорослих і однолітків) у реальному житті, літературних і мистецьких творах. Збереглася тенденція, яка була виявлена у констатувальному експерименті, щодо кращого розмежування добрих і поганих (злих) вчинків людей старшими за віком дітьми (4-го класу), у порівнянні із молодшими (2-3-го класів).

У дітей більш яскраво стало проявлятися: бажання робити добрі справи без примусу; допомагати товаришам, вчителю, батькам, стареньким людям, тваринам тощо. Наприклад, учні 4-го класу займалися волонтерською роботою. До Міжнародного дня людей похилого віку, діти збирали продукти харчування та носили їх стареньким людям, інвалідам тощо. Допомогали ветеранам праці, спілкувалися з дітьми із особливими потребами, презентували їм власноруч виготовлені подаруночки (обереги, браслети), книги, іграшки тощо. Демонстрували міні-вистави на тему: “Ми різні, але усі потрібні”, проявляючи милосердя і толерантне відношення до інших; під час оглядової екскурсії хлопчики 2-го класу допомагали дівчаткам спускатися у печери, подавали їм руку, йдучи схилами та сходами, бережно ставилися один до одного, проявляли увагу, турботу, ділилися своїми емоційними переживаннями та враженнями від побаченого. Дівчатка, у свою чергу, після екскурсії, розташувались на галявині, готували канапки для пікніка.

За словами дітей (також повторними результатами бесід із батьками), дорослі частіше стали обговорювати з ними прочитане у книзі, побачене на телеекрані чи у мережі Інтернет. Наприклад, “Я, навіть, і не думала, що мені самій буде так цікаво обговорювати із донькою прочитані твори, переглянуті фільми, мультфільми” – мати учениці 3-го класу. “Після того, як я частіше почав обговорювати із сином побачене на телеекрані чи прочитане у книгах, наші стосунки стали більш дружними, ми краще почали розуміти один одного, значно зменшилася кількість непорозумінь. Тепер ми більше часу проводимо разом” – батько учня 4-го класу.

Також зріс показник ціннісного ставлення молодших школярів до природи, що найяскравіше проявлялося на прогулянках у парках (скверах) і у тому, як дбайливо діти доглядають за рослинами у класі. Учні почали більш бережно ставитися до навколишнього світу, проявляли пізнавально-емоційний інтерес та любов до природи. Тим самим, збагатили свій духовний світ.

В експериментальній групі, зросла кількість виборів (в 1,4 рази) казкових героїв, що приваблювали молодших школярів наявністю у них духовних цінностей (від 46,7% до 62,2%), у дітей контрольної групи – від 45,6% до 47,8%. Змінився і середній показник виборів казкових персонажів, як носіїв соціальних цінностей, у дітей експериментальної групи кількість цих виборів зросла від 11,1% до 14,4%, в контрольній групі – від 13,3% до 15,5% досліджуваних. Герої-носії соціальних цінностей приваблювали молодших школярів тому, що вони прагнули до добробуту країни, порозуміння між її громадянами, проявляли толерантність до інших поглядів.

Збереглася тенденція, яка була виявлена в констатувальному експерименті, щодо мотивів вибору персонажів для ідентифікації та їх наслідування, де хлопчики вказували на силу та мужність, як прояви доброти, дівчат, в переважній більшості випадків, приваблювала краса, ніжність і лагідність казкових героїв.

Разом із цим, значно знизилися, майже в 2 рази, кількісні показники досліджуваних, які надавали перевагу індивідуалістичним, матеріальним цінностям (матеріально забезпеченому життю, вигоди, престижу, прагненню до власної значущості), в експериментальній групі від 42,2% до 23,4%, тоді як в контрольній групі – від 41,1% до 36,7%.

Якщо в констатувальному експерименті учні, вказуючи свої таємні бажання, у переважній більшості, надавали перевагу матеріальним благам (хотіли мати: “великий будинок”, “шикарні меблі”, “комп’ютер”, “сенсорний телефон”, “ноутбук”, “багато грошей”), то в контрольному експерименті стали частіше пріоритетними визначати духовні цінності: “здоров’я всіх членів родини”, “допомога тим, хто потребує”, “мир і спокій у домі”, “щаслива родина”, “повноцінна сім’я”, “прояви любові, доброти, ласки, уваги між членами родини”. Аналіз порівняльних результатів свідчить про зростання свідомого вибору цінностей, які лежать в основі формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку.

Підсумуємо та порівняємо дані оцінювання виборів казкових персонажів за ідеалами молодших школярів в експериментальній і контрольній групах. З’ясувалося, що кількість дітей, які пріоритетними ідеалами виокремили духовні, в експериментальній групі зросла більше, ніж в два рази – від 22,2% до 47,8%, а в контрольних – від

24,4% до 27,8%. Відповідно до цього, кількість дітей, що обрали казкових персонажів як носіїв особистісних ідеалів, в експериментальній групі зменшилася від 42,2% до 35,5%, в контрольній групі – від 44,4% до 42,2%. Дітей із орієнтацією на бездуховні ідеали, в експериментальній групі, стало менше в 2,2 рази – від 35,6% до 16,7%, в контрольній – від 31,2% до 30,0%.

Порівняльний аналіз отриманих даних свідчить, що за результатами формувального експерименту, зафіксовано відмінності за критерієм ідентифікація з носіями ідеалів Краси та Добра. Високі показники ідентифікації з носіями цих ідеалів зросли, в експериментальній групі, майже в два рази – від 15,5% до 25,6%, в контрольній групі – від 17,8% до 21,1%.

Кількість досліджуваних із низькими показниками ідентифікації, в експериментальній групі, зменшилася у три рази – від 35,6% до 12,2%, а у контрольній – від 31,1% до 23,3%.

До початку експерименту, в експериментальній групі, кількість досліджуваних з середніми показниками ідентифікації з носіями ідеалів Краси та Добра, демонстрували 48,9% досліджуваних, за результатами формувального експерименту цей показник збільшився у 1,3 рази – до 62,2% досліджуваних. Водночас, показники досліджуваних контрольної групи збільшилися лише від 51,1% до 55,6%.

Порівняльний аналіз даних за проективною методикою “Вивчення особливостей ідентифікації дитини”, аналізу дитячих малюнків та бесіди за їх змістом, у констатувальному і формувальному експериментах показав, що в експериментальній та контрольній групах, відбулися певні зміни, проте, особливо зміни відбулися у досліджуваних експериментальної групи. Збереглася тенденція,

виявлена в констатувальному експерименті, щодо основи вибору духовного ідеалу учнів: в залежності від потреб та інтересів (духовні та морально-етичні мотиви – “бути корисними для людей”, “бажання наслідувати ідеальним образам”); дитячих схильностей (“Я люблю малювати, тому зобразив художника”, “Я люблю грати в футбол, тому намалював футболіста”); естетичних пріоритетів і вподобань (“Люблю співати, тому хочу бути співачкою. У всіх співачок красивий голос”).

До початку експерименту, на вибір персонажів ідентифікації, досліджуваних експериментальної групи, найбільший вплив здійснював такий фактор, як телепродукція – 72,7% виборів, після проведення розвивальної роботи цей показник зменшився в 1,6 разів, до 44,7% виборів, в контрольній групі від 68,0% до 64,7%. Досліджувані експериментальних груп у своїх малюнках на тему: “Мій улюблений герой мультфільму (кінофільму, книги)” частіше почали ідентифікувати себе із принцесами, принцями та лицарями (з кінофільмів “Три горішки для Попелюшки”, “Білосніжка і принц ельфів; мультфільмів – “Русалка Аріель”, “Маленький принц”, “Легенда про лицаря”, “Різдвяна казка” тощо), які є носіями духовних ідеалів. Значно зменшилася кількість дитячих ідентифікацій із казковими героями, які є носіями бездуховних ідеалів. У малюнках учні менше стали зображувати неоднозначні, спотворені образи героїв сучасної анімаційної продукції, які негативно впливали на формування їх уявлень про красу, добро, духовні ідеали та не несли у собі ніякого виховного характеру. Вплив комп’ютерних ігор на вибір персонажів ідентифікації, у дітей експериментальної групи, було виявлено у 10,0% до формуальної роботи, після експерименту показник даного фактору впливу значно зменшився

(у 2 рази) до 4,6% виборів, в контрольній групі, навпаки, дещо зріс – від 11,3% до 12,0%.

Разом із цим, завдяки розвивальним впливам, у дітей експериментальної групи, спостерігається досить значне зростання (в 2,5 разів) впливу на вибір персонажів ідентифікації батька, матусі, інших близьких дорослих (від 6,0% до 15,3%), тоді як в контрольній групі, навпаки, спадання – від 6,7% до 6,0%. Змінився і показник впливу вчителів на дитячий вибір персонажів ідентифікації, у досліджуваних експериментальної групи кількість даного впливу зростає в 2,7 разів, від 5,3% до 14,7%, в контрольній групі – від 6,0% до 7,3%.

Також зріс показник такого фактору впливу, як спілкування з природою, у досліджуваних експериментальної групи у 3 рази, від 4,0% до 12,7%, в контрольній групі від 4,7% до 5,3%. Свої малюнки на тему: “Світ доброти та краси” учні розмальовували у світлі, яскраві кольори, доповнювали їх іншими допоміжними предметами, намагалися детально відтворити на папері свої уявлення. Якщо в констатувальному експерименті траплялись випадки, коли учні, через певні конфліктні переживання відмовлялися виконувати запропоноване їм завдання, то у формульованому експерименті, вже від самої пропозиції помалювати, у молодших школярів виникали радісні переживання. Діти стали більш впевненими у собі, доброзичливими у взаєминах із оточуючими, почали демонструвати задоволення від своєї діяльності, виявляли радісні емоції та захоплення.

Якщо на етапі констатувального експерименту найменший вплив на вибір персонажів ідентифікації, у дітей експериментальної групи, здійснювали книги та літературні твори (2,0%), то в контрольному експерименті кількість їх впливу збільшилася у 4

рази – до 8,0%, у дітей контрольної – від 3,3% до 4,7%. Молодші школярі у своїх малюнках частіше почали зображувати таких героїв носіїв духовних ідеалів, як: Дівчинка Соня (з твору “Чудове Чудовисько”, авт. С. Дерманський); їжачок Колька Колючка (з книги “Пригоди Кольки Колючки та зайчика Косі Вуханя”, авт. В. Нестайко); Король Мацюсь (з твору “Пригоди короля Мацюся”, авт. Я. Корчак) тощо.

Збереглася тенденція, виявлена у констатувальному експерименті щодо частішої ідентифікації із казковими героями молодшими за віком учнями (2-3-го класів), у порівнянні зі старшими учнями (4-го класу), які надавали перевагу ідентифікаціям із реальними людьми, порівняно із вибором казкових персонажів.

Завдяки формувальним впливам, значно зменшилася кількість досліджуваних експериментальних груп, які сюжети своїх малюнків пов’язували із прагненням отримати матеріальний достаток та особисте визнання (Наприклад, “Хочу стати знаменитим гонщиком. Вони багато заробляють”; “Хочу бути актрисою для того, щоб стати відомою і багатою”).

Порівняльний аналіз протоколів спостережень за учнями на уроках, перервах між уроками, на групах продовженого дня в констатувальному та формувальному експериментах показав, що досліджувані експериментальної групи, стали частіше спрямовувати себе на високодуховні особистості (батька, матір, вчителя, інших дорослих). Значно зменшилася кількість досліджуваних, які приходять на допомогу лише за заохоченням чи проханням дорослого, байдуже ставляться до горя та радості інших. Особливо це стосується учнів 2-го та 3-го класів. Якщо в констатувальному експерименті, при розгляді художніх та мистецьких творів:

живопису, скульптури, архітектури, виготовлених власноруч виробів, малюнків, слухаючи музичну мелодію, досить значна кількість учнів проявляли байдуже ставлення до побаченого чи почутого, то в контрольному експерименті діти стали емоційніше виражати власні естетичні вподобання; сприймати художні та мистецькі твори особливо яскраво, із виявленням таких почуттів, як: веселий настрій, радісні емоції, віра в себе, внутрішнє піднесення.

Зафіксовано відмінності за критерієм наслідування поведінки людей і літературних персонажів. Високі показники наслідування зросли в експериментальній групі в 1,6 разів – від 14,4% до 22,2% (в контрольній групі – від 16,7% до 18,9%). В експериментальній групі кількість досліджуваних із низькими показниками наслідування поведінки людей і літературних персонажів зменшилася майже у чотири рази – від 38,9% до 10,0%, тоді як в контрольній групі – від 32,2% до 26,7%.

Середній рівень наслідування, до початку експерименту, в експериментальній групі, демонстрували 46,7% досліджуваних, за результатами формувального експерименту цей показник збільшився у півтора рази – до 67,8% досліджуваних. Водночас, показники досліджуваних контрольної групи – від 51,1% до 54,4%.

Порівняльний аналіз протоколів бесід та спостережень за учнями в констатувальному та формувальному експериментах показав, що досліджувані експериментальних груп стали активніше ділитися своїми враженнями, самостійно розповідати про переглянуте, побачене, почуте чи прочитане, виражати своє ставлення до тих подій, явищ, вчинків героїв, про які дізналися. Молодші школярі почали активніше наслідувати у поведінці дорослих, дітей, літературних персонажів (героїв

художніх фільмів і мультиплікації), які є носіями духовних ідеалів.

Якщо на етапі констатувального експерименту, учні молодших класів, наслідуючи поведінку відомих людей, зірок естради та улюблених героїв мультфільмів, керувалися їх привабливим зовнішнім виглядом, яскравою картинкою, гламурними показниками та надприродними здібностями, то в контрольному експерименті, обираючи приклади для наслідування, виокремлювали у них якості краси та добра, духовні цінності.

Значно збільшилася кількість досліджуваних, які наслідували поведінку, манери спілкування, міміку, жести, пестливі слова, почуття гумору, комунікабельність, вміння вступати у контакти з іншими людьми, стиль одягу, ідеали Краси та Добра батьків і вчителів. У відносинах із оточуючими, учні 2-го, 3-го та 4-го класів проявляли дружелюбність, доброту, милосердя, чесність, справедливість. В поведінці прагнули самостійно знаходити і використовувати відомі їм прийоми самовиховання.

Активніше розпочали наслідувати поведінку інших дітей (однолітків, авторитетних друзів з двору, маленьких кіноакторів, дитячих літературних персонажів) із проявами духовних ідеалів. Проявляли увагу та турботу до оточуючих, приносили один одному радість, прагнули контактувати з іншими дітьми.

Якщо на етапі констатувального експерименту, переважна більшість учнів експериментальних груп, хотіли наслідувати у поведінці негативних героїв, кумирів художніх фільмів і мультиплікації, захоплюючись їх впливовістю, особистим матеріальним благополуччям, популярністю, вседозволеністю, життям без правил та обмежень, то в контрольному експерименті їх кількість зменшилася понад чотири рази (від 56,7% до

13,3%). Тоді як в контрольній групі, показник наслідування дій агресорів та поганих вчинків літературних персонажів (героїв художніх фільмів і мультиплікації) зменшився лише від 47,8% до 45,5% досліджуваних.

За результатами формувального експерименту, зафіксовано відмінності за критерієм розуміння власних уявлень про духовний ідеал. Показники, що свідчать про високий рівень розуміння власних уявлень про духовний ідеал дітей в експериментальній групі зросли в 1,6 рази – від 14,4% до 23,3%, тоді як в контрольній групі – від 18,9% до 23,3%. До початку експерименту в експериментальній групі відсоток досліджуваних із низькими показниками зменшився у 3,4 рази – від 37,8% до 11,1%, тоді як в контрольній групі – від 28,9% до 25,6%. Середній рівень виразності власних уявлень про духовний ідеал дітей, в експериментальній групі, демонстрували 47,8% досліджуваних, за результатами формувального експерименту цей показник збільшився у 1,4 рази – до 65,6% досліджуваних. Водночас, показники досліджуваних контрольної групи зменшилися лише від 52,2% до 51,1%.

Порівняльний аналіз протоколів спостережень та бесід, які проводилися із дітьми у різний час та за різних умов (на перервах між уроками, у другу половину дня, на прогулянках, під час виховних годин) в констатувальному та формувальному експериментах показав, що досліджувані експериментальної групи, стали чіткіше розуміти про досконалий образ, повніше уявляти про духовний ідеал, більш обґрунтовано пояснювати здійснений вибір. Характерними для дітей молодшого шкільного віку стали наступні якості досконалого образу: краса, розум, доброта, повага до старших, ідеальність у всьому, справедливість,

бездоганність, слухняність, турбота про інших, охайність, ціннісне ставлення до природи, життєрадісність, привабливий зовнішній вигляд. Значно збільшилася кількість досліджуваних, які чітко знали на кого вони хочуть бути схожими та ідентифікували себе із носіями духовних ідеалів. Якщо на етапі констатувального експерименту, учні експериментальних груп, у переважній більшості випадків, пояснюючи свій вибір духовного ідеалу, опиралися на поняття “вигідно – не вигідно”, виокремлюючи особистісні (“знаменитість”, “впливовість”, “популярність”, “влада”) та індивідуалістичні, матеріальні (“фінансова забезпеченість”, “крута машина”, “багато грошей”) цінності, то в контрольному експерименті ці учні активніше стали виокремлювати соціальні (“щоб не було війни”, “щоб усі люди жили мирно”, “зробити світ кращим”) та духовні цінності (“чуйність”, “щирість”, “повага до інших”, “допомога потребуючим”, “відвертість”, “доброзичливість”, “справедливість”), вказуючи якості краси (“охайність”, “чарівність”, “досконалість”, “гарна врода”) і добра (“ввічливість”, “щедрість”, “уважність”, “доброта”, “лагідність”).

Досліджувані експериментальних груп, за результатами формувального експерименту, стали частіше проявляти здатність до прийняття самостійних рішень та чинити відповідальні дії у своїй поведінці; демонстрували більшу впевненість у собі, відповідальність, без остраху приймали самостійні рішення.

Отже, показники критеріїв засвідчують, що розвивальні засоби впливу, спрямовані на створення соціально-психологічних умов для формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку, вступаючи у протиріччя з егоїстичними та індивідуалістичними нахилами

досліджуваних, дозволяють провести певну корекцію їх уявлень про духовний ідеал, а також скорегувати фактори, які впливають на вибір прикладів для ідентифікації та їх наслідування.

Система розвивальних засобів вплинула на прагнення досліджуваних розмежовувати прояви краси та потворності, добрі і погані (злі) вчинки людей у реальному житті, літературних і мистецьких творах, дозволила їм позбутися попереднього обмеженого ціннісного ставлення до природи, що проявлялося в байдужості до рослинного і тваринного навколишнього світу.

Дещо більше, ніж в два рази (від 10,0% до 21,1%) збільшилася кількість спрямувань молодших школярів на високодуховні особистості. Особливо це стосувалося досліджуваних 2-го класу, у яких цей показник збільшився в 2,5 разів (від 23,0% до 57,7%). Завдяки формувальним впливам нам вдалося подолати байдужість молодших школярів до побаченого чи почутого, до горя чи радості інших, певним чином позбутися конфліктності у стосунках із оточуючими, сформувавши у них вміння емоційно виражати власні почуття, естетичні вподобання та прагнення проявляти добро, готовність прийти на допомогу іншим людям, створювати веселій, радісний настрій у себе та товаришів, бути більш дружелюбними, уважними, чутливими, милосердними і турботливими до оточуючих.

Як показав контрольний експеримент, досліджувані стали активніше наслідувати у поведінці дорослих, дітей, літературних персонажів (героїв художніх фільмів і мультиплікації), які є носіями духовних ідеалів.

Збереглася тенденція, яка була виявлена в констатувальному експерименті щодо наслідування поведінки, манери спілкування, міміки, жестів, стилю одягу батьків та вчителів, їх ідеалів Краси і

Добра, особливо у дітей 2-го та 3-го класів. Водночас, збільшилася кількість випадків наслідування пестливих слів вчителя (Наприклад, Русланка, Анютка, Сергійко, Богданчик тощо).

Молодші школярі стали мати чіткіше розуміння про досконалий образ, повніше уявлення про духовний ідеал, більш обґрунтоване пояснення здійсненого вибору. Діти чітко знали, на кого вони хочуть бути схожими, ідентифікуючи себе із носіями духовних ідеалів. Пояснюючи свій вибір, виокремлювали у них духовні цінності та наділяли їх якостями краси і добра.

Завдяки розвивальним впливам у досліджуваних збільшилася кількість спроб у прийнятті самостійних рішень, розвинулися почуття справедливості, чесності і відповідальності за свої дії та вчинки. Молодші школярі почали частіше правильно оцінювати себе та взірець для ідентифікації і його наслідування, прагнули самостійно знаходити та використовувати відомі їм прийоми самовиховання.

Проведене на контрольному етапі дослідження вивчення результатів розвивальної роботи показало наявність суттєвих зрушень в уявленнях дітей про духовний ідеал. Значно збільшилася кількість досліджуваних з високим рівнем сформованості уявлень про духовний ідеал (від 15,5% до 24,5%) і зменшилася кількість молодших школярів з низьким рівнем (на 24,5%).

Система розвивальних засобів дозволила мінімізувати вплив на дітей комп'ютерних ігор, музики, пісень, дитячих фільмів та мультфільмів, книг, журналів і газет негативного спрямування.

Оцінювання змін, які відбулися в уявленнях молодших школярів про духовний ідеал, довело, що в умовах загальноосвітніх навчальних закладів можливо сприяти формуванню ціннісно-позитивного ставлення до ідеалів Краси та Добра,

прикладів для ідентифікації та їх наслідування, розуміння власних уявлень про духовний ідеал.

Сукупність отриманих даних, загалом, свідчать про досить високу ефективність застосованих формувальних засобів, методів і прийомів, які дали змогу досліджуваним на практиці зорієнтуватися на систему загальнолюдських духовних цінностей та ідеалів; навчитися підтримувати позитивні взаємини із товаришами, підвищити ініціативність у спілкуванні з ними, зацікавленість оточуючим; гармонізувати свій внутрішній і зовнішній світ; визначитися у виборі прикладів для ідентифікації та їх наслідування; дізнатися про вищі духовні цінності та навчитися їх використовувати у взаємодіях з іншими; здійснити перехід від особистісних та бездуховних ідеалів до духовних; сформувати власні уявлення про духовний ідеал.

Встановлені позитивні наслідки підтверджують наші припущення про те, що при створенні відповідних соціально-психологічних умов та доцільності застосування диференційованої розвивальної роботи з дітьми молодшого шкільного віку вдається досягти кращих показників рівня сформованості уявлень про духовний ідеал.

Результати експериментальної апробації розвивальної програми з формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів засвідчили її ефективність.

РЕЗЮМЕ

Теоретичним підґрунтям формувального експерименту виступили положення духовно-особистісного підходу (Е.О. Помиткін), відповідно до якого свою діяльність психолог має спрямовувати на активізацію та підтримку духовного зростання дітей з урахуванням таких характеристик як: духовна та соціальна спрямованість; неперервність та наступність; особистісна орієнтованість; врахування

вікових потреб розвитку особистості.

Формувальний експеримент проводився на базі загальноосвітніх шкіл міста Кам'янця-Подільського, які брали участь на констатувальному етапі роботи. У ньому взяли участь 180 учнів (2-4 класів), їх батьки та вчителі. З числа досліджуваних, було створено дві групи: експериментальну (90 учнів) та контрольну (90 учнів). Групи створювались таким чином, щоб показники дитячих уявлень про духовний ідеал, віковий та статевий склад були подібними.

У структурному плані програма містить розвивальні засоби формування уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів та психологічний супровід, спрямований на створення сприятливих соціально-психологічних умов для формування зазначеного утворення.

Авторська модель поетапного формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів передбачає як кінцеву мету: зорієнтованість молодших школярів на загальнолюдські духовні ідеали; наявність прикладів для ідентифікації та їх наслідування; обізнаність дитини та використання у взаємодіях вищих духовних цінностей.

Визначена мета досягається шляхом створення соціальних (особливості взаємин з оточуючими, вплив засобів масової інформації, художньо-естетичний вплив) та психологічних (індивідуально-психологічні властивості дитини) умов формування уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів. Розвивальні засоби передбачали роботу з батьками (спрямовану на формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів), учителями, (спрямовану на підвищення психологічної компетентності з проблем формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку) та безпосередньо дітьми. З учнями молодших класів проводилися розвивальні заняття, спрямовані на формування уявлень про духовний ідеал. Курс розвивальних занять диференційованого характеру є складовою

розробленої авторської моделі формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів та включав в себе 17 занять (34 год.).

Запропонована розвивальна програма виявилася ефективною, оскільки, учні експериментальної групи (у порівнянні з учнями контрольної групи) після її апробації продемонстрували вищий рівень сформованості уявлень про духовний ідеал. Отримані дані є статистично значущими за t -критерієм Стюдента (при ймовірності похибки біля 1%, $p < 0,01$). Значно збільшився відсоток досліджуваних з високим рівнем сформованості уявлень про духовний ідеал (від 15,5% до 24,5%) і зменшився відсоток молодших школярів з низьким рівнем (на 24,5%).

За якісними характеристиками, учні експериментальних груп стали частіше проявляти ціннісно-позитивне ставлення до ідеалів Краси та Добра, ідентифікувати себе з носіями цих ідеалів, наслідувати поведінку людей і літературних персонажів, які є носіями духовних ідеалів, більш чітко розуміти власні уявлення про духовний ідеал. У них відмічалось збільшення спроб самостійного прийняття рішень, відповідальних дій у поведінці. В процесі бесід молодші школярі із задоволенням розповідали про своїх батьків, родичів, вчителів, однолітків, друзів, відомих людей, зірок кіно, естради, спорту, які були для них духовними ідеалами. Учні ділилися враженнями про доброту та красу улюблених героїв художніх фільмів та мультиплікації, комп'ютерних ігор, книг, літературних творів, журналів, газет. Характерними у виборі духовного ідеалу дітей молодшого шкільного віку стали як якості зовнішньої краси (у дівчаток), відмінна спортивна форма (у хлопчиків), так і якості добра “доброта, ніжність, чуйність, щирість, лагідність, справедливість, оптимістичність, дружелюбність”, духовні цінності “повага до інших людей, піклування про батьків і родичів, гармонія

з природою, допомога потребуючим”. Зменшився відсоток учнів, які до пріоритетних цінностей відносили матеріальні блага та прагнули наслідувати персонажів-носіїв особистісних і бездуховних ідеалів.

Система розвивальних засобів дозволила мінімізувати вплив на дітей комп’ютерних ігор, музики, пісень, дитячих фільмів та мультфільмів, книг, журналів і газет негативного спрямування.

Оцінювання змін, які відбулися в уявленнях молодших школярів про духовний ідеал, довело, що в умовах загальноосвітніх навчальних закладів можливо сприяти формуванню ціннісно-позитивного ставлення до ідеалів Краси та Добра, прикладів для ідентифікації та їх наслідування, розуміння власних уявлень про духовний ідеал.

Сукупність отриманих даних, загалом, свідчать про досить високу ефективність застосованих формувальних засобів, методів і прийомів, які дали змогу досліджуваним на практиці зорієнтуватися на загальнолюдські духовні цінності та ідеали; навчитися підтримувати позитивні взаємини із товаришами, підвищити ініціативність у спілкуванні з ними, зацікавленість оточуючим; гармонізувати свій внутрішній і зовнішній світ; визначитися у виборі прикладів для ідентифікації та їх наслідування; дізнатися про вищі духовні цінності та навчитися їх використовувати у взаємодіях з іншими; здійснити перехід від особистісних та бездуховних ідеалів до духовних; усвідомити власні уявлення про духовний ідеал.

Встановлені позитивні результати підтверджують припущення про те, що при створенні відповідних соціально-психологічних умов та доцільності застосування диференційованої розвивальної роботи з дітьми молодшого шкільного віку вдається досягти кращих показників рівня сформованості уявлень про духовний ідеал.

Узагальнення результатів дослідження дозволило сформулювати наступні висновки.

ВИСНОВКИ

У монографії здійснено теоретичний аналіз та емпіричне дослідження проблеми формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку, що полягало у виявленні вікової і гендерної специфіки, рівнів сформованості та соціально-психологічних умов; теоретичному обґрунтуванні, розробці та апробації розвивальної програми формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку.

1. Уявлення про духовний ідеал особистості – це досконалий образ, який формується у свідомості на основі пригадування або продуктивної уяви в процесі діяльності та спілкування з іншими людьми. Потреба в духовних ідеалах зумовлена прагненням особистості до визначення сенсу людського буття, до пізнання гармонії внутрішнього та зовнішнього світу. Уявлення про духовний ідеал, під впливом виховання, стають основою духовних цінностей та смислів особистості.

Уявлення про духовний ідеал молодших школярів – це суб'єктивно-досконали образи, які через ідентифікацію та наслідування їх носіїв, сприяють формуванню ціннісного ставлення до ідеалів Краси та Добра.

2. Уявлення дітей про духовні ідеали мають свої специфічні особливості. Переважною більшістю молодші школярі ідентифікують себе з дорослими, дітьми, літературними персонажами (героями кінофільмів, мультфільмів, художніх творів), які є носіями бездуховних ідеалів та індивідуалістичних цінностей.

Учні 2-3-го класу частіше наслідують поведінку літературних казкових персонажів (героїв художніх фільмів і мультиплікації), учні 4-го класу – надають перевагу наслідуванню поведінки реальних людей (дорослих, дітей). Провідним у виборі товаришів, як хлопчиків, так і дівчаток є ідеал краси. У дівчаток спостерігається краще розуміння про досконалий образ, у порівнянні із хлопчиками.

На формування уявлень про духовний ідеал дітей негативно впливають: конфлікти у стосунках із оточуючими; прагнення дітей отримати матеріальний достаток та особисте визнання; низька обізнаність дорослих про духовні ідеали, фактори, що впливають на дане формування, несформованість їх власних уявлень про духовний ідеал. А також те, що молодші школярі майже не читають художньої літератури, яка розширює їх світогляд та сприяє засвоєнню загальнолюдських і духовних цінностей, натомість, надають перевагу сучасній закордонній анімаційній продукції, де зображуються неоднозначні, спотворені образи героїв, які без допомоги дорослого дитина не може зрозуміти, проте, часто наслідує.

Основними типами впливу факторів на формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів є: 1) позитивний вплив факторів (у родині та школі постійно здійснюється вплив: музики, пісень, дитячих фільмів і мультфільмів, комп'ютерних ігор, книг, журналів, газет, що сприяють збагаченню духовного світу дітей; з дітьми часто відвідують виставкові зали, театри, концерти, музеї, храми, церкви; батьки та вчителі сприяють спілкуванню дитини з природою; спостерігається: орієнтація дитини на духовні цінності); 2) частково-позитивний вплив факторів (у родині та школі час від часу здійснюється вплив: музики, пісень, дитячих фільмів і мультфільмів, комп'ютерних ігор, книг, журналів, газет, що сприяють збагаченню духовного світу дітей; відбувається: вкрай рідке відвідування виставкових залів, театрів, концертів, музеїв, храмів, церков; періодичне спілкування з природою; спостерігається: орієнтація дитини на особистісні та соціальні цінності); 3) негативний вплив факторів (у родині та школі здійснюється: вплив комп'ютерних ігор, музики, пісень, дитячих фільмів та мультфільмів, книг, журналів, газет негативного спрямування; відсутнє відвідування виставкових залів, театрів, концертів, музеїв, храмів, церков; вкрай рідке спілкування

з природою; спостерігається орієнтація дитини на бездуховні та матеріальні цінності).

3. Визначення рівнів сформованості уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку – високого, середнього та низького – має здійснюватися за такими критеріями: ціннісно-позитивне ставлення до ідеалів Краси та Добра; ідентифікація з носіями цих ідеалів; наслідування поведінки людей і літературних персонажів; розуміння власних уявлень про духовний ідеал. В емпіричному дослідженні рівень сформованості уявлень про духовний ідеал залежить від гармонійного поєднання показників за даними критеріями. Проте, переважна більшість молодших школярів не досягають високого рівня сформованості уявлень про духовний ідеал. Більше третини дітей характеризуються обмеженою здатністю ціннісно-позитивного ставлення до інших, відсутністю прикладів для ідентифікації та їх наслідування, невизначеністю у виборі духовного ідеалу; демонструють відсутність орієнтації на ідеали Краси та Добра, необґрунтованість уявлень про духовний ідеал, необізнаність про вищі духовні цінності та неорієнтованість на загальнолюдські духовні ідеали.

4. Емпірично підтверджено, що соціальними умовами формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку є: особливості взаємин з оточуючими (батьками, вчителями, друзями, однолітками, знайомими і незнайомими дорослими); вплив засобів масової інформації (телепродукції, комп'ютерної мережі, радіоінформації, книг, літературних творів, журналів, газет); художньо-естетичний вплив (твори мистецтва і театру, спілкування з природою, естетичні пріоритети та вподобання, художня самодіяльність).

Психологічними умовами виступають індивідуально-психологічні властивості: прагнення дитини, потреби, інтереси, особливості уяви, конфліктні переживання.

5. Модель формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів базується на положеннях

про можливість роботи з духовними ідеалами безпосередньо та впливу на їх формування соціально-психологічних умов і факторів й принципах індивідуальної та групової роботи (наступності, цілісності, природовідповідності, стимулювання). Формування уявлень про духовний ідеал відбувається через активізацію та підтримку духовного зростання дітей, їх орієнтацію на систему духовних цінностей та ідеалів, ініціативність у спілкуванні, зацікавленість оточуючим, гармонізацію зовнішнього і внутрішнього світу, перехід від особистісних та бездуховних ідеалів до духовних.

Ефективними є розвивальні засоби (робота з батьками, вчителями, дітьми) формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку та психологічний супровід, спрямований на створення сприятливих соціально-психологічних умов для поетапного формування зазначеного утворення: зорієнтованість молодших школярів на загальнолюдські духовні ідеали; наявність прикладів для ідентифікації та їх наслідування; обізнаність дитини та використання у взаємодіях вищих духовних цінностей.

Результати апробації авторської комплексної розвивальної програми з формування уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів засвідчують збільшення кількості досліджуваних з високим рівнем сформованості уявлень про духовний ідеал і зменшення кількості молодших школярів з низьким рівнем, що доводить ефективність та доцільність впровадження цієї програми у практику загальноосвітніх навчальних закладів.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальша перспектива вивчення полягає у розробці моделі психологічного консультування батьків, класних керівників, вихователів груп продовженого дня з проблем формування уявлень про духовний ідеал дітей та шляхи їх корекції тощо.

ПІСЛЯМОВА

В сучасній Україні відбувається активний процес становлення духовних ідеалів особистості. Державна політика в галузі освіти спрямовує науковців, практиків на посилення уваги до проблем особистісного розвитку підростаючого покоління, підвищення його духовності, моральності, етичної культури. І саме ця проблема має привертати увагу з точки зору пошуку ефективних шляхів її реалізації, які сприяли б гармонійному розвитку особистості, забезпечували б формування її широкого світогляду, активного, творчого і відповідального ставлення до дійсності, естетичної та фізичної довершеності людини в цілому. Проте, на жаль, духовному вихованню та формуванню уявлень про духовний ідеал приділяється дуже мало уваги, хоча саме вони мають бути головними компонентами, що зумовлюють досягнення дітьми самих себе. Нерозуміння або неправильне тлумачення духовних ідеалів може створювати сприятливі умови для поширення в суспільстві соціального егоїзму, морального хаосу, загального озлоблення, що неминуче позначатиметься на зростанні рівня злочинності й духовного зубожіння спільноти. І чим серйознішою в соціально-економічному та культурному планах є криза суспільства, тим актуальнішою є проблема формування духовних ідеалів підростаючої особистості.

Проблема впливу факторів негативного типу на формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку може бути успішно вирішена завдяки координованій взаємодії всіх учасників навчально-виховного процесу. Лише спільними зусиллями практичних психологів, батьків, вчителів та вихователів можна активно сприяти формуванню уявлень про духовний ідеал та у повній мірі забезпечити учнів відповідними

соціально-психологічними умовами для формування зазначеного феномена.

Авторка щиро вдячна всім, хто перебував поруч з нею, підтримуючи та надихаючи на створення цієї праці. Особливої подяки заслуговують рецензенти за наукову співпрацю, емоційну підтримку та прихильне ставлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология : [учеб. пособие для студ. вузов] / Г. С. Абрамова. – М. : Издательский центр “Академия”, 1999. – И. 4. – 672 с.
2. Абсаттаров Р. Духовная культура национальных меньшинств : вопр. теории и практики / Р. Абсаттаров, Д. Мен, Г. Самиков // Изв. АН Каз. ССР. Сер. обществ. наук. – 1990. – № 4. – С. 34-39.
3. Абушенко В. Л. Особистість. Новітній філософський словник / В. Л. Абушенко. – М. : Вид. В. М. Скакун, 1998. – 896 с.
4. Аверин Н. М. Духовный опыт народа и нравственная жизнь общества / Н. М. Аверин // II Державинские чтения. – Тамбов, 1996. – С. 20-21.
5. Адлер А. Лекции по аналитической психологии / А. Адлер. – М. : Ваклер, 1996. – 282 с.
6. Адлер А. Наука жить / А. Адлер; [пер. с англ. и нем]. – К. : Port-Royal, 1997. – 288 с.
7. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии : [пер. с нем.; вступ. ст. А. М. Боковинова]. – М. : Фонд “За экономическую грамотность”, 1995. – 296 с.
8. Адуло Т. И. Культура, философия и духовный мир человека / Т. И. Адуло. – Минск : Наука и техника, 1986. – 149 с.
9. Аза Л. А. Воспитание как философско-социологическая проблема : Методологический аспект / Л. А. Аза. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 33.
10. Айзерман Л. С. Уроки нравственного прозрения / Л. С. Айзерман // Воспитание и обучение. Б-ка учителя. – М. : Педагогика, 1983. – 128 с.
11. Алексеева В. Г. Место ценностных ориентаций в построении типологии личности / В. Г. Алексеева. – Социол. исследования, 1980. – № 1. – С. 34-43.
12. Алексеева В. Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности / В. Г. Алексеева // Психологический журнал. – 1984. – Т. 5. – С. 63-70.

13. Амонашвили Ш. А. Единство цели : пособие для учителя / Ш. А. Амонашвили. – М. : Просвещение, 1987. – 208 с.
14. Амонашвили Ш. Почему не прожить нам жизнь героями духа / Ш. Амонашвили. – М. : Изд. дом Шалвы Амонашвили, 2003. – 64 с.
15. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды / Б. Г. Ананьев. – В 2-х т. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 1. – 232 с.
16. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г.Ананьев. – Л., 1969. – 338 с.
17. Анастаси А. Психологическое тестирование / А. Анастаси. – М. : Педагогика, 1982. – 296 с.
18. Андреева А. Д. Руководство практического психолога / [А. Д. Андреева, Т. В. Вохмянина, А. П. Воронова, Н. И. Чуткина] // Психологическое здоровье детей и подростков / под ред. М. В. Дубровиной. – М., 1995. – 215 с.
19. Андреева И. С. Тело, дух, душа, мир / И. С. Андреева // Человек : образ и сущность. – М., 1997. – С. 90-107.
20. Андриюшина Н. Е. Духовный мир личности как социально-философская проблема : автореф. дис. на получение канд. филос. наук / Моск. пед. ун-т. / Н. Е. Андриюшина. – М., 1992. – 17 с.
21. Анисимов С. Ф. Духовные ценности : производство и потребление / С. Ф. Анисимов. – М. : Мысль, 1988. – 253 с.
22. Анисимов С. Ф. Ценности реальные и мнимые / С. Ф. Анисимов. – М., 1970. – 184 с.
23. Анцыферова Л. И. Некоторые теоретические проблемы психологии личности / Л. И. Анцыферова // Вопросы психологии. – 1978. – № 1. – С. 3-50.
24. Аронець М. Відроджене джерело духовної єдності мистецтва і релігії / М. Аронець // Писанка. – 1994. – № 1. – С. 26-27.
25. Афанасьев В. А. Мистецтво і духовне збагачення суспільства / В. А. Афанасьев, Н. М. Капельгородська, Ю. О. Станішевська та ін. – К. : Наук. думка, 1989. – 209 с.
26. Бабанский Ю. К. Комплексный подход к воспитанию

- школьников / Ю. К. Бабанский. – М., 1980. – 190 с.
27. Бабанский Ю. К. Педагогика / Ю. К. Бабанский. – М., 1983. – 263 с.
  28. Бабич Н. Д. Поговори зі мною, мамо / Н. Д. Бабич // Серія 10 : Гармонія. – К., 1992. – 48 с.
  29. Баєв Б. Ф. Психологічне вивчення учнів / Б. Ф. Баєв. – К. : Рад. школа, 1977. – 109 с.
  30. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура. – СПб. : Евразия, 2000. – 320 с.
  31. Барабаш О. Парадигма духовності в сучасній педагогіці / О. Барабаш // Обрії. – 1998. – № 1. – С. 22-24.
  32. Баранівський В. Ф. Проблема духовності особистості в сучасному українському суспільстві / В. Ф. Баранівський, А. І. Комарова, Ю. П. Богуцький та ін. // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник. – К. : Науково-дослідний інститут “Проблеми людини”, 1999. – Т. 14. – С. 68-80.
  33. Барановский В. Ф. Духовность личности : социальный механизм развития / В. Ф. Барановский // НАН Украины. – К., 1995. – 167 с.
  34. Бенеш Т. Соотношение духовного и материального / Т. Бенеш // Наука, философия, религия : наука в христианском мире. – Дубна, 1995. – С. 74-78.
  35. Бердяев Н. А. Духовное состояние современного мира / Н. А. Бердяев // Новый мир. – 1990. – № 1. – С. 201.
  36. Бердяев М. Філософія вільного духу / М. Бердяєв. – М., 1994. – С. 26-27.
  37. Берн Э. Игры, в которые играют люди / Э. Берн. – М., 1992. – 313 с.
  38. Берн Э. Транзакционный анализ и психотерапия / Э. Берн / [пер. с англ.]. – СПб. : Изд-во “Братство”, 1992. – 224 с.
  39. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М. :

- Прогресс, 1989. – 315 с.
40. Беспарточный Б. Д. Общественное мнение и духовная жизнь общества / Б. Д. Беспарточный // Духовное обустройство России. – Курск, 1996. – С. 107-119.
  41. Бессонов Б. Н. Цивилизация и философия : необходимость новых ценностей / Б. Н. Бессонов // Философские перспективы человечества. – М., 1993. – С. 4-10.
  42. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2-х кн. Кн. 1. Особистісно орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 280 с.
  43. Бех І. Д. Виховання особистості : сходження до духовності / І. Д. Бех // Наук. видання. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
  44. Бех І. Д. Від волі до особистості / І. Д. Бех. – К. : Україна. – Віта, 1995. – 202 с.
  45. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання / І. Д. Бех. – К., 1997. – 315 с.
  46. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. / І. Д. Бех. – К. : Академвидав, 2012. – 256 с.
  47. Бех І. Д. Принципи самодетермінізму морально-духовного розвитку особистості / І. Д. Бех // Освіта регіону. – 2005 р. – № 1 (1) грудень. – С. 3-9.
  48. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета. – Москва. – 1990. – 296 с.
  49. Битинас Б. Процесс воспитания. Приобщение к ценностям / Б. Битинас. – Вильнюс, 1995. – 72 с.
  50. Битянова Н. Р. Психология личностного роста : практическое пособие по проведению тренинга личностного роста психологов, педагогов, социальных работников / Н. Р. Битянова. – М. : Международная педагогическая академия, 1995. – 64 с.
  51. Благословение Свято-Успенской Почаевской Лавры. – Свято-Успенская Почаевская Лавра : Издание, 2005. – 32 с.
  52. Богданова О. С. Методика воспитательной работы в начальных классах / О. С. Богданова, В. И. Петрова. – М. : Просвещение, 1975. – 208 с.

53. Богуш А. М. Етичні бесіди в 1-3 класах / А. М. Богуш, О. І. Смовська. – К. : Рад. школа, 1981. – 140 с.
54. Бодалев А. А. Психология общения / А. А. Бодалев. – М. : Издательство “Институт практической психологии”, Воронеж : НПО “МОДЭК”, 1996. – 256 с.
55. Божович Л. И. Избр. психол. тр. : проблемы формирования личности / Л. И. Божович. – М. : Междунар. пед. акад., 1995. – 212 с.
56. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
57. Болдырев Н. И. Педагогика / [Н. И. Болдырев, Н. К. Гончаров, Б. П. Есипов, Ф. Ф. Королев]. – М., 1968. – С. 51.
58. Большой психологический словарь / [сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко]. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 672 с.
59. Бондаревская Е. В. Теория и практика личностно-ориентированного образования / Е. В. Бондаревская. – Ростов-на-Дону : Издательство Ростовского педагогического университета, 2000. – 352 с.
60. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї / О. І. Бондарчук // Курс лекцій. – К. : МАУП, 2001. – 96 с.
61. Боришевський М. Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. Науково-теоретичний та інформаційний журнал АПН України. – К. : Педагогічна думка. – 1997. – № 1 (14). – С. 144-150.
62. Боришевський М. Й. Духовність особистості : соціально-психологічна сутність, детермінанти становлення та розвитку / М. Й. Боришевський // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2007. – Т. ІХ. – Ч. 5. – С. 25-32.
63. Боришевський М. Й. Духовність у становленні та розвитку особистісного потенціалу людини / М. Й. Боришевський //

- Актуальні пробл. психол. розвитку дошкільника. – 2007. – Т. IV. – В. IV. – С. 4-15.
64. Боришевський М. Й. Моральні переконання та їх формування у дітей / М. Й. Боришевський. – К. : Знання УРСР, 1979. – 48 с.
  65. Боришевський М. Й. Сімейне виховання як гарант морального становлення особистості / М. Й. Боришевський // Початкова школа, 1995. – № 4. – С. 4-9.
  66. Борсяков Ю. А. Духовный кризис современного общества Ю. А. Борсяков // Философия в системе духовной культуры на рубеже XXI века. – Курск, 1997. – С. 62-64.
  67. Борсяков Ю. А. Материальное и духовное в современном обществе / Ю. А. Борсяков // Новые идеи в философии. – Пермь, 1997. – Вып. 6. – С. 97-103.
  68. Боус Г. Н. Способы номинации понятий духовной сферы человека : (На материале православного вероисповедания) / Г. Н. Боус // Духовная сфера деятельности человека. – Саратов, 1996. – С. 48-53.
  69. Брюханцева Н. В. Фантазия в образовании и становлении духовности / Н. В. Брюханцева // Современные образовательные стратегии и духовноеразвитие личности. – Томск, 1996. – Ч. 1. – С. 93-96.
  70. Буева Л. П. Духовная культура личности в современном образовании / Л. П. Буева // Современные проблемы культурологического образования. – М., 1993. – С. 58-65.
  71. Буньян Д. Духовная война [Електронний ресурс] / Джон Буньян. – Режим доступа к сайту : <http://phoenixrussianchurch.org/spiritual-war/>.
  72. Бусон Е. Луна над горой / Е. Бусон // Серия : Библиотека Мировой Литературы. – СПб. : Кристалл, 1999. – 624 с., ил.
  73. Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко. – Полтава : Ред. газ. “Полтавський вісник”, 1994. – 191 с.
  74. Верещак Є. П. Діагностика і корекція в духовному вимірі / Є. П. Верещак // Психодіагностичне забезпечення індивідуального розвитку учнів в процесі навчання : науково-методичний

- зб. / за ред. С. А. Гончаренко. – К., 2004. – С. 45-54.
75. Верещак Є. П. Духовний інструментарій впливу на особистість / Є. П. Верещак // Соціальна служба в Україні : соціально-психологічні засади формування й ефективного функціонування. Матеріали науково-практичної конференції 12 травня Черкаси. – К. : “Фенікс”, 2005. – С. 46-54.
  76. Верещак Є. П. Духовні цінності : спадщина і надбання родоводу / Є. П. Верещак // Початкова школа. – 2008. – № 2 (464). – С. 41-44.
  77. Винославська О. В. Психологія [Електронний ресурс] / О. В. Винославська // Навчальний посібник. – К. : ІНКОС. – 2005. – Режим доступу до сайту: http://www.ebk.net.ua/Book/psychology/vinoslavska_psihologiya/zmist.htm
  78. Витковская Н. С. Формирование эстетической культуры младших школьников / Н. С. Витковская, А. Б. Щебро, Д. Н. Джола. – К. : Рад. школа, 1980. – 151 с.
  79. Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України / зб. наук. праць НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства, Острозьке вид-ня. – Острог, 1997. – 232 с.
  80. Виховання моральності підростаючого покоління : наук.-метод. посіб. / [К. І. Чорна, В. О. Білоусова, Н. І. Ганнусенко, В. А. Киричок, Л. П. Осьмак, В. О. Павленчик, О. Л. Феоктістова, С. Д. Циганок] / за ред. К. І. Чорної. – К. : Богдана, 2005. – 288 с.
  81. Відомі люди України. – Режим доступу до сайту : http://www.personbio.com/sel_cont.php?id_cont=1
  82. Вікова психологія / за ред. Г. С. Костюка. – К. : Рад. школа, 1976. – 276 с.
  83. Вікова психологія : навчальний посібник / О. П. Сергеєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасска. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.
  84. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К. : Просвіта, 2001. – 416 с.

85. Вічалковська Н. К. Психолого-педагогічні умови формування і розвитку соціально-психологічних вмінь учнів молодшого шкільного віку / Н. Вічалковська, О. Іванашко // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2008. – Т. 10. – Ч. 1. – С. 58-65.
86. Владко В. Чарівні оповідання : [перекладення грецьких міфів для дітей] / В. Владко / мал. В. Авраменка. – К. : Дитвидав УРСР, 1962. – 88 с.
87. Воронюк І. В. Теоретичні аспекти психолого-педагогічної технології організації творчої діяльності молодших школярів / І. В. Воронюк // Актуальні проблеми психології. – К., 2008. – Т. 6. – Пробл. психол. обдарованості. – В. 3. – С. 74-78.
88. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте / Л. С. Выготский // Психологический очерк : книга для учителя. – 3-е изд. – М. : Просвещение, 1991. – 93 с.
89. Выготский Л. С. Психология развития человека / Л. С. Выготский. – М. : Изд-во Смысл; Эксмо, 2005. – 1136 с.
90. Выготский Л. С. Развитие личности и мировоззрения ребенка / Л. С. Выготский // Психология личности. Тексты. – М., 1982. – С. 161-165.
91. Выготский Л. С. Собрание сочинений / Л. С. Выготский : в 6-ти т. Детская психология / под ред. Д. Б. Эльконина. – М. : Педагогика, 1984. – Т. 4. – 432 с.
92. Высотина Л. А. Нравственное воспитание младших школьников / Л. А. Высотина. – М. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1960. – 150 с.
93. Гавриш Н. “Скажи, щоб вимкнули війну!” / Наталія Гавриш, Катерина Крутії // Дошкільне виховання. – 2014. – № 6. – С. 2-6.
94. Гарбузов В. И. Неврозы у детей и их лечение : монография / В. И. Гарбузов, А. И. Захаров, Д. Н. Исаев. – Ленинград : Медицина, 1977. – 272 с.
95. Гармаев А. Этапы нравственного становления ребенка / А. Гармаев. – М. : Центр межнационального и сравнительного

- образования, 1991. – 145 с.
96. Гегель Г. Феноменология духа / Г. Гегель // Собр. соч. : в 14. т. – М. : Соцэкгиз, 1959. – Т. 4. – 440 с.
  97. Гільбух Ю. З. Темперамент і пізнавальні здібності школяра / Ю. З. Гільбух // Діагностика, педагогіка. – К., 1992. – 216 с.
  98. Говорун Т. В. Гендерна психологія : навчальний посібник / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2004. – 308 с.
  99. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
  100. Гончаров И. Ф. Эстетическое воспитание школьников средствами искусства и действительности / И. Ф. Гончаров. – М. : Педагогика, 1986. – 126 с.
  101. Гончарук Н. М. Формування колективістських взаємостосунків молодших підлітків в умовах шкільної групи (соціально-психологічний тренінг) / Н. М. Гончарук // Навчально-методичний посібник. – Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2007. – 104 с.
  102. Гоцуляк Н. Є. Методичні рекомендації щодо проведення сеансів психодрами / Н. Є. Гоцуляк, Ю. В. Подкопаєва. – Кам’янець-Подільський : П. П. Зволейко Д. Г., 2014. – 49 с.
  103. Гросов О. Роздуми про духовну еліту / О. Гросов // Вісн. НАН України. – 1994. – № 5. – С. 96-99.
  104. Гроф С. Духовный кризи: статьи и исследования / С. Гроф. – М., 1995. – 255 с.
  105. Гумницкий Г. Н. Нравственный поступок и его оценка [текст] / Г. Н. Гумницкий. – М. : Знание, 1978. – 64 с.
  106. Давиденко Г. Прилучення до пошуків добра : методика і практика / Г. Давиденко, В. Собко // “Початкова школа”, щомісячний науково-методичний журнал. – Київ, 2000. – №3 (369). – С. 28-35.
  107. Джемс У. Психологія / У. Джемс / под. ред. Л. А. Петровской. – М. : Педагогика, 1991. – 368 с.

108. Диккенс Ч. Жизнь нашего Господа Иисуса Христа : Жизнеописание Иисуса Христа. Евангельские повествования, пересказанные для детей Чарльзом Диккенсом / Чарльз Диккенс; [перев. с англ. Ю. Колесникова]. – Рига : Виеда, 1991. – 93 с.
109. Добрынин Н. Ф. Проблема значимости при образовании временных связей у человека / Н. Ф. Добрынин // Доклады совещания по вопросам психологии. – М., 1954. – С. 82-89.
110. Дуткевич Т. В. Конфліктологія з основами психології управління / Т. В. Дуткевич // Навчальний посібник. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 456 с.
111. Духовність і культурна спадщина України. – Режим доступу до сайту : <http://ridna-ukraina.com.ua/odknownpeople/>.
112. Дятленко Н. М. Ставлення до дитини в родині як умова розвитку її самоповаги / Н. М. Дятленко // Педагогічна освіта : теорія і практика. Психологія. Педагогіка. Збірник наукових праць. № 3 / редкол. : І. Д. Бех, Е.В. Белкіна, Н.М. Бібік та ін. – К. : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2005. – С. 10-17.
113. Дятленко Н. М. Формування культури мислення у дошкільників / Н. М. Дятленко // Початкова школа. – 2008. – №7. – С. 20-24.
114. Етика : навч. посібник / за ред. проф. В. О. Лозового. – К. : Юріком Інтер, 2005. – 224 с.
115. Етичний кодекс психолога. – Тернопіль, 1996. – 14 с.
116. Жайворонок В. В. Мова і духовний розвиток народу / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – К. : Либідь, 1991. – №3. – С. 22-30.
117. Жуков Ю. М. Ценности как детерминанты принятия решения / Ю. М. Жуков // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. – М. : Наука, 1976. – С. 254-277.
118. Журба К. О. Виховання духовності в сучасній родині / К. О. Журба // Педагогіка і психологія. – К. : “Педагогічна думка”. – 1998. – № 4 (21). – С. 60-67.
119. Зайченко І. В. Педагогічна концепція С. Ф. Русової /

- І. В. Зайченко // Навчальний посібник для студентів педагогічних спеціальностей вузів. Передмова М. Д. Ярмаченка. – 2-е вид., доп. і переробл. – Чернівці, 2000. – 234 с.
120. Захаров А. И. Как предупредить отклонения в поведении ребенка / А. И. Захаров // Кн. для воспитателей дет. сада и родителей. – 2-е изд., доп. – М. : Просвещение, 1993. – 192 с.
121. Знамениті люди України : топ-20 ідеальних людей. – Режим доступу до сайту: http://ukrfoto.net/people_list.html.
122. Зосимовский А. В. Интернационализация высшего образования в современном мире / А. В. Зосимовский // Педагогика. – 2004. – № 3. – С. 83.
123. Зосимовский А. В. Нравственное воспитание и учитель в условиях социальных перемен / А. В. Зосимовский // Педагогика. – 1998. – № 7. – С. 74.
124. Зубарева Е. Е. Стихи, рассказы, сказки... / Е. Е. Зубарева, Л. Р. Перский // Кн. для внеклас. чтения мл. школьников / под. ред. Г. П. Веселова. – М. : Просвещение, 1981. – 319 с.
125. Зязюн І. А. Виховання естетичної культури школярів : навч. посібник / І. А. Зязюн, Н. І. Миропольська, Л. О. Хлібнікова та ін.; Ін-т змісту і методів навчання. – К., 1998. – 153 с.
126. Зязюн І. А. Краса педагогічної дії / І. А. Зязюн, Г. М. Сагач // Навч. посібник для вчителів, аспірантів, студентів середніх та вищих навч. закладів. – К. : Українсько-фінський ін-т менеджменту і бізнесу, 1997. – С. 21.
127. Зязюн І. А. Педагогіка добра : ідеали і реалії / І. А. Зязюн // Наук. метод. посіб. – К. : МАУП, 2000. – 312 с.
128. Зязюн І. А. Педагогічна майстерність як мистецька дія / І. А. Зязюн // Посібник для вчителів. – К. : Рідна школа, 1995. – № 7-8. – С. 31-50.
129. Игры : обучение, тренинг, досуг / под. ред. В. В. Петрусинского. – М. : Новая школа, 1994. – 368 с.
130. Іваненкова С. І. Для духовного збагачення людини / С. І. Іваненкова // Політика і час. – 1991. – № 3. – С. 22-25.
131. Іванчук М. Г. Інтегративний характер формування

- моральних якостей особистості молодшого школяра / М. Г. Іванчук // Педагогіка і психологія. – 2000. – № 1. – С. 66-72.
132. Каган М. С. О духовном (опыт категориального анализа) / М. С. Каган // Вопросы философии. – 1985. – № 9. – С. 91-102.
133. Каган М. С. Эстетика как философская наука / М.С. Каган. – СПб. : ТОО ТК “Петрополис”, 1997. – 544 с.
134. Каиров И. А. Нравственное развитие детей в процессе воспитания / И. А. Каиров // Проблемы развивающего воспитания. В кн. : Проблемы социалистической педагогики. – М. : Педагогика, 1973. – С. 292-299.
135. Кальба Я. Є. Душевне і духовне в сімейному житті / Я. Є. Кальба // Проблеми загальної та педагогічної психології. – К., 2009. – Т. XI. – Ч. 5. – С. 135-145.
136. Кандинский В. В. О духовном в искусстве / В. В. Кандинский. – М. : Архимед, 1992. – 109 с.
137. Канрукова З. Р. Музыка – интегральная часть духовной культуры человечества / З. Р. Канрукова // Вопросы философии в культурологии. – Нижневартовск, 1997. – С. 131-135.
138. Кант И. Лекции по этике / И. Кант. – М. : Наука, 2000. – 341 с.
139. Карабанова О. А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования / О. А. Карабанова. – М. : Гардарики, 2006. – 320 с.
140. Карпенко З. С. Аксіопсихологія особистості / З. С. Карпенко. – К. : ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – 216 с.
141. Катаева А. А. Дошкольная олигофренопедагогика / А. А. Катаева, Е. А. Стребелева. – М. : Просвещение, 1988. – 114 с.
142. Ключев А. С. Язык музыки как выражение духовной природы человека / А. С. Ключев // Культура – цивилизация – образование : материалы Междунар. конф., 5-9 декабря 1994. – Тверь, 1995. – С. 78-82.
143. Ковалев А. Г. Воспитание чувств / А. Г. Ковалев. – М. : Педагогика, 1971. – 195 с.
144. Коваль Н. А. Теоретические основы изучения духовности личности / Н. А. Коваль. – РАГС, 1997. – 64 с.

145. Кован Ф. А. Взаимоотношения в супружеской паре, стиль родительского поведения и развитие трехлетнего ребенка / Ф. А. Кован, К. П. Кован // *Вопр. психологии.* – 1988. – № 4. – С. 110-118.
146. Козлов Э.П. Воспитание нравственного сознания школьников / Э.П. Козлов // *Отв. ред. Н.Д. Носков.* – Ростов н/Д : Изд-во Ростовского ун-та, 1983. – 287 с.
147. Кольшинский Р. Социальная педагогическая психология / Р. Кольшинский. – К., 1999. – 230 с.
148. Кон И. С. Родители и дети / И. С. Кон // *Психология ранней юности.* – М. : Просвещение, 1989. – С. 16-19.
149. Конникова Т. Е. Нравственное формирование личности школьника в коллективе / Т. Е. Конникова, В. Г. Куценко, Н. А. Лукьянова. – Ленинград : Ленинградский ордена Трудового Красного Знамени государственный педагогический институт имени А. И. Герцена, 1975. – 186 с.
150. Костюк Г. С. Избранные психологические труды / Г. С. Костюк. – М. : Педагогика, 1988. – 304 с.
151. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк / за ред. Л. М. Проколієнко. – К. : “Рад. школа”, 1989. – 609 с.
152. Коцур В. Найвищий педагогічний ідеал – виховання людяності / В. Коцур // *Вища освіта України. Теоретичний та науково-методичний часопис.* – К., 2005. – 2 (16). – С. 72-78.
153. Кравчук Л. В. Теоретико-методологічні аспекти засвоєння етичних норм молодшими школярами / Л. В. Кравчук // *Проблеми загальної та педагогічної психології.* – К., 2005. – Т. 7. – В. 7. – С. 192-199.
154. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2000. – 992 с.
155. Красиве та чудове у нашому світі : рейтинги краси. – Режим доступу до сайту: <http://beauty-around.com/tops>.
156. Критерії моральної вихованості молодших школярів : кн. для вчителя / за ред. І. Д. Беха, С. Д. Максименка. – К. : Рад.

- Школа, 1989. – 94 с.
157. Круглов Б. С. Методика изучения особенностей формирования ценностных ориентаций / Б. С. Круглов // Диагностическая и коррекционная работа школьного психолога. – М. : Изд-во АПН СССР, 1987. – С. 80-89.
  158. Круглов Б. С. Роль ценностных ориентаций в формировании личности школьника / Б. С. Круглов // Психологические особенности формирования личности школьника. – М. : Педагогика, 1983. – С. 4-11.
  159. Кряжева Н. Л. Развитие эмоционального мира детей / Н. Л. Кряжева. – Ярославль : Академия развития, 1996. – 208 с.
  160. Кузьменко В. У. Індивідуалізоване виховання і навчання в освітніх закладах : навч.-метод. пос. / В. У. Кузьменко. – К. : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2003. – 112 с.
  161. Кузьменко В. У. На порозі Надцивілізації / В. У. Кузьменко, О. Романчук. – К. : Універсум. – 1995. – № 3/4. – С. 6-7.
  162. Кузьмінський А. І. Педагогіка у запитаннях і відповідях / А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – К. : Знання, 2007. – 447 с.
  163. Кульчицкая Е. И. Воспитание чувств детей в семье / Е. И. Кульчицкая. – К. : Рад. школа, 1983. – 120 с.
  164. Курята Ю. В. Об'єктивізація креативного характеру процесу соціалізації дітей молодших класів через феномен дитячої гри / Ю. В. Курята // Проблеми загальної та педагогічної психології. – К., 2005. – Т. 7. – В. 7. – С. 200-205.
  165. Кучеренко А.А. Духовність як домінанта розвитку особистості / А.А. Кучеренко // Проблеми заг. та пед. психології. – К., 2006. – Т. 8. – В. 6. – С. 157-161.
  166. Лазаренко В. І. Психологія : курс лекцій [для студ. усіх спеціальностей] / В. І. Лазаренко, А. О. Чугай. – Дніпропетровськ, 2009. – 74 с.
  167. Ламков Р. Опыт изучения внеурочного времени / Р. Ламков // Книга “Вопросы организации и методики конкретно-

- социологических исследований” – М. : Росвузиздат, 1963. – С. 146-157.
168. Лебедева Л. В. Роль символов в духовной жизни общества / Л. В. Лебедева // Философии в системе духовной культуры на рубеже XXI века. – Курск. – 1997. – С. 96-98.
169. Леві В. Нестандартна дитина / В. Леві. – К. : Радянська школа, 1992. – 225 с.
170. Лейбин В. Словарь-справочник по психоанализу / В. Лейбин. – М. : АСТ, АСТ Москва. – 2010. – 956 с.
171. Лейтес Н. С. Проблема общих способностей в возрастном аспекте / Н. С. Лейтес // “Вопросы психологии”, 1969. – № 2. – С. 15.
172. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – М. : Просвещение, 1981. – 467 с.
173. Леонтьев А. Н. Теоретические проблемы психического развития ребенка / А. Н. Леонтьев // Советская педагогика, 1957. – № 6. – С. 93-105.
174. Липкина А. И. О нравственной жизни школьника / А. И. Липкина. – М. : Знание, 1978. – 48 с.
175. Личко А. Е. Психопатия и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко; [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова]. – СПб : Речь, 2009. – 256 с.
176. Лопатина А. Книга для занятий по духовному воспитанию / А. Лопатина, М. Скребцова // (Книга I-VIII) – М., АО “Солид”, 1996.
177. Лосский Н. О. Условия абсолютного добра / Н. О. Лосский; [вступительная статья А. И. Титаренко]. – М., Политиздат, 1991. – 368 с.
178. Мазін В. М. Критерії та показники сформованості культури професійної самореалізації педагога / М. М. Мазін // Педагогіка і психологія формування творчої особистості : проблеми і пошуки. – 2007. – В. 41. – С. 217-225.
179. Макаренко А. С. Книга для родителей / А. С. Макаренко. – М. : Педагогика, 1988. – 760 с.

- 180.Макаренко С. Чинники гармонійного психологічного розвитку молодших школярів / С. Макаренко // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – 2007. – В. 33. – С. 125-133.
- 181.Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К. : Издательство ООО “КММ”, 2006. – 240 с.
- 182.Максименко С. Д. Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження / С. Д. Максименко. – К. : НИИП, 1990. – 240 с.
- 183.Максименко С. Д. Загальна психологія / С. Д. Максименко // Навчальний посібник. Видання друге, перероблене та доповнене. – Київ : “Центр навчальної літератури”, 2004. – 240 с.
- 184.Малинин Г. А. Воспитательная система С. Т. Шацкого / Г. А. Малинин, Ф. А. Фрадкин. – М. : Прометей, 1993. – 176 с.
- 185.Мардов И.Б. Этапы личной духовной жизни / И.Б. Мардов. – М., 1994. – 78 с.
- 186.Мариенгоф Э. М. Нравственное воспитание учащихся начальных классов / Э. М. Мариенгоф, С. С. Коваленко. – К. : Рад. шк., 1972. – 364 с.
- 187.Марьенко И. С. Нравственное становление личности школьника / И. С. Марьенко. – М. : Педагогика, 1985. – 103 с.
- 188.Маслоу А. Г. Мотивация и личность / А. Г. Маслоу. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
- 189.Матвієнко О. В. Основи морального виховання особистості молодшого школяра / О. В. Матвієнко. – К. : СтилоС, 1999. – 454 с.
- 190.Машбиц Ю.И. Психологические основы управления учебной деятельностью / Ю. И. Машбиц. – К. : Высшая школа, 1987. – 224 с.
- 191.Мельник Л. П. Вплив подружньої сумісності на взаємини дошкільника в дитячому колективі / Л. П. Мельник, Л. М. Співак, Н. С. Славіна // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Серія : психологічні науки. – 2007. – В. 1. – С. 113-117.

192. Мельничук О. Християнська духовність / О. Мельничук // Вісник правди : духовно-просвітницький інформаційний журнал. – 2004. – № 4 (82). – С. 12-15.
193. Метод проектів : традиції, перспективи, життєві результати : практико зорієнтований збірник / [наук. ред. І. Г. Єрмаков]. – К. : Департамент, 2003. – 500 с.
194. Миллер С. Психология развития : методы исследования / С. Миллер. – СПб. : Питер, 2002. – 464 с.
195. Молода Україна : вірші, оповідання, казки, байки, загадки : для мол. та серед. шк. віку / [упорядкув., передм. та прим. О. Таланчук; худож. С. Железняк]. – К. : Веселка, 1993. – 319 с.
196. Монахов Н. И. Изучение эффективности воспитания : теория и методика / Н. И. Монахов. – М. : Педагогика, 1981. – 144 с.
197. Монтессорі М. Самовиховання і самонавчання в початковій школі / М. Монтессорі. – К., 1995. – 108 с.
198. Моральне виховання учнів початкових класів : хрестоматія. – К. : “Рад. школа”, 1972. – 264 с.
199. Морально-етичне виховання молодших школярів / [за ред. В. П. Мацулевич]. – К. : Рад. шк., 1988. – 144 с.
200. Морозова Л. П. Ідеал в системі духовних орієнтацій студентської молоді / Л. П. Морозова // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методи навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми [зб. наук. пр. / редкол.: І. А. Зязюн (голова) та ін.]. – Київ – Вінниця : ДОВ Вінниця, 2000. – С. 256-258.
201. Москалець В. П. Психологічні основи виховання духовності в українській школі : дис. докт. псих. наук. / В. П. Москалець. – К., 1996. – 425 с.
202. Мультифільми – загроза для наших дітей. – Львів : Візантійський патріархат, 2012. – 56 с.
203. Мухина В. С. Детская психология. Серия “Мир психологии” / В. С. Мухина. – М. : ООО Апрель Пресс : ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 352 с.
204. Мухіна В. С. Образотворча діяльність як форма засвоєння

- соціального досвіду / В. С. Мухіна. – М. : Педагогіка, 1981. – 240 с.
205. Назарук О. М. Аналіз соціально-психологічних чинників формування соціально-адаптивної особистості в період молодшого шкільного віку / О. М. Назарук // Проблеми загальної та педагогічної психології. – К., 2007. – Т. 9. – Ч. 7. – С. 162-171.
206. Некрасов А. Л. Ценностные критерии духовности / А. Л. Некрасов // Вопросы общегуманитарного знания. – Пятигорск, 1997. – С. 75-82.
207. Никонорова Л. В. Мировоззрение личности и возрастные особенности его формирования / Л. В. Никонорова // АН УССР, Ин-т философии. – К. : Наук. думка, 1989. – 116 с.
208. Новый Завет и Псалтырь Господа нашего Иисуса Христа. – Симферополь : “ГЕДЕОНОВЫ БРАТЪЯ”, “Молодь”, 1992. – 364 с.
209. Нравственное воспитание учащихся (республиканский межведомственный научный сборник) / [под ред. М. В. Макаревича и Л. Н. Дрозда]. – Мн. : “Нар. асвета”, 1970. – 152 с.
210. Нравственное воспитание школьников / [под ред. И. С. Марьенко]. – М. : “Просвещение”, 1969. – 310 с.
211. Нравственное развитие младших школьников в процессе воспитания / [под ред. И. А. Каирова, О. С. Богдановой]. – М. : Педагогика, 1979. – 192 с.
212. Овсянецька Л. П. Духовні здібності особистості / Л. П. Овсянецька // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2006. – Т. 8. – В. 6. – С. 186-191.
213. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов : [под ред. Н. Ю. Шведова]. – М. : Сов. Энциклопедия, 1973. – 846 с.
214. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академ-видав, 2003. – 448 с.
215. Осева В. Волшебное слово. Рассказы и сказки / Валентина Осева. – К. : Радуга, 1982. – Режим доступа к сайту : <http://www.livelib.ru/book/168685/editions>.
216. Осичнюк Е. Суспільний ідеал і соціальна активність

- особистості / Е. Осичнюк. – К. : Політвидав України, 1974. – 119 с.
217. От Луки Святое Благовествование (в картинках). – Издательство “GBV”, 2000. – 64 с. – Режим доступа к сайту : <http://ru.wikisource.org>.
218. Павелків Р. В. Вікова психологія : підручн. [для студ. вищ. навч. закл.] / Р. В. Павелків. – К. : Кондор, 2011. – 468 с.
219. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці : монографія / Р. В. Павелків. – Рівне : Волин. обереги, 2004. – 248 с.
220. Павлов В. Е. Научно-методологические проблемы возрождения нравственности и духовности общества / [В. Е. Павлов, В. Л. Стукан, Л. Б. Сватовская, С. К. Терле]. – СПб., 1995. – С. 244-256.
221. Пазенюк В. С. Філософія : навчальний посібник / В. С. Пазенюк. – К. : Академвидав, 2008. – 280 с.
222. Панок В. Г. Основи практичної психології : підручник для студ. вузів / В. Г. Панок, Т. М. Титаренко, Н. В. Чепелева; [та ін.]. – К. : Либідь, 1999. – 533 с.
223. Пашукова Т. И. Изменения смысла жизни и духовное преобразование человека / Т. И. Пашукова // Смысл жизни и акме : 10 лет поиска : в 2-х ч. [под. ред. А. А. Бодалева, Г. А. Вайзер, Н. А. Карповой, В. Э. Чудновского]. – М. : Смысл, 2004. – Ч. 2. – 224 с.
224. Педагогика и психология профессионального образования : учеб.-метод. пособие / [Ю. А. Лобейко, Т. Н. Розова, С. И. Тарасова, Е. В. Хохлова, Е. А. Попрядухина, Н. М. Борозинец, О. Г. Зайцева, Е. В. Таранова, И. В. Кобрянова, В. А. Ивашова, О. Н. Федиско]. – Ставрополь : АГРУС, 2006. – 328 с.
225. Педагогіка : конспект лекцій : роль виховання у розвитку людини і формування її особистості. – Режим доступу до сайту : <http://pidruchniki.com/pedagogika/>
226. Пенькова О. І. Сім'я як чинник розвитку духовних цінностей старшокласників / О. І. Пенькова // Проблеми загальної та

- педагогічної психології. – К., 2009. – Т. XI. – Ч. 5. – С. 270-276.
227. Петрий П.В. Духовные ценности / П.В. Петрий. – М. : Академия, 1998. – 114 с.
228. Петровский А. В. Опыт построения социально-психологической концепции межличностных отношений / А. В. Петровский // Проблемы теории воспитания. – М., 1974. – Ч. 1. – С. 151-173.
229. Петрочко Ж. До духовності стежками традиційності і мистецтва слова // Рідна школа : щомісячний науково-педагогічний журнал. – 2000. – № 4 (844) квітень. – С. 17-19.
230. Пиаже Ж. Аффективное бессознательное и когнитивное бессознательное / Ж. Пиаже // Вопросы психологии. – 1996. – № 6. – С. 125.
231. Пиаже Ж. Психология интеллекта [электронный ресурс] : пер. с англ. и фр. / Жан Пиаже. – СПб. : Питер, 2003. – 192 с.
232. Підласий І. Ідеали українського виховання / І. Підласий // Рідна школа : щомісячний науково-педагогічний журнал. – 2000. – № 2 (842) лютий. – С. 3-7.
233. Пірен М. І. Європейські цінності – детермінанта змін в сучасній Україні : навчальний посібник-практикум / Марія Іванівна Пірен. – Чернівці : Друк-Арт, 2016. – 256 с.
234. Пірен М. Релігійна соціалізація особистості як чинник утвердження духовних цінностей громадянського суспільства / М. Пірен // Соціальна психологія. – 2005. – № 6 (14). – С. 31-41.
235. Побірченко Н. А. Розвивальна економіка : [для вчителів початкової школи, практи. психологів, батьків та учнів дошк. навчання] / Неоніла Антонівна Побірченко. – К. : Науковий світ, 2004. – 198 с.
236. Подкопаева Ю.В. Представления о духовном идеале личности как предмет психологического исследования / Ю.В. Подкопаева // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – Курск, 2014. – № 3 (93). – С. 195-200.
237. Подкопаева Ю.В. Виявлення соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал в учнів молодших

- класів / Ю.В. Подкопаєва // Вісник К-ПНУ ім. І. Огієнка : психологічні науки / [редкол. : А.І. Шинкарюк (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2013. – В. 5. – С. 129-139.
238. Подкопаєва Ю.В. Вплив особливостей сімейного спілкування на формування особистості дитини молодшого шкільного віку / Ю.В. Подкопаєва // Наук. праці К-ПНУ ім. І. Огієнка : зб. за підсумками звітної наук. конференції викладачів, докторантів і аспірантів, присвяченої 90-річчю К-ПНУ. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І.Огієнка, 2008. – В. 7. – Т. 4. – С. 23-24.
239. Подкопаєва Ю.В. Вплив сім'ї та сімейних цінностей на формування духовності особистості дитини / Ю.В. Подкопаєва // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць К-ПНУ ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – В. 9. – С. 323-334.
240. Подкопаєва Ю.В. Експериментальне дослідження психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів / Ю.В. Подкопаєва // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць К-ПНУ ім. І.Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. С.Д.Максименка, Л.А.Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – В. 15. – С. 510-521.
241. Подкопаєва Ю.В. Зміст та принципи психолого-педагогічної програми формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів / Ю.В. Подкопаєва // Зб. наук. праць молодих вчених К-ПНУ ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2013. – В. 4. – С.44-45.
242. Подкопаєва Ю.В. Моральне виховання як соціальна орієнтація особистості / Ю.В. Подкопаєва // Вісник К-ПНУ ім. І. Огієнка : психологічні науки / [редкол. : А.І. Шинкарюк (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2011. – В. 3. – С. 119-126.

243. Подкопаева Ю.В. Основні психологічні особливості формування духовних ідеалів у дітей молодшого шкільного віку / Ю.В. Подкопаева // Зб. наук. праць молодих вчених К-ПНУ ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2009. – В. 1. – С. 167-168.
244. Подкопаева Ю.В. Особливості сімейних відносин та спілкування / Юлія Валеріївна Подкопаева // Наук. праці Кам'янець-Подільського державного університету. Серія : психологічні науки. – Кам'янець-Подільський : Видавець Зволейко Д.Г., 2007. – В. 1. – С. 143-146.
245. Подкопаева Ю.В. Особливості уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів після проведення формувального експерименту / Ю.В. Подкопаева // Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції [Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин], (Кам'янець-Подільський – Київ – Казань – Жешів – Брест – Варшава, 24-25 квітня, 2014 р.) / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 203-205.
246. Подкопаева Ю.В. Програма та методика дослідження уявлень про духовний ідеал молодших школярів / Ю.В. Подкопаева // Наук. праці К-ПНУ ім. І. Огієнка : зб. за підсумками звітної наук. конференції викладачів, докторантів і аспірантів. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2012. – В. 11. – Т. 1. – С. 157-158.
247. Подкопаева Ю.В. Психодіагностичний інструментарій дослідження уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку / Ю.В. Подкопаева // Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції [Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин], (Київ – Кам'янець-Подільський, 22-23 травня 2012 р.) / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : “Медобори-2006”, 2012. – С. 285-288.
248. Подкопаева Ю.В. Психологічний зміст поняття духовного ідеалу особистості / Ю.В. Подкопаева // Наук. праці К-ПНУ

- ім. І. Огієнка : зб. за підсумками звітної наук. конференції викладачів, докторантів і аспірантів. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2011. – В. 10. – Т. 2. – С. 139-140.
249. Подкопаєва Ю.В. Психологічні механізми формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів / Ю.В. Подкопаєва // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць К-ПНУ ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – В. 17. – С. 427-437.
250. Подкопаєва Ю.В. Психолого-педагогічні основи етичного розвитку особистості у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку / Ю.В. Подкопаєва // Вісник К-ПНУ ім. І. Огієнка : психологічні науки / [редкол. : А.І. Шинкарюк (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – В. 2. – С. 146-153.
251. Подкопаєва Ю.В. Психолого-педагогічні підходи до формування духовних ідеалів особистості / Ю.В. Подкопаєва // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К., 2009. – Т. XI. – Ч. 5. – С. 306-313.
252. Подкопаєва Ю.В. Уявлення про духовні ідеали особистості як предмет психологічного дослідження / Ю.В. Подкопаєва // Зб. наук. праць молодих вчених К-ПНУ ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – В. 2. – С. 130-131.
253. Подкопаєва Ю.В. Формування духовних ідеалів у дітей молодшого шкільного віку / Ю.В. Подкопаєва // Наук. праці К-ПНУ ім. І. Огієнка : зб. за підсумками звітної наук. конференції викладачів, докторантів і аспірантів. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2009. – В. 8. – Т. 5. – С. 25-26.
254. Полозова Т. Д. Міра ефективності виховання – духовна зрілість / Т. Д. Полозова. – К. : “Знання”, 1976. – 48 с.
255. Помиткін Е. О. Актуалізація проблеми духовного розвитку особистості в історичному поступі психологічної науки /

- Е.О. Помиткін // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2006. – Т. 8. – В. 6. – С. 215-222.
256. Помиткін Е. О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти / Е. О. Помиткін // Науково-методичний посібник. – К. : ІЗМН, 1996. – 164 с.
257. Помиткін Е. О. Духовно орієнтований підхід у процесі психологічного консультування учнів / Е.О.Помиткін // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. праць Уманського держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини. – К. : Наук. світ, 2002. – В. 3. – С. 102-106.
258. Помиткін Е. О. Ідеали краси, добра та істини у розвитку духовності майбутнього професіонала / Е. О. Помиткін // Педагогічний процес : теорія і практика : зб. наук. праць / Благод. фонд ім. А. С. Макаренка; [голов. ред. С. О. Сисоєва]. – К., 2003. – В. II. – С. 267-276.
259. Помиткін Е. О. Ідеали Краси, Добра та Істини як світоглядні орієнтири особистісного розвитку / Едуард Помиткін // Професійно-мистецька школа у системі національної освіти : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (1-3 жовт. 2008., смт Мала Білозерка Запоріз. обл.) / [редкол. : І. А. Зязюн, Н. Г. Ничкало, О. М. Отич та ін.]; Ін-т педагогічної освіти і освіти дорослих АПН України. – К. ; Чернівці : Зелена Буковина, 2008. – С. 66-75.
260. Помиткін Е. О. Індивідуальне психологічне консультування учнівської молоді на засадах духовно орієнтованого підходу / Е. О. Помиткін // Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Філософія. Психологія. Педагогіка : зб. наук. праць. – Київ : ІВЦ “Політехніка”, 2006. – № 2 (17). – С. 101-104.
261. Помиткін Е. О. Програма спецкурсу “12 шляхів духовності” / Е. О. Помиткін. – К. : Освіта України, 2007. – 28 с.
262. Помиткін Е. О. Психологічне забезпечення духовного розвитку дитини : програма роботи з дітьми від 5 до 18 років : [навч. посіб.] / Едуард Помиткін. – К. : Шк. світ, 2008. – 128, [1] с.

263. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості : монографія / Едуард Помиткін. – К. : Наш час, 2007. – 280, [2] с.
264. Помиткін Е. О. Психолого-педагогічне забезпечення процесу духовного зростання учнівської молоді в закладах освіти / Е. О. Помиткін // Педагогічна освіта : теорія і практика. Психологія. Педагогіка : зб. наук. праць. – К. : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2006. – № 5. – С. 33-40.
265. Помиткін Е. О. Розвиток особистості учня і вчителя : гуманізація управління в школі: метод. рек. / Е.О. Помиткін. – К. : ІПППО АПН України, 1999. – 40 с.
266. Помиткін Е. О. Соціально-психологічні умови процесу духовного розвитку особистості / Е. О. Помиткін // Соціальна психологія : укр. наук. журн. – 2007. – № 1(21). – С. 104-111.
267. Помиткін Е. О. Філософсько-психологічний зміст поняття духовності та духовного розвитку особистості / Е.О. Помиткін // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірн. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / [за ред. академіка С. Д. Максименка]. К., 2006. – Т. 8. – Ч. 9. – С. 279-286.
268. Помиткіна Л. В. Взаємодія психолога і вчителя як умова творчого зростання особистості учня / Л. В. Помиткіна // Матеріали Міжнародної наукової конференції [Творча особистість у системі неперервної освіти], (16-17 травня 2000 р.) / за ред. С. О. Сисоевої і О. Г. Романовського. – Харків : ХДПУ, 2000. – 293 с.
269. Помиткіна Л. В. Виховуємо читаючи : для тих, хто дбає про дітей / Любов Помиткіна, Едуард Помиткін. – К. : Шк. світ, 2011. – 184 с.
270. Помиткіна Л. В. Психологія прийняття особистістю стратегічних життєвих рішень / Монографія / Любов Віталіївна Помиткіна. – К. : Кафедра, 2013. – 381 с.
271. Помиткіна Л. В. Соціально-психологічні чинники шкільної тривожності молодших школярів / Л. В. Помиткіна,

- М. П. Полухіна // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Інституту психології імені Г.С.Костюка. – К. : ДП “Інформаційно-аналітичне агентство”, 2015. – Т.Х. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – В. 27. – С. 482-492.
272. Помиткіна Л. В. Уроки психології для учнів початкової школи [навч.-метод. посібник] / Л. В. Помиткіна, Е. О. Помиткін. – К. : Освіта України, 2011. – 244 с.
273. Помяткін Э. А. 12 путей духовности / Э. А. Помяткін // Учебное пособие. – К. : “Внутренний мир”. – 2011. – 112 с.
274. Пономаренко В. А. Психология духовности профессионала / В. А. Пономаренко. – М. : РАО ГНИИИ МО РФ, 1997. – 296 с.
275. Попов К. Г. Бездуховность / К. Г. Попов. – София : Университетское изд. “Св. Климент Орхидски”, 1998. – 288 с.
276. Потапова А. В. Нагорная проповедь Спасителя : сущность христианского учения / А.В. Потапова, В.П. Герейло. – К. : “Радянська школа”, “ОРБИТА”. – 1991. – 80 с.
277. Православный молитвослов “Слава Богу за все”. Молитвы на всякую потребу. – М. : “Ковчег”, 2005. – 464 с.
278. Практична психологія у системі освіти. Питання організації та методики : матеріали на допомогу шкільним психологам, соціальним педагогам, класним керівникам / за заг. ред. В. Г. Панка. – К. : ІСДО, 1995. – 132 с.
279. Прозументова Г. Н. Некоторые вопросы определения сформированности ценностных ориентаций учащихся / Г. Н. Прозументова // Психолого-педагогические вопросы организации учебно-воспитательного процесса. – Томск, 1978. – С. 37-63.
280. Професійна освіта : словник : навч. посібник / [уклад. С. У. Гончаренко та ін.; за ред. Н. Г. Ничкало]. – К. : Вища школа, 2000. – 149 с.
281. Психологическая диагностика : проблемы и исследования / [под ред. К. М. Гуревича]. – М. : Педагогика, 1981. – 232 с.
282. Психологические основы формирования личности в

- педагогическом процессе / [А. Коссаковски, К. Отто, И. Ломпшер и др.]; под ред. А. Коссаковски и др. – М. : Педагогика, 1981. – 224 с.
283. Психология. Словарь / [под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – 2-е изд-е, испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
284. Психологічна енциклопедія / [автор-упорядник О. М. Степанов]. – К. : “Академвидав”, 2006. – 424 с.
285. Развитие личности ребенка : [пер. с англ. / под ред. А. Фонарева]. – М. : Прогресс, 1987. – С. 190-211.
286. Развитие личности учащихся в процессе обучения / [под ред. М. Й. Боришевского]. – К. : Высшая школа, 1985. – 79 с.
287. Развитие нравственных убеждений школьников / [под ред. М. Й. Боришевского]. – К. : Рад. шк., 1986. – 181 с.
288. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – СПб. : Издательство “Питер”, 2000. – 656 с.
289. Репина Т. А. Социально-психологическая характеристика группы детского сада / Т. А Репина. – М. : Педагогика, 1988. – 232 с.
290. Рідна школа : вірші, оповідання, казки, загадки, приказки / [для мол. шк. віку / упорядк. Ю. Кравченка; худ. оформлення О. Міхнушова]. – К.: Веселка, 1985. – 200 с.
291. Ріпа Н. Виховання духовного світу школярів / Н. Ріпа, В. Слюсаренко. – К. : Міжрегіон. ін-т удосконалення вчителів, 1995. – 252 с.
292. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога в образовании / Е. И. Рогов // учеб. пособие. – М. : Владос, 1996. – 528 с.
293. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. – М. : Изд. группа “Прогресс”, Универс, 1994. – 480 с.
294. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості : монографія / [за ред. Н. В. Чепелевої]. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 276 с.

- 295.Роменець В. А. Історія психології Відродження / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 2005. – 916 с.
- 296.Роменець В. А. Психологія творчості / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 2001. – 288 с.
- 297.Роменець В. А. Фантазія, пізнання, творчість / В. А. Роменець. – К. : Вища шк., 1965. – 151 с.
- 298.Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн. – М., 1957. – 328 с.
- 299.Рубинштейн С. Л. О мышлении и путях его исследования / С. Л. Рубинштейн. – М. : АН СССР, 1958. – 145 с.
- 300.Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Учпедгиз, 1946. – 704 с.
- 301.Рувинский Л. И. Психолого-педагогические проблемы нравственного воспитания школьников / Л. И. Рувинский. – М. : Педагогика, 1981. – 128 с.
- 302.Руденко В. М. Математичні методи в психології : підручник / В. М. Руденко, Н. М. Руденко. – К. : Академ-видав, 2009. – 384 с.
- 303.Савчин М. В. Вікова психологія : навчальний посібник / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.
- 304.Савчин М. В. Духовний потенціал людини / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ : Вид-во “Плаї” Прикарпатського університету, 2001. – 203 с.
- 305.Садова І. Внутрішня позиція як умова розвитку самосвідомості молодших школярів / І. Садова // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2006. – Т. 8. – В. 4. – С. 328-334.
- 306.Сейдалина А. А. Культура и духовный мир личности // Философская культура и ее роль в развитии личности / А. А. Сейдалина. – М., 1996. – С. 71-93.
- 307.Семенов І. М. Тенденції психології розвитку мислення, рефлексії та пізнавальної активності : [навчальний посібник] / І. М. Семенов. – М. : Московський психолого-соціальний ін-т; Воронеж : Видавництво НВО “МОДЕК”, 2000. – 64 с.

308. Семиченко В. А. Психологія педагогічної діяльності : [навч. посіб.] / В. А. Семиченко. – К. : Вища шк., 2004. – 335 с.
309. Семья в психологической консультации / [под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина]. – М. : Педагогика, 1989. – С. 85-202.
310. Силуянова И. В. Истины и идолы. Ложь современного атеизма / И. В. Силуянова. – М. : Изд-во Моск. подворья Свято-Троицкой Сергиевой лавры, 2003. – 110 с.
311. Силуянова И. Духовность как способ жизнедеятельности / И. Силуянова // Философские науки. – 1991. – № 12. – С. 100-105.
312. Сіркізюк В. В. Основи національного виховання : [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів] / В. В. Сіркізюк. – 2004. – 304 с.
313. Скиннер Б. Ф. Оперантное поведение [Электронный ресурс] / Б. Ф. Скиннер. – Режим доступа к сайту : http://royallib.com/read/skinner_berres/operantnoe_povedenie.html#0
314. Скларова А. М. Нравственное воспитание : проблемы и перспективы в формировании духовности / А. М. Скларова // Проблемы человека в меняющемся мире. – СПб., 1997. – С. 124-131.
315. Скрипченко О. В. Основи психології і педагогіки. Психічні процеси : навч.-метод. посібник / О. В. Скрипченко, І. М. Бушай, Л. О. Скрипченко. – К. : Видавництво Національного педагогічного ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2003. – 146 с.
316. Слабкий Г. О. Медико-соціальні та правові аспекти девіантної поведінки дітей та підлітків : [метод. рекомен.] / Г. О. Слабкий, В. В. Беспалько, О. В. Коган, О. О. Федьков. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. – 32 с.
317. Слобідський Серафим Протоієрей. Закон Божий : підручник для сім'ї та школи. – К. : Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – В. 3. – 654 с.
318. Словарь по этике / [под ред. О. Г. Дробницкого и И. С. Кона]. – М. : Политиздат, 1970. – 398 с.
319. Словарь психолога-практика / [сост. С. Ю. Головин]. – 2-е

- изд., перераб. и доп. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2001. – 976 с.
320. Смирнов Л. М. Анализ опыта разработки экспериментальных методов изучения ценностей / Л. М. Смирнов // Психологический журнал. – 1996. – Т. 17. – 1. – С. 157-168.
321. Смирнов Т. Л. Подводные рифы Практики Осознанного Сновидения / Т. Л. Смирнов. – Режим доступа к сайту : <http://skaz.pro/>.
322. Смольникова Г.В. Впровадження ідей С. Русової, спрямованих на соціально-моральне виховання дошкільників / Г.В. Смольникова // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка / Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка; гол. ред. Носко М.О. – Чернігів : ЧНПУ, 2011. – В. 93. – С. 280-282.
323. Смольникова Г. В. Психологічні особливості навчання дорослих / Г. В. Смольникова // Педагогічний процес : теорія і практика : збірник наукових праць. – К., 2009. – (4). – С. 303-308.
324. Смольникова Г. В. Психологічні особливості спілкування дітей в різновікових групах дошкільного навчального закладу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Г. В. Смольникова. – Київський міський педагогічний університет імені Б. Д. Грінченка. – К., 2008. – 21 с.
325. Смольникова Г.В. Специфіка консультативної діяльності практичного психолога з батьками в дошкільному навчальному закладі / Г.В. Смольникова // Міжнародний науковий форум : соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. : збірник наукових праць. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – В. 10. – С. 173-182.
326. Смольникова Г. В. Формування якостей різновікового спілкування дошкільників засобами гри / Г. В. Смольникова // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки : реалії та перспективи : збірник наукових

- праць. – К., 2007. – (8). – С. 261-265.
327. Сороцкая О. Н. Формирование нравственных представлений на уроках чтения (II класс) / О. Н. Сороцкая // В кн. : Пути и средства достижения прочности знаний в начальных классах [под ред. М. П. Кашина]. – М. : Просвещение, 1978. – С. 70-77.
328. Соціально-психологічні аспекти процесу адаптації учнів : [навчально-методичний посібник] / І. С. Булах, Г. О. Хомич, А. М. Виногородський, І. О. Сабанадзе. – К. : УДПУ імені М. П. Драгоманова, 1997. – 180 с.
329. Спеціальна педагогіка : понятійно-термінологічний словник / [за редакцією академіка В. І. Бондаря]. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 436 с.
330. Ставицька С. О. Духовна самосвідомість особистості : становлення і розвиток в юнацькому віці : монографія / Світлана Олексіївна Ставицька. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 727 с.
331. Стельмахович М. Українська родина / М. Стельмахович. – К. : “Корисні поради”, 1995. – С. 32.
332. Стельмахович М. Християнська етика в початковій школі / М. Стельмахович // Щомісячний науково-методичний журнал “Початкова школа”. – 1999. – № 4. – (358) квітень. – С. 56-58.
333. Степанишин Б. Реанімація духовності / Б. Степанишин // Українська культура, 1991. – 12. – С. 26-27.
334. Степашко Л. А. Философия воспитания и образования в системе духовных ценностей современной цивилизации / Л. А. Степашко // Актуальные проблемы современной цивилизации. – Хабаровск, 1996. – С. 167-182.
335. Столин В. В. Семья как объект психологической диагностики и неврачебной терапии / В. В. Столин // Семья и формирование личности. – М. : НИИ общей педагогики АПН СССР, 1981. – С. 27-38.
336. Столяренко О. Б. Психологія особистості : навчальний посібник / О. Б. Столяренко. – К. : Центр учбової літератури,

2012. – 280 с.
337. Субботский Е. В. Исследования морального развития ребёнка в зарубежной психологии / Е. В. Субботский // Вопросы психологии. – 1975. – № 6. – С. 149-156.
338. Сухомлинський В. О. Сто порад вчителів / В. О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа., 1988. – 304 с.
339. Сухомлинський В. О. Чиста криниця : казки, оповідання, етюди : [для сімейного читання] / В. О. Сухомлинський. – К. : Веселка, 1993. – 287 с.
340. Талызина Н. Ф. Педагогическая психология [учеб. для студ. сред. пед. учеб. заведений] / Н. Ф. Талызина. – М. : Издательский центр “Академия”, 1999. – 3-е изд., стереотип. – 288 с.
341. Тараненко І. Г. Демократичні цінності у становленні громадянина / І. Г. Тараненко // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 2. – С. 151.
342. Терпан В. В. Психологічний супровід молодших школярів як засіб забезпечення особистісного розвитку дитини / В. В. Терпан // Наук. записки Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – 2005. – Т. 4. – В. 26. – С. 117-121.
343. Титаренко В. Я. Семья и формирование личности / В. Я. Титаренко. – М. : Мысль, 1987. – 352 с.
344. Тищенко С. П. Идеали формуруются з дитинства / С. П. Тищенко. – К. : “Знання”, 1973. – 47 с.
345. Ткачук І. Християнська родина / І. Ткачук. – Львів : “Благовісник Галичини”, 2003. – 32 с.
346. Толстой Л. Н. Собрание сочинений в 22 т. / Л. Н. Толстой. – М., “Художественная литература”, 1978-1985. – Режим доступа к сайту : <http://www.rvb.ru/tolstoy/toc.htm>.
347. Трифонов Е. В. Пневмапсихосоматология человека : русско-англо-русская энциклопедия / Е. В. Трифонов. – 15-е изд., 2012. – Режим доступа к сайту: <http://www.tryphonov.ru>.
348. Тугаринов В. П. Теория ценностей в марксизме / В. П. Тугаринов. – Л., 1968. – 124 с.
349. Узунова В. Г. Роль ценностных ориентаций и социальных

- установок как факторов мотивации поведения личности / В. Г. Узунова. – Вестник ЛГУ. – 1975. – 29. – В. 4. – С. 135-138.
350. Урунтаева Г. А. Практикум по дошкольной психологии / Г. А. Урунтаева, Ю. А. Афонькина : пособие [для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений]. – 2-е изд., стереотип. – М. : Издательский центр “Академия”, 2000. – 304 с.
351. Ушинський К. Д. Про сімейне виховання / К. Д. Ушинський. – К. : Рад. шк., 1974. – 150 с.
352. Фарина С. Я. Виховний ідеал як мета виховання (теоретико-методологічний аспект проблеми) / С. Я. Фарина // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми [зб. наук. пр. / редкол. : І. А. Зязюн (голова) та ін.]. – Київ – Вінниця : ДОВ Вінниця, 2000. – С. 272-275.
353. Фарина С. Я. Духовні цінності як домінанта поведінки особистості в кризових умовах / С. Я. Фарина // Неперервна професійна освіта : теорія і практика // Науково-методичний журнал. – 2001. – В. 3. – С. 45-55.
354. Федотова В. Г. Душевное и духовное / В. Г. Федотова // Философские науки. – 1988. – № 7. – С. 50-58.
355. Философский энциклопедический словарь / [гл. ред. : А. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов]. – М. : Сов. энц., 1983. – 840 с.
356. Фіцула М. М. Педагогіка : [навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти] / М. М. Фіцула. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2000. – 544 с.
357. Флоренская Т. Мир дому твоему / Т. Флоренская // Воспитание школьников, 1999. – № 5. – С. 41-46.
358. Фокина Н. Э. Некоторые особенности развития моральных суждений детей / Н. Э. Фокина // В кн. : Новые исследования в психологии. – М. : Педагогика, 1978. – С. 41-45.
359. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
360. Фрейд З. “Я” и “Оно” / З. Фрейд. – Тбилиси : Мерани, 1991. –

Т. 1. – С. 351-392.

361. Фрейд З. Введение в психоанализ / З. Фрейд; [гл. ред. Ф. В. Бассин и М. Г. Ярошевский]. – М. : Наука, 1991. – 456 с.
362. Фром Алан “Абетка для батьків” / А. Фром. – М. : Леніздат, 1999. – 379 с.
363. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М. : Прогресс, 1990. – 271 с.
364. Фромм Э. Иметь или быть / Э. Фромм. – М. : Прогресс, 1990. – 238 с.
365. Хамяляйнен Ю. Воспитание родителей / Ю. Хамяляйнен. – М., 1993. – С. 98-102.
366. Хрестоматия по глубинной психологии / [ред. Л. А. Хегай]. – М. : ЧеРо, 1996. – 248 с.
367. Хрестоматия по гуманистической психотерапии [текст] / сост. М. Папуш ; пер. с англ. М. Папуш, А. Ващенко. – М. : Ин-т общегуманит. исслед., 1995. – 302 с.
368. Худякова Н. Л. Теория и методика воспитания : учеб. пособие / Н. Л. Худякова. – Челябинск : Изд-во Челяб. гос. ун-та, 2009. – 277 с.
369. Чамата П. Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей / П. Р. Чамата. – К. : Знання, 1965. – 48 с.
370. Черній А. М. Релігія як творчий стан людського духу // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / А. І. Комарова, Ю. П. Богуцький та ін. – К. : Науково-дослідний інститут “Проблеми людини”, 1999. – Т. 14. – С. 109-113.
371. Читанка з історії філософії : у 6-ти кн. / [під ред. Г. І. Волинки]. – К. : Довіра, 1993. – Кн. 6. : Зарубіжна філософія ХХ ст. – 239 с.
372. Шевченко В. Н. Духовність, діяльність, культура / В. Н. Шевченко // Свободанає думка. – 1993. – № 5. – С. 81-88.
373. Шишова І. О. Формування духовності особистості (віковий,

- етнічний та соціальний аспекти) / І. О. Шишова // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2006. – Т. 8. – 4. 8. – С. 376-382.
374. Шустров А. Г. Проблемы образования и духовной целостности в условиях цивилизации / А. Г. Шустров // Культура. Образование. Православие. – Ярославль, 1996. – С. 40-42.
375. Щербань П. Формування духовної культури особистості / П. Щербань // Рідна школа, 1999. – № 7-8. – С. 24.
376. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. А. Юстицкис. – СПб. : Питер, 1999. – 656 с.
377. Эльконин Д. Б. Психическое развитие в детских возрастах / Д. Б. Эльконин. – Воронеж, 1995. – 416 с.
378. Эстетическое воспитание школьников : вопросы теории и методики (Педагогическая наука – реформы школы) / [под ред. М. Д. Таборидзе]. – М. : Педагогика, 1988. – 104 с.
379. Юзвак Ж. Джерела духовності. “Духовність : погляд психолога” / Ж. Юзвак // “Початкова школа” : щомісячний науково-методичний журнал. – Київ. – березень 2000. – № 3 (369). – С. 5-7.
380. Юзвак Ж. М. Духовний розвиток особистості : проблеми, гіпотези, теоретична модель / Ж. М. Юзвак // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників : Міжвідомчий наук. зб. / А. І. Комарова, Ю. П. Богущкий та ін. – К. : Наук.-досл. ін.-т. “Проблеми людини”. – 1999. – Т. 14. – С. 123-129.
381. Юнг К. Г. Архетип и символ / К. Г. Юнг; [пер. В. В. Зеленский]. – М. : Ренессанс, 1991. – 304 с.
382. Юнг К. Г. Проблемы души нашего времени / К. Г. Юнг. – М. : Прогресс; Универсум, 1994. – С. 121.
383. Юрчук В. В. Современный словарь по психологии / В. В. Юрчук. – М. : “Современное слово”, 1998. – 768 с.
384. Ягупов В. В. Педагогіка : [навч. посібник] / В. В. Ягупов. – К. : Либідь, 2002. – 560 с.

385. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції : [навч. посібник] / Т. С. Яценко. – К. : Либідь, 1996. – 264 с.
386. Baumeister Roy F. Social Psychology and Human Nature / Baumeister Roy F., Bushman Brad J. – 2010. – P. 337.
387. Beaty J. Observing Development of the Young Child / Beaty J. – Englewood Cliffs, New York : Prentise-Hall, 1993. – 124 p.
388. Belsky J. From exploration to play : A cross-sectional study of infant behavior / Belsky J., Most R. K. – Developmental Psychology, 1981.
389. Billman J. Observation and participation in early childhood settings / Billman J., Sherman J. – U.S.A. : A Viacom Company, 1997. – 186 p.
390. Bredekamp S. Reaching Potentials : Transforming Early Childhood Curriculum and Assessment / Bredekamp S., Rosegrand T. – Washington, DC : NAEYS. – 1995. – V. 2. – 560 p.
391. Dunn J. Becoming a family member : Family conflict and the development of social understanding / Dunn J., Munn P. – Child Development, 1985. – P. 56, 480-492.
392. Erickson E. H. Childhood and society. – New York, Norton, 1950.
393. Feigl H. Mind-body, not a pseudo problem. – In : M. Scher (Ed.). Theories of the mind. – New York, The Free Press of Glencoe, 1962. – P. 572-581.
394. Frankl V. E. Man's search for meaning : An introduction to logo therapy. A newly revised and enlarged edition of From death-camp to existentialism. (Transi, by I. Lasch). – Boston, Beacon Press, 1962.
395. Jourard S, Healthy personality. N.Y., 1974.
396. Larry Hjelle, Daniel Ziegler “Personality Theories : Basic Assumptions, Research, and Applications”, 3th ed., 1992. – 402 p.
397. London P., Schulman R. E., Black M, S. Religion, guilt and ethical standards. – University of Illinois, undated manuscript.
398. Maslow, Abraham H. Religions, values, and peak-experiences. – New York ect., 1976.
399. McClelland C. C. How motives, skills and values determine what people do. – American Psychologist, 1985. – 40. – P. 812-825.

400. Podkopaieva Y.V. The specificity of concepts formation on the inward ideal in junior pupils / Y.V. Podkopaieva // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2015. – Issue 27. – P. 446-459.
401. Reaching Potentials : Appropriate curriculum and assessment for young children / Ed. Rosegrand T. – Washington : NAEYS, 1993. – 170 p.
402. Rogers C. R. On becoming a person. – Cambridge, MA : Riverside Press, 1961.
403. Sears R. R., Maccoby E. E., Levin H. Patterns of child rearing. – New York, Harper, 1957.
404. Singer J. L. Affect and imagination in play and fantasy. – In : C. E. Izard (Ed.). Emotions in personality and psychopathology. – New York, Plenum, 1979. – P. 13-34.
405. Sinnott E. W. The bridge of life. – New York, Simon and Schuster, 1966.
406. The School Psychologist. Mary Alice White, Ph. D. and Myron W. Harris, Ph. D. Harper & Brothers, publishers, New York, 1985.

ДОДАТКИ

Додаток А

Характеристика показників виділених критеріїв сформованості уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку та їх оцінювання в балах

Ціннісно-позитивне ставлення до ідеалів Краси та Добра

- А) молодший школяр постійно прагне до розмежування проявів краси та потворності у реальному житті, літературних і мистецьких творах – 3 бали;
  - Б) молодший школяр періодично прагне до розмежування проявів краси та потворності у реальному житті, літературних і мистецьких творах – 2 бали;
  - В) молодший школяр демонструє лише поодинокі прояви розмежування краси та потворності у реальному житті, літературних і мистецьких творах – 1 бал;
  - Г) у молодшого школяра відсутні прояви розмежування краси та потворності у реальному житті, літературних і мистецьких творах – 0 балів;
-
- А1) молодший школяр постійно прагне до розмежування добрих та поганих (злих) вчинків людей у реальному житті, літературних і мистецьких творах – 3 бали;
  - Б1) молодший школяр періодично прагне до розмежування добрих та поганих (злих) вчинків людей у реальному житті, літературних і мистецьких творах – 2 бали;
  - В1) молодший школяр демонструє лише поодинокі прояви розмежування добрих та поганих

- (злих) вчинків людей у реальному житті, літературних і мистецьких творах – 1 бал;
- Г1) у молодшого школяра відсутні прояви розмежування добрих та поганих (злих) вчинків людей у реальному житті, літературних і мистецьких творах – 0 балів.
- А2) молодший школяр постійно ціннісне ставиться до природи – 3 бали;
- Б2) молодший школяр періодично виявляє ціннісне ставлення до природи – 2 бали;
- В2) молодший школяр демонструє лише поодинокі прояви ціннісного ставлення до природи – 1 бал;
- Г2) у молодшого школяра відсутні прояви ціннісного ставлення до природи – 0 балів.

Ідентифікація з носіями ідеалів Краси та Добра

- А3) молодший школяр постійно спрямований на високодуховні особистості – 3 бали;
- Б3) молодший школяр періодично спрямований на високодуховні особистості – 2 бали;
- В3) молодший школяр демонструє лише поодинокі прояви спрямування на високодуховні особистості – 1 бал;
- Г3) молодший школяр спрямований на бездуховні особистості – 0 балів.
- А4) молодший школяр постійно прагне проявляти добро, завжди готовий прийти на допомогу іншим людям, розділити з ними радість і горе – 3 бали;
- Б4) молодший школяр періодично прагне проявляти добро та готовність прийти на допомогу іншим людям, розділити з ними радість і горе – 2 бали;

- В4) молодший школяр вкрай рідко прагне проявляти добро, приходять на допомогу іншим людям, розділяє з ними радість і горе – 1 бал;
- Г4) у молодшого школяра відсутнє прагнення до проявів добра і допомоги іншим людям, байдуже ставлення до їх радості та горя – 0 балів.
- А5) молодший школяр постійно емоційно виражає власні естетичні вподобання – 3 бали;
- Б5) молодший школяр інколи емоційно виражає власні естетичні вподобання – 2 бали;
- В5) молодший школяр демонструє поодинокі прояви емоційного вираження власних естетичних вподобань – 1 бал;
- Г5) молодший школяр не проявляє власних естетичних вподобань – 0 балів.

Наслідування поведінки людей і літературних персонажів

- А6) молодший школяр активно наслідує поведінку дорослих, які є носіями духовних ідеалів – 3 бали;
- Б6) молодший школяр інколи наслідує поведінку дорослих, які є носіями духовних ідеалів – 2 бали;
- В6) молодший школяр рідко наслідує поведінку дорослих, які є носіями духовних ідеалів – 1 бал;
- Г6) молодший школяр наслідує поведінку дорослих, які є носіями бездуховних ідеалів – 0 балів.
- А7) молодший школяр активно наслідує поведінку дітей із проявами духовних ідеалів – 3 бали;

- Б7) молодший школяр інколи наслідує поведінку дітей із проявами духовних ідеалів – 2 бали;
- В7) молодший школяр рідко наслідує поведінку дітей із проявами духовних ідеалів – 1 бал;
- Г7) молодший школяр наслідує поведінку дітей із проявами бездуховних ідеалів – 0 балів.
- А8) молодший школяр активно наслідує поведінку літературних персонажів (героїв художніх фільмів і мультиплікації), які є носіями духовних ідеалів – 3 бали;
- Б8) молодший школяр інколи наслідує поведінку літературних персонажів (героїв художніх фільмів і мультиплікації), які є носіями духовних ідеалів – 2 бали;
- В8) молодший школяр рідко наслідує поведінку літературних персонажів (героїв художніх фільмів і мультиплікації), які є носіями духовних ідеалів – 1 бал;
- Г8) молодший школяр наслідує поведінку негативних героїв літературних творів (художніх фільмів і мультиплікації), які є носіями бездуховних ідеалів – 0 балів.

Розуміння власних уявлень про духовний ідеал

- А9) молодший школяр має чітке розуміння про досконалий образ – 3 бали;
- Б9) молодший школяр має часткове розуміння про досконалий образ – 2 бали;
- В9) у молодшого школяра вкрай рідко проявляється розуміння про досконалий образ – 1 бал;
- Г9) у молодшого школяра відсутнє розуміння про досконалий образ – 0 балів.

- A10) молодший школяр має повне уявлення про духовний ідеал, обґрунтовано пояснює здійснений вибір – 3 бали;
- B10) молодший школяр має часткове уявлення про духовний ідеал, не завжди обґрунтовано пояснює здійснений вибір – 2 бали;
- B10) у молодшого школяра майже відсутнє уявлення про духовний ідеал та обґрунтування здійсненого вибору – 1 бал;
- Г10) у молодшого школяра повністю відсутнє уявлення про духовний ідеал та обґрунтування здійсненого вибору – 0 балів.
- A11) молодший школяр завжди намагається самостійно приймати рішення, чинити відповідальні дії у своїй поведінці – 3 бали;
- B11) молодший школяр епізодично намагається приймати самостійні рішення, чинить відповідальні дії у своїй поведінці – 2 бали;
- B11) у переважній більшості випадків молодший школяр не приймає самостійних рішень і не несе відповідальність за свої вчинки – 1 бал;
- Г11) у молодшого школяра відсутня здатність приймати самостійні рішення, нести відповідальність за свої вчинки – 0 балів.

Додаток Б

Характеристика типів впливу факторів на формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів у сім'ї та школі

Типи впливу факторів	Якісна характеристика	К-сть (у %)
Позитивний вплив	У родині та школі постійно здійснюється вплив: музики, пісень, дитячих фільмів і мультфільмів, комп'ютерних ігор, книг, журналів, газет, що сприяють збагаченню духовного світу дітей; з дітьми часто відвідують виставкові зали, театри, концерти, музеї, храми, церкви; батьки та вчителі сприяють спілкуванню дитини з природою; спостерігається: орієнтація дитини на духовні цінності.	16,0
Частково-позитивний вплив	У родині та школі час від часу здійснюється вплив: музики, пісень, дитячих фільмів і мультфільмів, комп'ютерних ігор, книг, журналів, газет, що сприяють збагаченню духовного світу дітей; відбувається: вкрай рідке відвідування виставкових залів, театрів, концертів, музеїв, храмів, церков; періодичне спілкування з природою; спостерігається: орієнтація дитини на особистісні та соціальні цінності.	31,0
Негативний вплив	У родині та школі здійснюється: вплив комп'ютерних ігор, музики, пісень, дитячих фільмів та мультфільмів, книг, журналів, газет негативного спрямування; відсутнє відвідування виставкових залів, театрів, концертів, музеїв, храмів, церков; вкрай рідке спілкування з природою; спостерігається орієнтація дитини на бездуховні та матеріальні цінності.	53,0

Наукове видання

ПОДКОПАЄВА ЮЛІЯ ВАЛЕРІЇВНА

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ
УЯВЛЕНЬ ПРО ДУХОВНИЙ ІДЕАЛ У ДІТЕЙ
МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ**

Монографія

В авторській редакції

Комп'ютерний набір – Ю. В. Подкопаєва

Здано в набір 03.11.2017. Підписано до друку 20.11.2017.
Формат 60x84/16. Гарнітура SchoolBook. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 14,41. Обл.-вид. арк. 9,72. Тираж 100 прим. Зам. 000.

Видавець і виготовлювач П.П. Зволейко Д. Г.
вул. Кн. Коріатовичів, 9; м. Кам'янець-Подільський,
Хмельницька обл., 32300; тел. (03849) 3-06-20
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 2276 від 31.08.2005 р.